

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Є.В. Славутич

**Військовий костюм
в Українській козацькій державі:**

УНІФОРМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Київ
2012

УДК (031.021.4)[930.2+355.14/.66+811.161.2-112'374.3/.4](477)=161.2

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 26 червня 2012 р.)

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України
Г.В. Боряк

Рецензенти
доктор історичних наук, професор М.Ф. Дмитрієнко,
кандидат історичних наук Д.В. Тоїчкін

Славутич Є.В. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Інститут історії України НАН України. – К., 2012. – 171 с.

ISBN 978-966-02-6622-3

Пропонований уніформологічний словник відображає оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала в українських говорах на території Української козацької держави від середини XVII до кінця XVIII ст. і зафіксована у місцевих пам'ятках української літературної мови того часу.

Лексичний матеріал Словника згрупований у межах чотирьох тематичних розділів: «Одяг»; «Зброя та військове спорядження»; «Кінський убір»; «Матеріали для виготовлення одягу і спорядження». У статтях Словника подано розгорнуту семантичну характеристику термінологічних одиниць шляхом описового пояснення, в багатьох випадках – з елементами енциклопедичності, та коротку етимологічну довідку.

Розрахований на істориків, мовознавців, фахівців суміжних галузей науки і всіх, хто цікавиться історією українського військового костюма та історією української мови.

ISBN 978-966-02-6622-3

© Є.В. Славутич, 2012

ЗМІСТ

Передмова	4
Умовні скорочення	12
Словник:	
Одяг	16
Зброя та військове спорядження	61
Кінський убір	86
Матеріали для виготовлення одягу і спорядження	97
Метрологічно-нумізматичний словник	142
Бібліографія	145
Показчик проаналізованих термінів	151

ПЕРЕДМОВА

Одним з актуальних завдань сучасної української військової уніформології є систематизація і вивчення фахової історичної термінології та упорядкування наявних відомостей про елементи історичного військового костюма. У цій праці робиться спроба систематизувати, проаналізувати і подати в словниково-довідниковому вигляді оригінальну історичну термінологію лексико-семантичної групи «військовий костюм в Українській козацькій державі¹», зафіксовану в пам'ятках української літературної мови середини XVII – кінця XVIII ст. на території Гетьманщини. Зокрема, поставлено завдання подати розгорнуту семантичну характеристику термінологічних одиниць, а також короткі відомості про етимологію (походження) лексем. Словотвірний та ареальний аналізи лексичних одиниць, властиві профільним лінгвістичним лексикографічним працям, у Словнику не проводяться.

Певними результатами у вивченні етимології і семантики аналізованої терміносистеми відзначились вітчизняні філологи, зокрема В.Й. Горобець [13; 14], Г.В. Войтів [10; 11], М.С. Рогаль [41], Н.О. Яценко [82]. Однак їхні суто лінгвістичні студії проводились у рамках вузькодисциплінарних (мовознавчих) завдань і тому не представляють істотного прикладного значення. Окрім того, чимало із включених до Словника термінологічних одиниць раніше не були об'єктом лінгвістичного вивчення, тобто залишилися для вітчизняних мовознавців невідомими,

¹ Українська козацька держава (Гетьманщина, «Військо Запорозьке») – автономна українська держава, що існувала з середини XVII ст. (1648–1650 р.) до 1781–1783 рр. У географічному відношенні Гетьманщина обмежувалася регіоном Лівобережної України і частиною правобережних земель разом із Києвом, а точніше – Північним Лівобережжям та Середньою Наддніпряниною.

насамперед через вельми обмежену кількість опрацьованих ними писемних пам'яток.

Укладаючи Словник, автор керувався необхідністю такого видання для музейних працівників, науковців, істориків-практиків, митців, костюмологів, мистецтвознавців. Більшість термінів позначають елементи костюма або деталі предметів, котрі мають чітко встановлену хронологічну атрибуцію, що робить такий словник важливим помічником у вивченні речових пам'яток та іконографічних творів, а також у проведенні військово-історичних реконструкцій. Не менший інтерес викличе аналізована лексика в науковців, які досліджують мемуарну літературу, історіографічні пам'ятки, побут українського народу часів Гетьманщини, історію української культури тощо.

Досліджувана староукраїнська лексика фактично створювалася на власній мовній основі. Чимало слів не увійшло до сучасного лексичного фонду, тобто в українській мові вони стали історизмами. Тому проаналізована терміносистема цікава також як пам'ятка староукраїнської мови, що дає цінний матеріал для лінгвогеографічних досліджень.

Семантична складова словника створена на основі наукових досліджень автора в царині історії українського військового костюма часів Гетьманщини (список робіт автора наведений у кінці Словника в розділі «Бібліографія»). Для етимологічного аналізу лексичного матеріалу ми послуговувалися даними авторитетних вітчизняних та іноземних лексикографічних і довідково-енциклопедичних видань та спеціальних лінгвістичних досліджень. Для низки лексем, які ще не потрапили до поля зору етимологів, запропоновано попередні етимологічні розробки.

Робота була запланована доволі давно, і спершу автор не мав повного уявлення про структуру словника та ті аспекти, які у ході роботи перетворились на центральні. Зокрема це стосується етимологічного аналізу лексем. Виявилось, що в багатьох випадках етимологічні відомості, зокрема встановлення джерела запозичення та іноземних мов, що відігравали роль посередників у запозиченні українською мовою конкретної (предметно-побутової) лексики, підкріплюють історичні дані і часто допомагають розв'язати питання про походження, час та шляхи

запозичення реальних об'єктів, надто в тих випадках, коли дослідник стикається з браком і недостатньою інформативністю класичних історичних джерел.

Реєстр термінів (слів і словосполучень) складений на основі лексичного матеріалу, який зібрано безпосередньо з рукописних і опублікованих українських писемних пам'яток різних жанрів досліджуваного ареалу періоду Гетьманщини і який становить складову частину лексичного фонду староукраїнської писемно-літературної мови. Список використаних архівних та опублікованих писемних джерел наведений у кінці словника в розділі «Бібліографія».

Вважаємо необхідним обмовити вживання у словнику слів *термін* та *термінологія*, оскільки вони мають подвійну природу. У нашій роботі, для зручності, ми використовуємо слово *термін* на позначення слова чи словосполучення, що означає спеціальне поняття чи реалію певної сфери людської діяльності. Відповідно, поняття «термінологія» ми трактуємо як сукупність термінів (спеціальних найменувань), що співвідносяться з конкретними поняттями та реаліями певної сфери людської діяльності й утворюють відповідну терміносистему¹.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ СЛОВНИКА

Переважна більшість включених до реєстру термінів належить до лексико-граматичного класу іменників, що відносяться до розрядів як конкретної лексики (назви реальних об'єктів), так і абстрактної. Весь лексикографічний матеріал згрупований у чотирьох тематичних розділах, які ми умовно виокремили на підставі логіко-предметного членування, а саме: «Одяг²»;

¹ Таке тлумачення не суперечить загальним теоретичним засадам сучасного термінознавства [27: 196; 82: 14–17].

² Поняття «одяг» розуміємо двояко: як одяг, що прикриває торс і верхні частини кінцівок, і як «вбрання», тобто сукупність предметів, виробів (із тканини, хутра, шкіри та ін.), якими покривають тіло, – власне одяг, головні убори, взуття, пояси, рукавиці, оздоби й знаки розрізнення.

«Зброя та військове спорядження¹»; «Кінський убір»; «Матеріали для виготовлення одягу і спорядження». В межах кожного розділу словникові статті розміщені в алфавітному порядку. Деякі поняття («шапка», «хутро», «пояс», «сукно», «панцир» та ін.) подані номінативними рядами чи мікрогрупами.

Слід зауважити, що зброю (яка не є об'єктом вивчення уніформології) ми розглядаємо лише як елемент військового костюма, а також як ознаку суспільного стану і посадову чи рангову відзнаку військовослужбовця. Тому до реєстру термінів ми внесли лише збірні (або родові) назви основних видів захисної і наступальної ручної зброї гетьманського війська, обмежившись загальною, стислою семантичною характеристикою зброї і вказівкою на спосіб носіння та кріплення. Систематизацію та аналіз назв усіх різновидів, морфологічних типів, а також окремих елементів ручної вогнепальної і холодної зброї, якими користувались українські військовики, залишаємо в компетенції зброєзнавців. Ми також не стали включати до реєстру назви порід дерев та назви видів шкур (ялова, козяча, шкапина та ін.) як сировини для виготовлення елементів військового костюма. Поповнювати і без того велику і складну групу найменувань матеріалів цими назвами, на нашу думку, недоцільно.

У випадках, коли однакові за написанням чи з деякими фонетичними або морфологічними відмінностями лексеми мають різне чи не зовсім тотожне значення, вони проаналізовані у словнику окремо. Терміни-синоніми подаються в різних статтях.

Фонетичні, орфографічні, морфологічні та словотвірні варіанти кожного терміна подаються в одній статті. Для полегшення пошуку термінів, поданих в одному заголовку (тобто їх варіантів), особливо таких, що починаються з інших літер, до словника додається покажчик із переліком усіх варіантів проаналізованих реєстрових термінологічних одиниць. Усі терміни в покажчику розміщені за абеткою з відповідними посиланнями.

¹ Військове спорядження, або амуніція, – комплект предметів, які знаходяться на забезпеченні військовослужбовців і призначені для носіння ними персональної зброї, боєприпасів, засобів захисту, шанцевого інструменту, продовольчих запасів, води та особистих речей.

ГРАФІКА ТА ФОНЕТИЧНО-ПРАВОПИСНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТЕРМІНІВ (ВОКАБУЛ) У СЛОВНИКУ

Усі проаналізовані термінологічні одиниці в словнику подаються “гражданкою”, без виносних букв, тител і надрядкових знаків, але орфографія рукописів та публікацій зберігається. Для уникнення розбіжностей у словнику та полегшення користування ним, деякі кириличні, грецькі і латинські літери замінені відповідними їм буквами та сполуками букв сучасного українського алфавіту. Так, замінюються **ξ** на **кс**, **θ** на **ф**, **ε** на **е** або **є**, **ω** на **о**, **z** на **з**, **ŷ** на **у**, **v** на **в**. Десятиричне **i** або **ï** (у рукописах виступає звичайно перед **й** та йотованим голосним) передається сучасним **i** або **и**. Літерою **i** позначається графема **j** на початку слова. Йотоване **i** в нашому виданні передається сучасним **ї**, йотоване **a** (**ia**) – сучасним **я**. Щоб вказати на тверду вимову приголосних перед **e**, усі варіанти літери **e** (**e**, **ε**, **є**) в реєстрових словах передаються одним варіантом – сучасним **e**. Літера **ε** вживається у тих випадках, коли вона починає слово або коли стоїть після голосних, після **ь**, **ъ** та після м’яких приголосних. Із двох варіантів, що вживалися на позначення проривного задньоязикового дзвінкого звука [г] (латинське **g** та диграф **kg**), сполука **kg** зберігається, а латинське **g** передається у словнику сучасним **г**. Літера **ъ** («твердий знак») у закінченнях слів на твердий приголосний не відтворюється. У решті випадків особливості написання лексем зберігаються.

У словнику не позначено наголос у словах через відсутність документованих акцентологічних даних.

ПРИНЦИПИ ОФОРМЛЕННЯ І ЗМІСТ СЛОВНИКОВИХ СТАТЕЙ

Статті словника складаються з терміна-заголовка, короткої граматичної характеристики, етимологічної довідки та семантичної характеристики (встановлення значення терміна з поясненнями).

У заголовок словникової статті виносяться всі фонетичні, орфографічні, морфологічні та словотвірні варіанти терміноло-

гічної одиниці, які розділяються комою або крапкою з комою (;), причому на першому місці ставиться той варіант, який є основним, найбільш характерним і найширше засвідченим у досліджених писемних пам'ятках.

Кожне відмінюване слово (чи словосполучення) подається в його основній (вихідній) формі: іменники – у називному відмінку однини або множини (множинні іменники), прикметники та дієприкметники – в називному однини чоловічого роду. Іменники, що вживаються переважно у множині (чоботи, панчохи і т. ін.), подаються у формі множини, а в дужках зазначається форма однини з відповідною граматичною позначкою.

Відомості граматичного характеру зведено до мінімуму: вони містять вказівку на граматичний рід і збірність (число) для іменників та частину мови – для прикметників і дієприкметників.

В *етимологічній довідці* подано короткі відомості про походження термінологічних одиниць. Словотвірні коментарі у статтях не даються. Про походження слів свідчать наведені в дужках іншомовні паралелі. У випадках, коли питання про джерело запозичення не може бути розв'язане однозначно, наводяться найімовірніші іншомовні відповідники. Якщо іншомовне слово потрапило в мову українських пам'яток через посередництво іншої (або інших мов), то поруч подається відповідник мови-посередника. В окремих випадках подано відповідники реєстрового слова у слов'янських мовах сусідніх народів, в яких вони зафіксовані (якщо мова-посередник або мова-джерело напевно невідомі). Іншомовні паралелі не подаються при словах, які утворилися на українському ґрунті від автохтонних чи запозичених слів.

У спірних випадках або за відсутності в науковому обігу необхідних даних, у Словнику допускається наведення неповних етимологічних довідок, а в окремих випадках запропоновано власні версії походження українських слів. При словах, етимологія яких не встановлена, на місці етимологічної вказівки ставиться знак питання (?).

Значення іншомовних слів, які порівнюються з українськими, можуть опускатися в тих випадках, коли вони збігаються зі

значеннями останніх. Якщо наводяться поспіль два чи декілька слів (із тієї самої чи з різних мов), значення яких збігається, і при цьому є потреба в його поясненні, таке пояснення подається при першому наведеному слові, а при останньому з ряду однозначних слів ставиться позначка «т.с.» («те саме»).

Етимони із мов, що користуються грецьким, латинським чи слов'янськими алфавітами, передано мовою оригіналу. Слова із мов, що використовують інші види письма, даються в латинській або кириличній транслітерації. Орфографія етимонів дається відповідно до їх написання у тих джерелах, на основі яких будується етимологічна довідка.

У багатьох випадках в етимологічній довідці також містяться відомості про хронологію писемних фіксацій слів – роки або століття, зокрема, вказівка на час появи лексеми в українській мові. Ця частина словникової статті факультативна й подається лише там, де ми вважаємо за потрібне і маємо відповідні дані. Зокрема, хронологічна довідка не наводиться для успадкованих українською мовою спільнослов'янських та давньоруських слів.

Кожна етимологічна розвідка супроводжується бібліографічною довідкою з питань етимології відповідного слова, поданою у квадратних дужках. Прізвища авторів, які дотримуються різних думок щодо етимології розглядуваного слова, в середині етимологічних строк згадуються лише в рідкісних випадках, зазвичай же наводяться тільки в загальній бібліографічній частині. При цьому подаються лише найважливіші праці, в яких розглядається етимологія відповідного українського слова чи пов'язаних із ним слів інших мов.

Семантична характеристика терміна. Предметне значення слів з'ясовується за допомогою аналізу всіх контекстів, за свідчених писемними пам'ятками української мови. Якщо контекст не дозволяє повністю розкрити значення слова, то допоміжними засобами слугують мовні факти сучасної української мови, її діалектів, дані інших слов'янських та неслов'янських мов. Тлумачення терміна подається кількома способами. Найчастіше реєстрове слово (або словосполучення) тлумачиться описово. В окремих випадках розкриття значення лексеми досягається добром терміна-синоніма або ж відповідного лексич-

ного еквівалента/еквівалентів сучасної української літературної мови з відповідними уточнювальними ремарками. Зважаючи на чітко виражену прикладну, власне уніформологічну спрямованість словника, основний акцент при його укладанні робився на семантичній характеристиці предметно-побутової лексики. Саме тому чимало термінів отримали розгорнуті визначення, що містять відомості енциклопедичного характеру.

Якщо зміст терміна-заголовка пояснено в іншій статті, то після етимологічної довідки подано посилання на відповідну статтю. В середині словникової статті заголовки інших статей виділяються жирним шрифтом і курсивом. Окремі значення одного полісемантичного терміна-заголовка позначаються арабськими цифрами. У випадку неточного чи сумнівного визначення семантики слова/словосполучення ставиться в дужках знак питання (?).

Перший (основний) варіант терміна, що складає назву статті, якщо він і далі вживається у її тексті, позначається скорочено (там, де це зручно) першою літерою слова/слів (наприклад, **МУНДИР** – М.; **СУМА ПАТРОННАЯ** – С.П. тощо).

Міри довжини у більшості випадків наводяться відповідно до першоджерела, без конвертації у метричні. До уніформологічного словника додається «Метрологічно-нумізматичний словник».

Автор вважає приємним обов'язком подякувати колегам по відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України: **Ю.К. Савчуку**, **В.В. Томазову**, **Н.О. Герасименко**, а також науковому співробітнику відділу ономастики Інституту української мови НАН України **О.В. Іваненкові**, які своїми консультаціями, зауваженнями й порадами допомогли йому в роботі над словником. Водночас висловлюємо глибоку подяку прискіпливим і разом з тим доброзичливим рецензентам: **М.Ф. Дмитрієнко** та **Д.В. Тоїчкіну**, які погодились прочитати і прорецензувати рукопис праці, давши при цьому низку цінних порад й зауважень. Чимало з них було враховано під час остаточного редагування. Окремо хочемо подякувати академіку НАН України **В.А. Смолю** та член-кореспонденту НАН України **Г.В. Боряку** за сприяння у виданні цієї праці.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бібліографічні скорочення

АЗР	Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
Архив ЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов
АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
ВУАН	Всеукраїнська Академія Наук
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012.
КС	Киевская старина
НИОР РГБ	Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (м. Москва)
РГАДА	Российский Государственный архив древних актов (м. Москва)
РИБ	Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией
РИО	Русское Историческое Общество
ЧГАК	Черниговская губернская архивная комиссия
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца
ЧОИДР	Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете

Скорочення назв мов, нарід і діалектів¹

авест. – авестійська	д.-ісл. – давньоісландська
австр. – австрійська	д.-н.-н. – давньоніжньонімецька (давньосаксонська)
азерб. – азербайджанська	д.-пол. – давньопольська (до поч. XVI ст.)
аккад. – аккадська	д.-прус. – давньопрусська
алт. – алтайські мови	д.-р. – давньоруська (мова східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.)
англ. – англійська	д.-сканд. – давньоскандинавська
араб. – арабська	д.-тюрк. – давньотюркська
бавар. – баварський діалект німецької мови	дон. – донський діалект російської мови
балкар. – балкарська	ест. – естонська
башк. – башкирська	і.-є. – індоєвропейська
блр. – старобілоруська мова з сер. XVII ст.	іран. – іранські мови
болг. – болгарська	ісп. – іспанська
бухар. – бухарська	італ. – італійська
в.-луж. – верхньолужицька	каз. – казахська
гал. – галльська	казан. – казанський діалект татарської мови
гебр. – гебрейська (давньоєврейська)	калм. – калмицька
герм. – германські мови	карач. – карачаївська
гол. – голландська	кашуб. – кашубський
гот. – готська	кипч. – кипчацька (куманська, або половецька)
груз. – грузинська	кирг. – киргизька
д.-англ. – давньоанглійська (англосаксонська)	кит. – китайська
д.-в.-н. – давньоверхньонімецька	ккалп. – каракалпацька
д.-гр. – давньогрецька	
д.-інд. – давньоіндійська (санскрит)	

¹ Скорочення 'блр.', 'пол.', 'укр.' використовуємо для позначення лексики відповідних мов із середини XVII до кінця XVIII ст. Це необхідно для виокремлення цього важливого для нас часового відрізка в межах ширшого періоду староукраїнської (відповідно й старобілоруської та середньопольської) мови.

- крим.-тар. – кримськотатарська
 кумиц. – кумицька
 лат. – латинська
 лит. – литовська
 лтс. – латиська
 молд. – молдавська
 монг. – монгольська
 нар.-лат. – народнолатинська
 н.-в.-н. – нововірхньонімецька
 н.-гр. – новогрецька
 н.-луж. – нижньолужицька
 н.-н. – нижньонімецька
 нім. – німецька
 н.-перс. – новоперська
 осет. – осетинська
 перс. – перська
 печен. – печенізька
 півн.-тюрк. – північнотюркські мови
 пол. – старопольська мова з сер. XVII ст.
 полов. – половецька
 прабулг. – прабулгарська
 псл. – праслов'янська
 рос. – російська мова XVIII ст.
 рум. – румунська
 рос.-цсл. – російсько-церковнослов'янська (мова церковнослов'янських пам'яток російського ізводу)
 серб. – сербська
 серб.-цсл. – сербо-церковнослов'янська (мова церковнослов'янських пам'яток сербського ізводу)
 с.-англ. – середньоанглійська
 с.-гр. – середьогрецька
 с.-в.-н. – середньовірхньонімецька
 с.-лат. – середньолатинська
 слоб. – слобожанські говори
 слвн. – словенська
 слц. – словацька
 с.-н.-н. – середньонижньонімецька
 ст.-блр. – старобілоруська (XIV–XVIII ст.)
 с.-пол. – середньопольська (поч. XVI – сер. XVIII ст.)
 ст.-рос. – староросійська (XIV–XVII ст.)
 ст.-сл. – старослов'янська
 ст.-укр. – староукраїнська (XIV–XVIII ст.)
 ст.-фр. – старофранцузька
 сх.-лит. – східно-литовське
 таміл. – тамільська
 таранч. – таранчинський кульджинський говір центрального діалекту уйгурської мови
 тат. – татарська
 тел. – телеутська мова /телеутський діалект горноалтайської мови
 тоб. – тобольський діалект татар на Іртиші, між Тобольськом і колишнім Тюменським повітом
 тур. – турецька (османська)
 тюрк. – тюркські мови
 угор. – угорська
 узб. – узбецька
 уйг. – уйгурська
 укр. – староукраїнська мова з сер. XVII ст.
 фін. – фінська
 фр. – французька
 хорв. – хорватська

цсл. – церковнослов'янська
чаг. – чагатайська
(староузбецька)

черк. – черкеська
ч. – чеська
чув. – чуваська

Інші текстові скорочення (скорочення ремарок)

арш. – аршин
букв. – буквально
вulg. – вульгарне
див. – дивись
діал. – діалектне
дієприкм. – дієприкметник
дієсл. – дієслово, дієслівний
ж. – жіночий рід
запозич. – запозичення,
запозичено
зах. – західне
зменш. – зменшувальна форма
ім. – іменник
ін. – інші
кін. – кінець
коп. – копія
мн. – множина
напр. – наприклад
нар.-розм. – народнорозмовне
одн. – однина
очев. – очевидно

півд. – південне
півн. – північне
пор. – порівняй
поч. – початок
прийм. – прийменник
прикм. – прикметник
р. – рік
рр. – роки
рідк. – рідковживане
род. в. – родовий відмінок
руб. – рублі
т.с. – те саме
с. – середній рід
сер. – середина
ст. – століття
сх. – східне
у т. ч. – у тому числі
т. зв. – так званий
і т. ін. – і таке інше
ч. – чоловічий рід

Умовні знаки

- * – реконструйована форма
- (?) – викликає сумніви
- < – походить від... (запозичено з...)
- > – перейшло у... (запозичено до...)

ОДЯГ

АЛАМИ *мн.* (через ст.-рос., д.-р. *аламы* «т.с.» запозич. з кипч. *äläm* «прапорець», тур. *alam*, тат., крим.-тат., азерб. *äläm* «т.с.», від араб. *äläm* [69 I: 68; 6: 112] – пристібне або накладне широке опліччя навколо коміра і далі на полах до середини грудей на російському урочистому верхньому одязі, прикрашалось густим золотим шиттям, перлами і золотими запонами (плащами) із коштовним камінням. А. отримали значне поширення в побуті російської знаті у XVII ст.

БАЙБАРАК *ч.* (запозичення з тюркських мов, утворене, імовірно, з тюрк. (тур., крим.-тат., азерб., каз.) *baj* «багатий» і чаг. *bäräk* «вид грубого сукна», від перс. *bäräk* «матерія з козиного пуху»; засвідчується в староукраїнських текстах із другої половини XVII ст. [19 I: 115; 11: 56]) – кожух, укритий фабричною тканиною.

БАНТ *ч.* (через рос. *бантъ* або пол. *bant* «т.с.» запозич. зі с.-в.-н. *bant* (н.-в.-н. *Band*) «стрічка, тасьма, зав'язка» [19 I: 135; 69 I: 121]) – елемент головного убору, широка шовкова чи вовняна стрічка чорного або білого кольору, зав'язана у вигляді кількох перетягнутих посередині петель, прообраз кокарди. Первісно Б. символізував приналежність до якогось правлячого дому (наприклад, у Росії й Франції військові носили білий бант, у Австрії та Пруссії – чорний). У гетьманському війську бант носили в другій половині XVIII ст., зокрема: служителі Військової Музики, особовий склад Жолдацьких і Фузилерної рот – на вовняному трикутному капелюсі, компаніїці Надвірної компанійської короги – на гусарському ківері (ковпаку).

БАРВА *ж.* (запозич. зі с.-пол. *barwa* «мундир, ліврея; колір, барва», від с.-в.-н. *varwe*, д.-в.-н. *farawa* «колір, барва»; термін уперше засвідчений у другій половині XVI ст. [19 I: 140; 62 II: 21; 41: 133]) – 1. Ліврея, періодично жалуваний вельможними господарями або урядом уніфікований службовий одяг найма-

них приватних слуг і надвірних служителів (у тому числі і надвірного війська), який виготовлявся за єдиним зразком та у відповідній колірній гамі, що часто містила гербові кольори господаря; 2. Затверджений (приписаний) для військових комплект уніфікованих предметів обмундирування, власне уніформа, мундир. У вузькому значенні слова під *барвою* розумівся суконний спідній чи верхній каптан визначеного кольору і фасону, що ніс інформацію про рід війська, підрозділ, професію (вид служби) і чин або посаду власника. Дублет до лексеми *мундир*. Першими отримали уніфікований одяг (мундир), у другій половині XVII ст., наймані регулярні військові формування та служби Гетьманщини, а саме: охочепіхотний корпус (сердюцькі полки), Генеральна Артилерія, Військова Музика, надвірні гетьманські служби (Жолдацька сторожа, Надвірна компанійська корогва) та полкові «служителі» козацького війська. У 1735 р., разом із виокремленням групи «виборних» (відбірних) козаків, було уперше регламентовано козацький службовий стрій, а разом впроваджено мундири і для компанійських полків (охочекомонного війська).

БАХРАМА, БАХРОМА ж. (запозич. зі ст.-рос. *бахрома́* (*бахрама́*) «т.с.» (кін. XVI ст.), яке через тур., крим.-тат. *тахрата* «вуаль для жінок» виводиться з араб. *taḥrāta* [69 I: 137; 15: 13]) – синонім до слів *торочки* та *мохри*.

БАШЛИК ч. (пор. рос. *башлыкъ*, спочатку *башлакъ* (XVII ст.) «суконний головний убір у вигляді широкого шпильястого каптура з довгими кінцями-лопатями, що його вдягали у негоду поверх головного убору»; запозич. з тюркських мов (пор. тур. *başlık* «головний убір», азерб. *başlıq*, тат., крим.-тат. *башлык* «т.с.», від тюрк. *baş* «голова» [19 I: 155; 22: 64; 69 I: 139; 15: 14; 72: 80]) – широкий гостроверхий капюшон у свити чи опанчі. Лексичний дублет до слова *одлога*, документується у цьому значенні з середини XVIII ст.

БАШМАК, БАЧМАК ч. (ст.-укр. *бачмакгъ*, *бачмага* (*бачмага*) «черевик» (кін. XVI ст.), рос., ст.-рос. *башмакъ*, с.-пол. *baczmag*, ст.-блр. *бачмакъ* «т.с.»; запозич. з тур. *başmak* «черевик», тат., чаг. *башмак* «т.с.» [19 I: 155; 62 II: 30; 69 I: 139; 15: 14; 6: 113]) – черевик західноєвропейського фасону на товстій

помповій підошві з високим підбором, з тупим або круглим носком. Попереду мав велику металеву пряжку.

БЕКЕША *ж.* (запозич. з пол. *bekiesza* (< *bekieszka*), що походить від прізвища угорського полководця XVI ст. Каспера Бекеша, який перебував на службі у польського короля Стефана Баторія [87 I: 70; 82: 87; 11: 79; 79 I: 343]) – довга шуба угорського покрою, нагадувала кунтуш, але на відміну від останнього мала зашиті рукави (без проріх) і петлиці із шнуровими зав'язками по бортах для застібання. Б. була настільки просторою, аби її можна було одягти поверх жупана і кунтуша разом. З'являється в побуті української знаті в 70-х роках XVIII ст. під впливом польської моди.

БИЛЯК, БЇЛЯК *ч.* – службовий верхній каптан (зазвичай кунтуш), пошитий із білого нефарбованого сукна.

БОРТ *ч.* (через пол. *bort*, *burta* «т.с.» запозич. з нім. *Bört(e)* «обшивка, кант; край» [19 I: 235; 69 I: 198; 39 I: 76]) – 1. Край верхнього одягу, капелюха; 2. Правий або лівий край поли верхнього плечового одягу.

БУРКА *ж.* (уперше фіксується в писемній українській мові на поч. XVII ст.; у пам'ятках білоруської мови лексема засвідчується на століття раніше [62 III: 99; 11: 74]). Етимологія слова неоднозначна. Одні дослідники схильні виводити його від лат. *burra* «стрижена вовна; грубий мохнатий одяг» або з тюрк. *бур-* /*бурк-* (каз. *буркеу*) «морщити, закривати, кутатися», зіставляючи назву також із полов., кирг. *бөрүк* «шапка з (вовчого) хутра», башк., тат. *бурек* «т.с.» і з угор. *burók* «оболонка, покривало, одяг», *burkolat* «оболонка, покрив, попона» [19 I: 302; 38: 235; 6: 113]. Інші – пов'язують походження лексеми *бурка* із прикм. *бурий* [69 I: 245; 83: 49–50; 11: 75; 82: 78]) – недовга повстяна, валяна з грубої овечої вовни дзвоникоподібна опанча з довгим ворсом на лицьовому боці. Здавна побутувала в іранців, кавказців і татар. Б. була довжиною до колін, мала круглий ворот і застібалася біля шиї по центру або на правому плечі зав'язками чи гудзиком із накидною петлею. Б. поширюється в українському війську наприкінці XVII ст.

ВАРЕГИ, ВАРЕЖКИ *мн.* (одн. **ВАРЕГА, ВАРЕЖКА** *ж.*) (запозич. зі ст.-рос. *варега*, *варежка* «в'язана або хутряна рука-

виця» (XVI ст.), яке М. Фасмер етимологічно пов'язує зі словом *варягъ*, отож первісне значення «варязька рукавиця» [59 ХХІІ: 244; 69 І: 274]) – спорадично вживаний у другій половині ХVІІ ст. російський відповідник до місцевого українського слова *рукавицѣ* (*рукавички*) зі значенням «рукавиці (без пальців)».

ВЕНЗЕЛЬ ч. (запозич. з рос. *вензель* «т.с.», від пол. *węzeł* «вузол» [39 І: 109–110; 69 І: 291]) – зображення, утворене з художньо переплетених між собою перших літер (ініціалів) імен та прізвищ державних чільників та найвищих осіб. В. розміщували на деталях обмундирування, спорядження, озброєння, прапорах тощо.

ВЕРШОК ч. – матер'яний верх у шапки, тулія.

ВИЛОТИ, ВЫЛОТИ мн. (одн. **ВИЛОТ, ВЫЛОТ** ч.) (запозич. з пол. *wyłot* «пройма; вихід; дуло») – проріхи в рукавах під пахвами у верхнього плечового одягу (кунтуша, черкески, свити, байбарака і т. ін.).

ВЇЛЧУРА, ВИЛЧУРА ж. (запозич. з пол. *wilczura* – первісно «шуба з вовчого хутра», пізніше – найменування шуби з будь-якого хутра; фіксується українськими писемними пам'ятками з поч. ХVІІІ ст. [19 І: 390; 11: 59]) – різновид коштовної безрукавної накидки, що виготовлялася зі шкури леопарда, барса (або цінної шкури інших звірів) чи дорогих смушків шерстю назовні і підбивалася дорогою тканиною (найчастіше атласом) або хутром. Застібали В. срібним чи золотим шнурком із китицями і коштовними гудзиками або ж аграфом-шпонкою. В. становила предмет парадного, церемоніального і похідного костюма козацьких полковників, генеральної старшини і гетьманів. Носили В. поверх жупана і панцира накинутою на обох плечах або ж залишали одне плече вільним. Коштовні вільчури були запозичені українською елітою з Польщі, де їх одягали до урочистого й бойового строю магнати та королі. Своєю чергою, до Польщі ця мода прийшла з Туреччини та Ірану.

ВОРОТ ч. (запозич. з рос. *воротъ* «т.с.», від д.-р. *воротъ* «шия» [69 І: 354]) – край плечового одягу довкола шиї, з розрізом на грудях або без нього.

ВОРОТНИК ч. (запозич. з рос. *воротникъ*, похідного від *воротъ*) – комір. Слово фіксується писемними пам'ятками ХVІІІ ст. як дублет до терміна *ковнер* та його варіантів.

ГАБЯК ч. (дериват від слова *габа*) – верхній каптан (кунтуш або черкеска), пошитий із нефарбованої (білої) габи.

ГАЛАНЦЬ мн. (назва пов'язана з етнонімом *галандець* «голландець»; документується з середини 1760-х років) – вузькі, довгі штани голландського фасону, брюки, панталони. Їх носили замість шаровар, зокрема, у 60-х та 70-х роках XVIII ст. деякі службовці компанійських полків.

ГАЛСТУК, ГАЛШТУК ч. (через рос. *галстукъ* і пол. *halsztuk* «т.с.» запозич. з гол. *halsdoek* – букв. «шийна хустка», нім. *Halstuch* «т.с.» [69 I: 389; 39 I: 156; 79 III: 37]) – шийна хустка (біла або чорна), пов'язка навколо шиї, специфічний елемент західноєвропейської моди з кінця XVII ст. Робився з крепи, кісеї, батисту, полотна, фланелі, трипу чи сукна. Спочатку Г. являв собою широку смугу тканини, яку обмотували навколо шиї і зав'язували попереду вузлом-подушечкою, випускаючи короткі кінці. В 30-х роках XVIII ст. його витиснув короткий галстук, довжиною в обхват шиї і завширшки 6–8 см, який застібався позаду ремінцем із пряжкою, гапликом (замком) чи зав'язками.

ГАПЛИК ч. (через с.-пол. *haftka, heftlik* «т.с.» запозич. з с.-в.-н. *haftel (heftel)*, н.-в.-н. *Héftel* «гаплик, застібка (на одязі), булавка»; поява лексеми засвідчується наприкінці XVI ст. [19 I: 469; 62 VI: 191; 6: 106; 69 I: 392]) – металевий гачок із петелькою (заціпка) для застібання одягу. Прості гаплики робилися із тонкого зігнутого залізного дроту. До 1730-х років старшина у святковому верхньому одязі часто використовувала литі срібні гаплики, прикриті зверху круглими головками.

ГАФТКА, ГАФКА, ХАФТКА, ХАФТА жс. (запозич. зі с.-пол. *haftka* «т.с.»; документується з другої половини XVI ст. [62 VI: 195]) – те саме, що *гаплик*.

ГУДЗИК, КГУДЗИК, ГУДЗЬК, ГУЗИК, КГУЗИК, ГУЗЬК, КГУЗЬК, КГУЗЕК, ГУЗИК, КУЗЬК, КУЗИК ч. (запозич. зі с.-пол. *guzik, guz* «т.с.»; засвідчується писемними пам'ятками з другої половини XVI ст. [19 I: 612; 62 VII: 148]) – гудзик, круглий, кулястий або іншої форми елемент одягу, що використовувався для застібання різних предметів одягу та фіксації коміра, обшлага, лацкана тощо; просовувався у накидну або

прорізну петлю в одязі. Українські військовослужбовці використовували гудзики трьох видів: 1) круглі опуклі Г., виточені з кістки чи дерева і обтягнені сукном, гарусом чи полотном або обшиті шнурком, шовком чи канителлю; 2) металеві (мідні жовті і луджені, олов'яні чи срібні) круглі пласкі чи опуклі Г.; використовувались переважно в обмундируванні західноєвропейського фасону («німецькому платті»); 3) литі або «дуті» латунні, олов'яні чи срібні Г. у формі кульки, куба або плода шипшини; вживалися у святковому одязі до 30-х років XVIII ст. Усі різновиди гудзиків оснащалися залізними петлями-вушками для пришивання.

ГУСАРКА (дериват від лексеми *гусарь*, запозиченої через посередництво с.-пол. *husarz* з угор. *huszár* «солдат легкої кінноти») – місцева назва одягу, покроєного як угорський доломан, звичайного для стройового костюма польських гусарських корогв і польської легкої кінноти з другої половини XVI ст. У XVI і першій половині XVII ст. цей одяг відомий в Україні під назвами *жуниця* і *доломань*. Г. являла собою спідній вузький однобортний каптан-куртку, пошитий до стану, з широкою юбкою довжиною до середини стегна чи вище колін та вузькими, розширеними в проймах рукавами нормальної довжини. Спинка не підрізала, а в боки від пояса вшивали трикутні клини з прорізною кишенею вгорі посередині і невеликим розрізом у подолі по його центру. Комір – сторчковий вузький зі скошеними кінцями, що сходяться у стик. Ліва пола кроїлася із клиновидним заходом для загортання, тобто розширювалася рівномірно вниз безпосередньо від коміра. Права ж пола в торсі зберігала вертикальність, а від пояса донизу дуже розширювалася зі значним заходом на ліву полу (чого не було в жупана). Застібка була негустою – до 10 гудзиків, нашитих від коміра до пояса. Рукава на кінці мали довгий підрізаний підтрикутний мисик, відігнутий у вигляді обшлага. Часто Г. оздоблювали на грудях горизонтальними шнуровими петлицями чи позументними нашивками, нерідко з китичками та декоративними вузлами на кінцях.

ДОЛАМА, ДУЛОМАН, ДОЛОМАН ч. (запозич. з тур. *dolaman* (*doloman*), *dolama* «довгий верхній плечовий одяг

яничар»; вперше засвідчене на поч. XVII ст. [19 II: 106; 69 I: 525; 83: 92; 85 II: 10]) – турецький довгий (майже до кісточок) верхній плащовий одяг прямого крою, з великим відкладним коміром та довгими вузькими декоративними рукавами, зшитими під ліктями, із проріхами попереду в проймах (на пахвах) або вище ліктя, крізь які просували руки, тоді як декоративні рукави вільно звисали вузькими смугами позаду; яничарський суконний плащ. Д. служила плащовим одягом у сердюків (охочепіхотного корпусу) наприкінці 70-х та у 80-х роках XVII ст.

ДУЛАМА (гусарська) *ж.* (через рос. *дулама* запозич. з угор. *dolman*) – елемент гусарського мундира, доломан, угорська однобортна куртка короткого обтяжного крою з вузькими рукавами і сторчовим коміром, розшита на грудях, рукавах і спині фігурно викладеними шнурами (бранденбурами): золотими або срібними – у офіцерів, гарусними білими або жовтими – у рядових. Застібали Д. густо металевими опуклими гудзиками від шиї до пояса та підперізували особливим гарусним кушаком із гомбами. В гетьманських збройних силах Д. була складовою гусарського мундира Надвірної компанійської короєви у 60–70-х роках XVIII ст.

ДУШОГРЇЙКА, ДУШОГРЕЙКА *ж.* (очев., запозич. зі ст.-рос. *душегрейка* «т.с.») – тілогрійка, тепла чумарка. Синонім до слова *фуфайка*.

ЖУПАН (через с.-пол. *żupan* «т.с.» запозич. з італ. *giubbone* (*giurpone*) «селянський каптан», що є аугментативом від *giubba* (*giurpa*) «куртка», яке походить від араб. *ǧubba(h)* «верхній одяг із широкими рукавами»; менш вірогідною є думка, що першоджерелом цього слова є с.-лат. *jupa*. Перші фіксації слова в староукраїнській мові припадають на поч. XVI ст. [19 II: 209; 62 IX: 181; 6: 108; 79 III: 246; 83: 668]) – польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортанням піл наліво із вираженою асиметрією в розташуванні застібки; був у близькій спорідненості із верхнім плечовим одягом тюркських, кавказьких і монгольських народів – бешметом, або архалуком. Ж. одягали на сорочку під ярмолук, кунтуш, черкеску або опанчу, але нерідко носили і самостійно. На межі XVII і XVIII ст. паралельно з назвою *жупан* починають

уживати лексичний синонім *кафтан* (*кафан, каптан*). А з середини XVIII ст. термін *жупан* (так само як і *кафтан*) в офіційній документації, зокрема при описі козацьких уніформ, уживають більш широко, позначаючи ним як спідній, так і верхній стрійовий суконний каптан польського покрою (жупан і кунтуш відповідно).

Упродовж другої половини XVII – першої третини XVIII ст. український жупан у крої та деталях залишався сталим. Ж. у довжину доходив за коліна або до середини гомілки; шився до стану і дуже розширювався від пояса до низу за рахунок вставних клинів: суцільно кросну спинку трохи підрізали по лінії стану від боків до середини, де залишали ділянку, що розширювалася донизу; по боках у підрізи між цільними передками й спинкою вшивали широкі клини, а в розпори швів зверху – прорізнi полотняні кишені прямокутної форми. Ліву полу кроїли ширшою за праву для загортання, а її борт угорі зводився плавно дугою до коміра. Застібали Ж. із значним загортанням піл наліво, великими чи дрібнішими круглими або кулястими гудзиками, густо нашитими по борту правої поли від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями, пришитими навскіс на деякій відстані від борту. Під час носіння фалди у Ж. групувалися по боках. Рукава жупана були широкими і нарочито довгими, за формою нагадували окіст: дуже широкі, навіть мішкуваті в плечах, вони різко звужувалися нижче ліктя, на кінці мали довгий розріз, який густо застібався на дрібні круглі гудзики або гаплики (до 10 пар); при одяганні рукави призбирувалися дрібними бганками у передпліччі, щільно охоплюючи його. Характерною особливістю рукава в цей період була наявність на кінці округлого або загостреного підрізаного мисика завдовжки з вершок, який частково прикривав тильну частину кисті. Його зазвичай підшивали іншою тканиною і могли зрідка відкладати у вигляді закарваша. Ж. шили з вузьким сторчковим коміром (до 3 см) зі зрізаними навскіс чи рідше округленими кінцями; в 1720-х роках комір стає трохи вищим і майже глухим.

Починаючи з 30-х років XVIII ст. в крої і деталях українського жупана відбувалися певні зміни, які, з одного боку,

відповідали змінам у польському жупані, а з іншого – відзеркалювали еволюцію каптана-бешмета у східній моді. Зміни торкнулися крою і форми рукавів, коміра, а головне – застібки каптана. Рукава стали коротшими, нормальної довжини – до 1 аршина. Залишаючись широкими в плечах, вони тепер не мали традиційних «крилець», а звужувались поступово до вузьких зап'ясть, застібаючись гапличками біля самої кисті. Також їх кінці позбулися традиційного мисика, ставши прямими, та зазвичай оформлялися невеликими круглими вилогами, підшитими іншою тканиною. Замість густої застібки на гудзики каптан отримав на початку 1730-х років приховану застібку на металеві гаплички, пришиті по краю правої поли зсередини. До кінця 40-х років XVIII ст. замість неширокого коміра-стійки зі скошеними кінцями, за польською модою, з'являється трохи підвищений, глухий сторчовий комір, застібнутий одним-двома гудзиками чи парою гапликів із металевими бабками (петлями) або шнуровими накидними петельками. Крім того, ліва пола вгорі стала розширеною, завершуючись клином, який заходив до правого плеча при загортанні; обидві поли від пояса мали помітне розширення донизу. На початку 60-х років XVIII ст. жупан зазнав кілька «стильових» змін (за зразком свого польського аналога), хоч і зберіг свої фундаментальні риси. Застібали жупан від пояса до середини грудей гапличками до 10 штук. Комір став вищим, понад 5 см, і застібався глухо із заходом на 2 см двома круглими обшивними гудзиками і накидними петельками. Зверху коміра загинали вузькою смугою високий комір польської сорочки, який у старшини вгорі оздоблювався великим коштовним гудзиком. Широкі в проймах рукава нормальної довжини рівномірно звужувались по прямій до зап'ясть із невеликим розрізом на кінці, де застібались гапличками; завершувалися прямими вилогами завширшки з вершок.

ЖУПАНОК (демінутив до лексеми *жупан*) ч. – жупан із короткими (до колін) полами; дитячий або молодецький жупан.

ЗАПОНКА жс. (сходить до псл. *zapona*, похідного від дієсл. *zapęti* (<**zapęnti*) «запнути, зтягнути, стягнути» [19 II: 237; 11: 119; 71: 138]) – те саме, що *спонка* (*шпонка*).

ЗНАК ч. (офіцерський) (пор. рос. *знакъ* «т.с.»; зводиться до сл. *znakъ*, пов'язаного із *znati* [19 II: 270]) – нагрудна прикраса у вигляді невеликого металевого щитка у формі півмісяця, із чеканеною державною чи полковою емблемою, так званий горжет, одна з характерних офіцерських відзнак в європейських арміях із кінця XVII ст. Веде своє походження від елементу лицарського обладунку; із зникненням лат горжет зберігся як символ «шляхетності» його власника. В гетьманському війську срібні знаки з гербом Малоросії носили офіцери Фузилерної роти (1765–1781 pp.).

ЙОЛОМ, ІОЛОМ, ЄЛОМ, ЯЛОМ, ЯЛОМОК, ЄЛОМОК, ШОЛОМОК ч., **ЯРМУЛКА** ж. (пор. рос. *еломокъ*, *ермолка* «татарська тюбетейка; турецька феска; валяна шапка, магерка», пол. *jamulka (jarmulka)* «т.с.»; здебільшого вважається видозміненим запозиченням із тюркських мов: пор. тур. *yağmurluk* «плащ від дощу», від якого виводиться *ярмулка*; також припускають зв'язок із д.-в.-н. *hēlm* і каз. *juleme* «юрта» [19 II: 327, VI: 545, 553; 16 I: 518, 521; 69 II: 17; 83: 198]) – низький, трохи звужений до верху циліндричний ковпак з округлим дном, валяний із коров'ячої шерсті, овчинний або смушковий.

КАМЗОЛ ч. (запозич. через посередництво нім. *Kamisól* «камзол, куртка», фр. *camisole* «каптан; жіноча кофта» і, можливо, рос. *камзоль* «камзол» з італ. *camiciola (camisiola)* «каптан, каптаник», що є зменшувальною формою до *camisia* «сорочка» [19 II: 358; 69 II: 174; 39 I: 327]; лексема фіксується джерелами від поч. XVIII ст.) – довгий жилет, пошитий до стану, що одягався поверх сорочки під «німецький каптан» (жустокор). К. міг бути одnobортним або двобортним, без рукавів чи з рукавами, з коміром або без нього. Повторюючи в цілому крій жустокора, камзол був трохи коротшим за останній і не мав складок, але розрізи позаду і по боках зберігались.

КАРВАШ, КАВРАШ, ЗАКАРВАШ, ЗАКАВРАШ ч. (запозич. з пол. *karwasz* «обшлаг, манжет; металевий нараменник», від угор. *karvas* «металевий нараменник» [19 II: 389]) – обшлаг, вилога на рукаві.

КАФТАН, КАФАН, КАПТАН, КАХТАН ч. (ст.-укр. *кафтанъ*, *каптанъ* (із сер. XVI ст.), ст.-рос. *кавтанъ*, *кофтанъ*,

кафтанъ «верхній плечовий довгополий розгортальний одяг»; запозич. з тур., крим.-тат. *kaftan* «довгополий верхній одяг, халат; широка почесна сукня турецьких сановників», джерелом якого вважається перс. *kaftan* [11: 83; 69 II: 212]) – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг з рукавами, різноманітного покрою (прямий або приталений, однобортний чи двобортний, східного або західного типу). У вузькому розумінні слова – спідній каптан східного покрою довжиною за коліна або нижче, пошитий до стану, власне жупан (рос. відповідник – *полукафтанье*); спочатку під цією назвою розуміли жупан, пошитий із бавовняної чи шовкової тканини, стьобаний на бавовні чи клоччі за східним зразком (на кшталт архалука або бешмета), а від початку XVIII ст. слово уживається як синонім до традиційної назви *жупан*.

Терміном *кафтан нѣмецкий* позначали каптан, що був у західноєвропейській моді з кінця XVII до кінця XVIII ст., відомий як жустокор; носився поверх камзола. Він був елементом обмундирування деяких категорій так званих «військових служителів», а також окремих вищих козацьких чинів у Гетьманщині в другій половині XVIII ст. Каптан щільно облягав фігуру у верхній частині, був досить вузьким у плечах і не діставав до колін приблизно на два вершки. На полах мав розрізи по центру спинки та на бокових швах до ліфа; бокові розрізи оформлялися глибокими зустрічними складками, на кшталт віяла, за рахунок яких каптан розширювався донизу. Краї розрізу на спинці закладали з кожного боку в глибоку зворотну складку. Попереду на обох полах розташовувались горизонтальні прорізнi кишени, які прикривалися великими фігурними клапанами. Неширокі рукави закінчувалися широкими розрізними або круглими обшлагами. Каптан міг оснащуватися невеликим відкладним коміром та лацканами приборного кольору.

КАФТАНОК, КАФАНОК, КАПТАНОК *ч.* – каптан з укороченими полами.

КИРЕЯ, КЫРЕЯ *ж.* (запозич. з тур. *kerege (käräyä, kereke)* «широкий плащ», утвореного від *ker- /kär-* «розтягати» [19 II: 435; 69 II: 237; 89 II, з. 2(7): 153]) – верхній довгий і широкий

суконний прямоспинний плащ із рукавами й подвійним коміром (малим сторчковим та великим виложистим). Назва фіксується українськими пам'ятками з 50-х років XVIII ст. як синонім до терміна *кобеняк* і почасти *плащ*.

КИСТЬ, КИСТОЧКА ж. (пор. рос. *кисть, кисточка* «китиця, пучок», пол. *kiść, kistka* «т.с.», д.-р. *кисть* «пучок, в'язка», цсл. *kišť* «пучок, гроно»; виводиться з псл. *kyšť* (< **kyttŷ*), пов'язаного з коренем псл. **kyta* «гроно; пук, в'язка» [19 II: 438]) – оздоба на головних уборах, верхньому одязі, поясах, темляках, офіцерських шарфах, зав'язках, кінській збруї та ін. у вигляді жмутка ниток, шнурків і т. ін., зв'язаних з одного кінця до купи. У складних китицях бахрома кріпилася до голівки, що складалася з дерев'яного каркаса, обмотаного чи оплетеного пряжею відповідної якості. Синонім до слова *кумас* (*кумасик*).

КИТИЦЯ ж. (етимологічно пов'язане з псл. **kyta* «гроно; пук, в'язка» [19 II: 439]) – спорадичний синонім до слів *кисточка* та *кумасик*; засвідчується із сер. XVIII ст.

КЛАПАН, КЛАПАНЕЦЬ (демінутив) ч. (очев., запозич. на початку XVIII ст. з російської мови; рос. *клапань* «т.с.» виводиться з н.-в.-н. *Klappen*, що є формою множини від *Klappe* «кришка, заслінка» [19 II: 454; 69 II: 244]) – деталь одягу, прямокутний або фігурний клаптик тканини, що прикриває отвір, зроблений для кишені.

КОБЕНЯК ч. (запозич. в кінці XVI ст. через с.-пол. *kopieniak* «верхній широкий прямоспинний одяг із довгими розрізаними декоративними рукавами і, як правило, з широким виложистим коміром» з угор. *köpenyeg* (*kerenyeg*) «т.с.», яке, своєю чергою, запозичене з тюркських мов (пор. тур. *kāpānāk* «плащ від дощу», кирг. *kebānāk*, узб. *кебанак*, балкар. *gebenek* «т.с.», чаг. *kerenek* «опанча») [19 II: 476; 11: 77–78; 69 II: 220; 83: 228; 6: 114]) – різновид довгого (до середини гомілки) й широкого верхнього плащового одягу прямого покрою, розширеного донизу від пахв або нижче за допомогою вставних клинів, із широкими рукавами нормальної довжини, трохи звуженими до кінців. К. шили з подвійним коміром: верхній був у вигляді невисокої стійки, а другий комір – великий виложистий прямокутний, довжиною

майже до пояса (вшивався між стійкою і станком), що його в негоду накидали на голову. Іноді К. оснащували справжньою відлогою. Застібали плащ великими гудзиками (від 5 до 10 штук) і накидними петлями або гапליками (з 30-х років XVIII ст.), пришитими по борту піл від коміра до стегна, із незначним заходом піл наліво. Кобеняк з'явився в побуті українських козаків і військових служителів у 70-х роках XVII ст. на зміну сермязі. У XVIII ст. словом *кобеняк* інколи позначали також свиту з відлогою.

КОВНЕР, КОВНІР, КОВНИР, КОЛНЕР ч. (через с.-пол. *kolnierz* «т.с.» запозич. зі с.-в.-н. *kolner (koller, kollier)* «комір, хомут», яке через ст.-фр. *collier* «частина обладунку, що закриває шию; ошийник, хомут» зводиться до с.-лат. *collāre (collarium)* «комір; оздоба на шию; ошийник» [19 II: 538; 6: 106]) – комір, частина плечового одягу, пришта або пристебнута до країв вирізу для шиї (горловини, ворота); міг бути стоячим (сторчовим), відкладним вирізним або шалевим. Синонім до спорадичної лексеми *воротник*.

КОЖАН ч. (похідне від *кожа*) – спорадично вживаний, загалом не властивий для староукраїнської писемної мови російський термін, що позначав каптан різної довжини, пошитий із лосинної чи замшевої шкіри, який носили під панциром або латним обладунком, подібно до бойових стьобаних каптанів.

КОЖУХ ч. (успадковане з д.-р. *кожухъ (кожюхъ)* «шуба, верхній хутрянний одяг», похідного від *кожа*, що зводиться до сл. **kozjā* «козяча (шкура)» [32: 78; 64 I: 1246]) – шуба з вичинених овечих шкур, пошита хутром усередину. Словосполученням *кожух нагольний* позначали овчинний (баранячий) кожух, не покритий тканиною. На Лівобережжі кожухи шили до стану, довжиною до середини гомілки. За покромом К. був подібний до свити з «вусами». По боках нижче стану робились вертикальні прорізні кишені. Рукава нормальної довжини поступово звужувалися до прямих кінців, які можна було відгортати у вигляді круглих карвашів, що їх часто підшивали чорним смушком. Кожух вдягали із незначним загортанням піл наліво і застібали від коміра до стегон кількома гудзиками (зазвичай плетеними з ремінця), пришитими по борту правої поли, і

накидними шнуровими ремінними петлями. Шви спини і «вуса» укріплювали і водночас оздоблювали товстою смугою шкіри, часто прикрашеною кольоровою пряжею. Такою самою тасьмою зазвичай укріплювали місця пришивання гудзиків і петель. Козацький кожух шився з високим сторчковим коміром або ж традиційним великим відкидним, підшитим чорними смушками (останній характерний для кожухів XVII ст.). Термін *кожух черкеский* виступав на позначення кожуха з великим виложистим коміром і петлицями на грудях, що був модним у XVII ст.

КОЛПАК ч. (запозич. з тюркських мов (пор. крим.-тат., тат., ккалп., каз. *калпак* «шапка, ковпак», кирг. *калпак* «гострокінцева повстяна шапка», тур. *kalpak* «шапка; військовий головний убір», чув. *калпак* «шапка», узб. *калпак* «т.с.; повстяний капелюх» [19 II: 486; 6: 114; 69 II: 252, 297]. Перші згадки в староукраїнських текстах сягають середини XVI ст. [11: 131]) – загальна назва високого головного убору конічної або циліндричної форми.

КОШУЛЯ ж. (пор. д.-р. *кошуля* (XI ст.), ст.-сл. *кошоуля* «сорочка», пол. *koszula*; сходиться до пл. *košulja*, яке зазвичай виводять від нар.-лат. *casula* «хатина, намет; (пізніше) плащ із каптуром» [19 III: 70; 33: 108–109; 34 II: 279; 69 II: 361–362; 83: 260]) – синонім до слова *сорочка*.

КУНТУШ, КОНТУШ, КУНТИШ, КУНТЫШ ч. (запозич. в середині XVII ст. з пол. *kontusz* «т.с.», що сходиться через угор. *köntös* «сукня; одяг, шати» до тур. *kontoş* «сукня верхня воєначальницька на хутрі, коротка шуба», від д.-гр. *κάνδυς* «перський одяг із довгими рукавами» [19 III: 143; 6: 112; 83: 253; 87 II: 435]) – однобортний довгополий (завдовжки до середини гомілки або за коліна), пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукави із довгими проріхами та особливий крій спинки. Відзначався великим розмаїттям форми рукавів, коміра і способів носіння. Кунтуші шили як «легкими» – літніми, так і теплими – на хутрі.

К. входить у моду на Україні в середині XVII ст. і відтоді стає відмітним, представницьким верхнім одягом козацької старшини замість делії та фerezії. Носили його в парі з жупаном.

У 50-х роках XVIII ст. кунтуш у Гетьманщині набуває статусу позастройового і цивільного шляхетського/старшинського одягу. Носити К. стає привілеєм вищих і середніх чинів українського війська та абшитованих козаків.

Суцільно кроєна широка спинка кунтуша, трохи ушита в талію, глибоко підрізалася в стані з боків і переходила у довгу вузьку прохідку. Передки також підрізались на 10–12 см. У підрізи між передками й прохідкою вшивали широкі клини – «вуса», завдяки чому фалди рівномірно групувалися по боках і позаду. По боках вшивали вертикальні прорізи полотняні кишені, як у жупана. Кунтуш мав неглибоке загортання правої поли на ліву, причому ліва і права поли у кунтуша, на відміну від жупана і свити, були майже однакові, трохи розширені донизу. Застібали К. великими литими гудзиками і накидними петлями або ж великими запонками, які розташовувались, залежно від форми коміра, від середини грудей чи шиї до пояса або тільки на животі. В першому випадку гудзики з петлями нерідко нашивали секціями по 4 пари, у двох або в трьох місцях. Кунтуші з шалевим коміром, популярні зокрема в кінці XVII і на початку XVIII ст., мали коротку застібку (інколи приховану) на 1–3 гудзики тільки в поясі, а часом і зовсім її не мали, в цьому випадку їх лише підперізували широким поясом. У кунтуша були довгі, широко викроєні у проймах рукава, що плавно звужувалися від ліктів до кінців і завершувалися невеликим розтрубом із розрізом, прямим або рідше скісним; застібалися кількома гапками або гудзичками. Характерною рисою К. були довгі розрізи в рукавах під пахвами – так звані «вильоти», які давали можливість просувати руки, а також закидати рукава за плечі на спину. Рукава могли мати розріз і по всій довжині до зап'ястя або тільки на рівні ліктя попереду, а інколи були цілком декоративними, вільно звисаючи довгими вузькими смугами. Комір робився або у вигляді невисокої стійки, або шалевий, або ж невеликий відкладний вирізний, застебнутий під шиєю.

Упродовж 30–50-х років XVIII ст. незначні зміни торкнулися форми рукавів і крою спинки кунтуша. Спинка підрізала досить високо, через що дуже розширена широкими клинами юбка кунтуша виглядала позаду трохи настовбурченою. Рукава

стали трохи коротшими, нормальної довжини, завершувалися досить широкими прямими розрізними вилогами. Кунтуш тепер оснащувався сторчковим коміром завширшки з 3–4 пальці із прямими чи скісними кінцями або ж невеликим вирізним відкладним коміром з округлими кінцями (останній варіант зустрічався здебільшого в святкових кунтушах особливого типу). Подібно до жупана, замість зовнішньої застібки на литі великі гудзики чи запонки з 1740-х років стали застосовувати рівну криту застібку на малі басонні гудзички з накидними петлями чи гаплики.

На початку 60-х років XVIII ст. в шляхетських колах з'явилася мода на кунтуш помірного польського покрою, що протрималася без змін впродовж двох десятиліть. Рукава нормальної довжини стали трохи вужчими в плечах, уже не були мішкуватими і рівномірно звужувались до кінців. З'явилися круглі обшлага приборного кольору, завширшки з три пальці, або приблизно 75 мм. Прямі і вузькі, трохи підрізані в стані передки звужувалися від пояса вгору, внаслідок чого на грудях у кунтуша утворювався глибокий виріз. А головне, традиційний комір-стійку замінив довгий і вузький шалевий комір приборного кольору. Запинали кунтуш тільки на животі, під коміром, за допомогою гапликів і петельок.

КУНТУШ-ШУБА – теплий кунтуш, підбитий та облямований довкола й на рукавах хутром різного виду і гатунку; така шуба була завдовжки до середини гомілки або нижче і мала дуже довгі, до подолу, звисаючі рукава. Кунтуш-шубу шили з шалевим коміром або зовсім без нього – з круглою горловиною, або ж зрідка з вирізним відкладним коміром. Носили шубу, як правило, наопашки, застібаючи лише під шиєю або на грудях тасьмою, ланцюжками, товстим шовковим шнурком із китицями і двома запонами, укріпленими на обох полах, або великою запоною-аграфом, при цьому гудзики виконували здебільшого декоративну роль. Часто такі кунтуші зовсім не мали застібки по борту, окрім згаданих зав'язок чи запонок-пряжки.

КУРТА, КЮРТА, КУРТКА, КУРТИНА *ж.* (найчастіше слово виводять із с.-пол. *kurta* «коротка сукня», угор. *kurta* «короткий», від лат. *curtus* «короткий; обрізаний, неповний»;

також припускають походження від тур. *kürtä* «короткий одяг». Перші писемні згадки сягають кінця XVI ст. [19 III: 158; 69 II: 429–430; 39 I: 456; 6: 111; 87 II: 555]) – короткополий, шитий до стану каптан із вузьким сторчовим коміром. Синонім до лексем *гусарка* та *юпка*.

КУТАС, КУТАСИК (демінутив) ч. (пор. с.-пол. *kutas*, ст.-рос. *кутазь*, ст.-блр. *ку́тась* «китиця»; запозич. з тур. *kutas* «прикраса на голові», *kutaz* «прикраса, яку навішують на шию коня; прикраса для голови», можливо, за посередництвом польської мови [19 III: 162; 69 II: 433; 15: 177; 83: 285]) – прикраса у вигляді китиці на одязі і т. ін. Лексичний дублет до назви *кисть* (*кисточка*).

КУШАК ч. (через ст.-рос. *кушакъ* (кін. XV ст.) запозич. з тюркських мов; тур. *kuşak* «кушак, пояс; цегляна кладка; шабель», крим.-тат. *kuşak* «пояс», тат. діал. *кушак* «т.с.» виводиться від тюрк. *ku(r)şa* «оперізувати» [19 III: 169; 69 II: 439; 59 VIII: 152]) – спорадично вживана російська назва східних (перських і турецьких) широких і довгих дорогих шовкових поясів, затканих золотими та срібними нитками, з інтенсивним кольором і сильним поліском металевих ниток. У XVIII ст. цей термін вживали вже на позначення усіх широких матер'яних поясів східного типу.

КЫВЕР, КИВЕР ч. (рос. *киверъ* «т.с.»; ст.-укр. *киверъ* (кін. XVI ст.), ст.-блр. *киверъ* «висока гостроверха шапка, ковпак» (1596 р.), д.-пол. *kiwior*, *kiwierz* «т.с.» (поч. XV ст.), очев., запозичені зі ст.-рос. *киверъ* «т.с.» (кін. XIV ст.). Серед етимологів немає спільної думки стосовно походження слова, на думку українських мовознавців, воно запозичене за посередництвом якоїсь субстратної волзько-фінської мови з прибалтійсько-фінських мов (пор. ест. *kübar* «капелюх, шапка») [19 II: 443; 11: 140; 6: 114; 69 II: 228–229]) – гусарський високий (близько шести вершків) циліндричний, трохи звужений до верху поярковий головний убір-ковпак із декоративною матер'яною лопаттю (обмотувалась навколо ковпака і вільно звисала збоку, а в бою розмотувалася, утворюючи флюгер), так званий мірлітон.

ЛАЦКИН, ЛАТЦКИН ч. (запозич. через рос. *лацкань* «т.с.» або безпосередньо з нім. *Lätzchen*, що є зменш. до *Latz* «нагрудник, клапан кишені», яке походить від італ. *laccio* «петля, шнурок» [19 III: 203; 69 II: 468; 15: 182; 73: 453]) – вилога приборного кольору на грудній частині верхнього одягу, зокрема у каптана-жустокора.

ЛИШТВИ, ЛИШТВЫ, ЛИШТИ мн. (одн. **ЛИШТВА, ЛИШТА** ж.) (запозич. зі с.-пол. *listwa, lisztwa* «кайма, обшивка, облямівка; тасьма, стрічка; планка; рама картини», від с.-в.-н. *liste* (н.-в.-н. *Leiste*) «кайма, обшивка; край, борт» [87 II: 646; 19 III: 253; 79 VI: 23; 69 II: 507]) – кайма, облямівка, обшивка верхнього одягу зсередини у вигляді смуги тканини іншого кольору завширшки до 10 см, нашитої по усьому периметру або вибірково: на полах, подолі, комірі та кінцях рукавів. У староросійській мові українському терміну відповідало слово *подпушка*.

МАНЖЕТА, МАНШЕТА ж. (запозич. на початку XVIII ст. через рос. *манжета, манишета* з фр. *manchette* «манжета; рукавичок» – зменш. до *manche* «рукав», що походить від лат. *manica* «довгий рукав» [19 III: 382; 79 VI: 215; 69 II: 568–569; 73: 495]) – гофрована широка смуга батисту чи кісеї з оборками, що пришивалася по кінцях рукавів та обабіч грудного розрізу верхньої сорочки західноєвропейського фасону, а в середині XVIII ст. – також до кінців рукавів «німецького» каптана (жустокора) – зсередини.

МАНИШКА ж. (пор. рос. *манишка*, пол. *maniszka*; загальноновизнаної етимології не має; припускають зв'язок із *мана, маниши; манжета*; пол. *manuż* «косметика» [19 III: 383]) – жабо, гофровані манжети із оборками з тонкого полотна, батисту чи кісеї навколо грудного розрізу сорочки. Випускалася з-під камзола вгорі.

МАНТЕЛЬ ч. (запозич., можливо, через пол. *mantel* «плащ», зі с.-в.-н. *mantel* «т.с.», від лат. *mantellum* «плащ, покривало» [19 III: 387; 6: 106; 83: 322; 73: 497; 15: 201–202]) – представницький нарядний довгий і широкий безрукавний плащ, холодний або підбитий та оторочений цінним хутром. Назва спорадично уживається в писемних пам'ятках другої половини XVIII ст., виступаючи почасти синонімом до термінів *плащ* та *опанча*.

МЕНТИЯ, МЕНТЪЯ, МЕНТІЯ (гусарська) *ж.* (запозич. в середині XVIII ст. через рос. *ментия* «угорська хутряна куртка, ментик» з угор. *mente* «т.с.; плащ» [19 III: 437; 69 II: 598; 15: 202]) – ментик, коротка верхня гусарська куртка угорського походження – без коміра, розшита шнурами та оторочена хутром довкола по периметру і на рукавах. Елемент гусарського мундиру Надвірної компанійської корогви у 60–70-х роках XVIII ст. М. вішали на лівому плечі за допомогою шнурів чи напівшовкової тасьми довжиною в 1 аршин, а на холод одягали в рукави поверх дулами (доломана).

МЕШТИ *мн.* (пор. рос. *мечты* (*мешти*) «турецькі легкі хатні чобітки», *мычты* «шкіряні панчохи», пол. *meszty* «хатні сукняні черевики, тапочки»; запозич. з тур. *mest* «легкі сап'янові черевики без підборів», від перс. *mešin* «вичинена шкіра, сап'ян» [19 III: 456; 83: 328; 16 II: 324]) – турецькі хатні м'які чобітки (полуботки) з жовтого сап'яну, власне шкіряні панчохи. М. носили також із чоботами замість панчіх та устілок. Мали ужиток в побуті старшини.

МОХРИ *мн.* (очев., запозич. зі ст.-рос. *мохры* «висячі пучки ниток, торочки, бахрома, китиці», *мохор*, *мохра* «китиця, куделя, коротка нитка чи шнурок, пучок шерсті чи пір'я; кожна окрема частина бахроми або китиці», діал. *мохрома́* «бахрома», що етимологічно пов'язані зі ст.-рос., рос. *бахрома* «т.с.», *мохна* «пучок волосся, шерсті чи пір'я»; слово документується в писемній українській мові, як і в російській, із другої половини XVII ст. [69 II: 666; 72: 516; 59 VIII: 280; 16 II: 352; 39 I: 600]) – торочки, бахрома. Синонім до слів *бахрама* (*бахрома*) та *торочки*.

МУНДИР, МУНДЇР *ч.* (через рос. *мундиръ* запозич. з нім. *Montúr*, *Montierung*, *Mundierung* «обмундирування, спорядження», від фр. *monture* «спорядження, постачання; збирання», що є похідним від *monter* «постачати, екіпірувати; складати, збирати; підіймати»; нім. *Montúr* виводять також від ісп. *montura* «кавалерійське спорядження» або від італ. *montura* «форма одягу», які відповідають фр. *monture* «спорядження» [19 III: 534; 71: 245; 39 I: 606; 69 III: 9–10]) – 1. Комплекс офіційно встановлених (приписаних) предметів обмундирування для військових і

цивільних службовців; 2. Головний елемент форменого одягу – як правило, певного типу каптан (спідній або верхній). За наявності в уніформі двох формених каптанів-мундирів, останні позначались термінами *верхнѣй* і *споднѣй мундир*. Термін увійшов до українського лексикону через російську мову на початку XVIII ст. і з того часу почав уживатися паралельно з традиційною назвою *барва*.

НАРУКАВНИК *ч.* – пришивна гофрована манжета (рукавчик) по кінцях рукавів західноєвропейської сорочки, що виходить із-під рукавів верхнього одягу. Синонім до назви *манжета (маншета)*.

НАШИВКИ *мн.* (одн. **НАШИВКА** *жс.*) – фігурні клапті або смуги тканини, як правило, оздоблені золотом, срібною чи шовковою вишивкою, позументами, китицями, шнурочком і т. ін., що їх нашивали на різні елементи одягу та спорядження. Зокрема, їх нашивали по бортах піл верхнього плечового одягу горизонтально, на кшталт петлиць, а також під кишеньковими клапанамі, на обшлагах і ліфі каптана-жустокора у вищих військових чинів. Так само, як і розшивка позументом, Н. могли виступати як знаки розрізнення, позначаючи персональне воїнське звання, класний чин і посаду їх власників.

НОСКИ *мн.* (одн. **НОСОК** *ч.*) (очев., запозич. з рос. *носокъ*, похідного від *носъ* [69 III: 85]) – короткі панчохи, власне шкарпетки.

ОБДЕРЖКА, ОБДЕРШКА *жс.* (запозич. з рос. *обдѣржка*) – тонкий шнурок або тасьомка для притягування полів капелюха до тулії.

ОБУВЬ, ОБОВЬ *жс.*; **ОБУВ** *жс., ч.* (похідне від дієсл. *обути* «взути», яке зводиться до псл. *ob-uti* < *-outei; пор. рос., рос.-цсл. *обувь* «взуття», пол. *obow, obuwi, obuwie*, ч., слц. *obuv* «т.с.» [19 I: 367–368; 83: 373; 69 III: 109]) – взуття (узагалі).

ОБШЛАГ *ч.* (через с.-пол. *abszleg, apszlag, obszlega* і рос. *обшлагъ* запозич. з н.-в.-н. *Aufschlag* (с.-в.-н. *abslag*), гол. *ópslag* «т.с.» [83: 2; 90 I: 524; 62 I: 68; 19 IV: 147; 69 III: 110; 39 I: 670]) – закарваш, вилога, одворот на кінці рукава, зазвичай підшивався «прикладною» тканиною відмітного кольору відносно лицьової. Термін часто фіксується в писемних пам'ятках Гетьманщини з

середини XVIII ст. і спочатку уживається на позначення деталі верхнього одягу західноєвропейського фасону, зокрема каптанажустокора. Втім, лексема у формах *абъшлагъ, обшлагъ* уперше засвідчується староукраїнськими текстами ще в кінці XVI ст.

ОДЕЖА, ОДЕЖДА ж.; **ОДЂЯНИЄ, ОДЂЯНІЄ, ОДЕЯНІЄ, ОДЕЯННІЄ** с. (д.-р. *одежа, одѣнье*, цсл. *одѣжда, одѣние, одѣяние*, ст.-сл. *одежда*; зводиться до псл. **odedja* «те, чим одягають тіло», від дієсл. **o-děti* < псл. **děti* «діти, дівати, класти, ставити» [31: 54; 19 IV: 158]) – 1. Одяг, убрання, сукупність виробів (із тканини, хутра, шкіри та ін.), якими покривають тіло; 2. Одяг, що прикриває торс і верхні частини кінцівок.

ОДЛОГА, ВИДЛОГА, ВЂДЛОГА ж. – відлога, сукняний капюшон, пришитий до кобеняка, свити чи опанчі, який одягали поверх шапки в негоду.

ОКОЛИЦЯ, ОКОЛИЦА ж. (пор. рос. *околышь* «частина головного убору», від *околь* «т.с.; коло, зовнішній край, крайка», пов'язаного з *около* «навколо, кругом» [19 IV: 171]) – околиця, відвернуті догори поля головного убору.

ОНУЧА ж. (пор. рос., блр. *оноуца*, пол. *onusa, onuszka, onuczka* «т.с.», ст.-сл. *оноушта* «взуття, сандалія»; виводиться від псл. **onutia* [19 IV: 194; 69 III: 142; 39 I: 688; 87 III: 556]) – довгий і широкий (до 30 см) шматок вовняної тканини чи полотна, яким обмотували ноги перед взуванням. Використовувались замість панчіх і шкарпеток. Зазвичай улітку носили полотняні онучі, а взимку – суконні або ж суконні й полотняні разом.

ОПАНЧА, ОПОНЧА, ЄПАНЧА, АПАНЧА, ЯПАНЧА ж. (пор. д.-р. *японьча, японьчица, япончица, япанча, епанча* «плащ-накидка»; вважається запозиченням із тюркських мов (тур. *yapınca (yapınca)* «грубий широкий плащ-накидка з каптуром», півн.-тюрк. *japınca* «т.с.»), крим.-тат. *јапынцы* «т.с.; попона» є похідними від тюрк. *jar-* «крити, покривати» [19 IV: 196; 32: 83; 82: 76; 69 IV: 558–559, II: 20–21; 72 II: 284]) – широкий і довгий безрукавний плащ із цупкого товстого сукна, завдовжки до середини гомілки і нижче. Як правило, О. мала широкий виложистий комір, а інколи – широку гостроверху відлогу. Застібалася під шиєю

зав'язками, гачком або великим гудзиком. Форма *спанча* уживалася здебільшого на позначення безрукавної опанчі російського армійського або західноєвропейського фасону. Армійська опанча являла собою довгий широкий (до 7 арш. в подолі) круглий безрукавний суконний плащ із широким виложистим коміром, що застібався біля шиї великим гудзиком чи гачком.

Зазвичай О. одягали в дощ, передусім у поході, їдучи верхи. Вона закривала від негоди не лише самого вершника, але й оберігала від вологи зброю, спорядження та сідло з в'юками. Старшина, окрім того, носила коштовні опанчі, виготовлені з дорогих тканин, нерідко підбиті або оторочені цінним хутром; їх носили поверх жупана, скріплюючи під шиєю або біля плеча зав'язками чи коштовною шпонкою-аграфом, верх накидки зазвичай відгинали у вигляді коміра. Такі плащі виконували представницьку функцію, слугуючи своєрідною ранговою відзнакою. Їх вдягали під час парадів, церемоній, на свята і в поході. Спорадичними синонімами на позначення представницької опанчі були лексеми *плащ* та *мантель*.

ОПУШКА *ж.* (запозич. зі ст.-рос. *опушка* «хутряна облямівка; околиш; кольоровий кант по краях одягу», від ст.-рос. *пушь* «хутро», *опушить* «облямувати хутром» [87 III: 576]) – хутряна облямівка по краях верхнього одягу, деяких головних уборів і т. ін.

ОТВОРОТИ *ч. мн.* – вилоги на грудній частині верхнього одягу, лацкани.

ПАЛЧАТКИ *мн.* (одн. **ПАЛЧАТКА** *ж.*) (похідне утворення від *палець*; пор. с.-пол. *palczatka*) – пальчасті рукавиці, з відділенням для кожного пальця; як правило, мали великі розрізні розтруби (краги). П. шили з козячої, оленьчої, лосячої шкіри, замші, сукна та валяної вовни. Лексичний дублет до слова *перчатки*.

ПАНЧОХИ *мн.* (одн. **ПАНЧОХА** *ж.*) (через с.-пол. *panczocha* < ч. *pančocha* «т.с.» запозич. з нім. *Büschschuh* «в'язаний черевик, селянський лапоть», австр. *puntschuch*, с.-в.-н. *bunt-schuoeh* «т.с.» [19 IV: 280; 83: 686; 6: 106]) – вовняні (валяні, гарусні) або шовкові панчохи з носками чи без них. Дублет до слова *чолки* (*чулки*).

ПЕРЧАТКИ *мн.* (одн. **ПЕРЧАТКА** *ж.*) (запозич. з рос. *перчатки*, (спочатку) *перстчатки*, *перстатки* < *перстатые рукавицы*, від д.-р. *пърстъ* «палець» [71: 297]). Слово часто фіксується в українських пам'ятках із сер. XVIII ст. як дублет до традиційної назви *палчатки*.

ПЕТЛИЦЬ, ПЕТЛИЦЫ, ПИТЛИЦЬ *мн.* (одн. **ПЕТЛИЦЯ, ПЕТЛИЦА, ПИТЛИЦЯ** *ж.*) – горизонтальні нашивки по бортах верхнього плечового одягу, зроблені зі складеного удвічі шнура, нашитого на клапоть тканини у колір одягу.

ПЕТЛЯ, ПЕТЕЛЬКА *ж.* (пор. рос. *петля*, *петелька*, пол. *peęla*, *peętelka*, д.-р. *petlja*, ст.-сл. *petlja*; виводиться від псл. **peęlja* або *petlja*, *petьь* [19 IV: 361; 69 III: 252]) – петля (петелька) зі шнурочка або вузької тасьомки для застібання одягу, а також кріплення банта на трикутному капелюсі; прорізь в одязі для гудзика.

ПЛАТЄ, ПЛАТТЄ, ПЛАТЯ, ПЛАТЬЄ *с.* (зводиться до д.-р., ст.-сл. *латис* «одяг», яке утворене від *лать* (< псл. *platъ*) «шматок полотна або іншої тканини» і букв. значить «сукупність шматків тканини» або «всякий одяг» [69 III: 275; 71: 304; 19 IV: 430]) – 1. Збірний термін, що репрезентує поняття «одяг (узагалі)», синонім до слів *одежа* і *сукня* (в першому значенні); 2. Загальна назва із значенням «всякий верхній плечовий одяг (що носитья поверх білизни)», синонім до термінів *сукня* (в другому значенні) та *сукман*.

ПЛАТЬЄ НЬМЕЦКОЄ – сталий термін на позначення ансамблю одягу західноєвропейського фасону. Під ним розумівся костюм французького типу, що отримав поширення в країнах Західної Європи з другої половини XVII ст. Основним елементом костюма був просторого покрою каптан-жустокор завдовжки приблизно до колін. Під каптан вдягали камзол і сорочку з гофрованими манжетами і манишкою. Поясним одягом служили штани-кюлоти довжиною ледь нижче колін. На ноги вдягали панчохи, тупоносі чи круглоносі башмаки з пряжками або чоботи. Нижня білизна включала підштаники і сорочку з полотна. На шию, поверх коміра сорочки, пов'язували галстук різноманітної форми й матеріалу. Довершував ансамбль валяний із шерсті капелюх трикутного фасону з полями, відігнутими до тулії.

ПЛАЩ ч. (пор. д.-р. *плащъ* «верхній широкий одяг без рукавів, плащ», рос. *плащъ*, пол. *plaszcz*, ч., слц. *plašt*’, ст.-сл. *плаштъ* «т.с.»; зводиться до псл. **plaščь* «плащ, мантія, накидка», яке вважають похідним від *plastъ* «пласт» або від пов’язаного з ним *platъ* «плат» [83: 420; 39 П: 790; 15: 263]), чи від *ploskъ*, **plaskjъ* «плоский», а також зіставляють із перс. *palas* «вовняний або волосяний грубий одяг», осет. *pælæz* «накидка з грубої тканини» [19 IV: 434–435; 69 III: 277; 11: 71; 32: 81–82]) – загальна невизначена назва довгого просторого верхнього одягу від негоди, як безрукавних накидок, так і плащів прямого покрою з рукавами.

ПЛЮМАЖ ч. (запозич. з фр. *plumage* «оперіння», від *plume* «перо» [69 III: 289]) – прикраса у вигляді султана зі страусиних пер на головних уборах, а також на налобному ремні кінського наголів’я.

ПОГОН (запозич. з рос. *погонь* «т.с.») – наплічний плетений вузький еполет, що з’явився на мундирах (каптанах) в європейських арміях в середині XVIII ст., а в гетьманських військових частинах (зокрема в Жолдацьких ротах) і в Російській армії – у 1763 р.; на той час погон був тільки на одному плечі і слугував для утримування ремня патронної суми на плечі та для розрізнення полків. Застібався металевим гудзиком. Рядові та унтер-офіцери мали вовняний погон, а офіцери – срібний або золотий, за кольором прибору.

ПОДБОЙКА ж., **ПОДБОЙ** ч., **ПОДБИВКА** ж. – підбійка, підкладка, матеріал, який пришивають зісподу одягу.

ПОДКЛАДКА – синонім до слова *підбойка* (*підбой*, *підбивка*).

ПОДОЛ ч. (похідне від *долъ* «низ») – нижній (долішній) край плечевого одягу.

ПОДПАШНИКИ ч. мн. – обрамлення розрізів («вильотів») під пахвами у кунтуша, черкески і т. ін., як правило, робилось із позументу чи шнурка.

ПОДШИВКА, **ПОДШЕВКА** ж. – синонім до слів *підбойка* (*підбой*) і *підкладка*.

ПОЛА ж. (пор. рос., ст.-рос. *полá* «пола», д.-р. *пола* «шматок тканини, завіса», пол. *poła* «пола (одягу)», ч., слц. *pola* «т.с.»),

болг. *пола* «спідниця, пола», ст.-сл. *пола* «край одягу, одяг; половина»; виводиться від пізнього псл. *pola* «половина, пола», утвореного від *polъ* «половина, бік» [19 IV: 485; 69 III: 306; 15: 269; 16 III: 249]) – край кожної з половин (лівої і правої) верхнього плечового розгортального одягу.

ПОРТКИ *мн.* (східнослов'янське утворення від слова *портъ*; д.-р. *пъртъ* < псл. **prtъ* «шматок полотна; лляна або конопляна нитка» [19 IV: 528–529; 11: 33–34; 79 IX: 289]) – спідні штани, пошиті з конопляного чи лляного полотна, власне полотняна спідня білизна, підштаники. Кроєм П. були подібні до шаровар, але трохи коротші, до кісточок.

ПОСТОЛИ, ПОСТОЛЫ *мн.* (одн. **ПОСТОЛА** *ж.*) (вважається тюркським запозиченням (пор. тур. *postal* «туфля», тур., крим.-тат. *pōst* «шкіра») [69 III: 341–342; 15: 276]) – різновид м'якого взуття, що виготовлявся з суцільного шматка шкіри-сириці, який зшивали позаду і попереду стопи. При взуванні П. затягували ремінним шнурком, протягнутим довкола крізь отвори по верхньому краю взуття, а кінці ремінця зав'язували над п'ятою.

ПОТРЕБИ, ПОТРЕБЫ, ПОТРЕБКИ, ПОТРЕБНОСТИ *мн.* – прибор до одягу, зброї і спорядження. Синонім до слів *приклад* (*прикладки*) та *прибор*.

ПОЯС, ПОЕС *ч.* (д.-р., ст.-сл. *поясъ*; зводиться до псл. *pojasъ*, похідного від *pojasati* «оперізувати, оперезати», яке утворене за допомогою префікса *po-* «по-» від дієсл. **jasati*, спорідненого з лит. *júosti* «підперезати», *júosta* «пояс», авест. *yāsta-* «підперезаний» [19 IV: 549; 33: 113; 59 XVIII: 91]) – пояс, перев'яз по стану для підперізування верхнього одягу. Найбільше в гетьманському війську уживали матер'яні пояси східного типу: завдовжки понад 3 м і завширшки до 0,5 м, а за технікою виготовлення – ткані і плетені, або в'язані. Такий пояс складали уздовж завширшки з долоню або скручували «джгутом» і оперізували довкола стану, а кінці підтикали і випускали позаду, за східною модою.

Пояс великой (большой) / средней / малой / руки – терміни для позначення ширини пояса, репрезентували відповідно широкий, середній та вузький пояс.

Пояс шалевий(-ой), або **шовковий шалевий(-ой)** – легкий одноколірний шовковий пояс завширшки від 20 до 60 см і завдовжки від 2,2 до 6 м, витканий простим тафтяним переплетенням із крученого фарбованого шовку-сирцю, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше – зеленого або жовтого кольорів, зазвичай із торочками на кінцях. Найбільшим попитом користувались перські і турецькі пояси. Особливо популярними були шалеві пояси, заткані з правої сторони по кінцях золотою чи срібною ниткою, суцільно або, рідше, у вигляді орнаменту.

Пояс пестрий шовковий – багатоколірний візерунчастий шовковий тканий пояс. Незалежно від місця виробництва, для таких поясів найбільш типовим був орнамент із поперечних прямих і хвилястих смуг у поєднанні з рослинними і геометричними мотивами – зазвичай тільки по кінцях, рідше по всій довжині, – а також візерунчаста кайма довкола. Для поясів перського зразка характерним є пишній орнамент на кінцях зі складних стилізованих квіткових композицій.

Пояс сүтозолотой – важкий шовковий пояс, суцільно затканий золотими нитками. Найбільшим попитом у козацької старшини користувались важкі і вельми дорогі златоткані перські пояси, а з 1760-х років – пояси Слуцької фабрики-персіарні (у м. Слуцьк в Білорусії), що виготовлялись за зразком перських. Головною рисою, що вигідно вирізняла слуцькі пояси у порівнянні зі східними та російськими, була їх двобічність, тобто цілковита рівноцінність обох сторін пояса. Такі пояси ткались із тонких різноколірових шовкових, золотих і срібних ниток. Довжина пояса коливалась від 2 до 4,5 м, а ширина – від 28 до 50 см. Середник пояса мав орнамент із поперечними гладкими чи узористими смугами, рідше узор був сітчастим, у луску, горошок та ін. По краях довкола пояси прикрашались узористою каймою, а кінці мали пишній, складний, головним чином рослинний орнамент у вигляді клейм чи квіток. У візерунках слуцьких поясів місцеві мотиви поєднувались зі східними. Кінці пояса часто обшивались бахромою з металевою ниткою довжиною 12–25 см, інколи біля основи сплетену вузликами у сітку завширшки 3–4 см.

Пояс с'ятковий (с'ятчаний) – довгий широкий сітчастий пояс, плетений в еластичні сітки вузлів із тонко крученого шовку. Сітчасті пояси оздоблювалися на кінцях довгою бахромою, перехопленою біля основи товстим шовковим чи срібним шнуром або вузлом. Такі пояси були популярні у козацької старшини з середини XVII ст. до початку XVIII ст. За тодішньою модою, однотонний чи пістрявий сітчастий пояс складали утричі або удвічі (залежно від ширини) неширокою смугою, накручували навколо стану і зав'язували вузлом, а його кінці низько звисали з правого боку.

Пояс гусарський – особливий широкий пояс у довжину стану, специфічний для гусарського мундира. Робився з товстих кольорових гарусних шнурів, перехоплених у кількох місцях шовковими, вовняними, металевими чи дерев'яними муфтами (гомбами). Застібався позаду кількома циліндричними гудзиками (кляпишами) і накидними петлями.

Пояси штучковий, або **болванчастий** – пояси довжиною в обхват стану, із суцільним або частковим металевим набором, турецького, угорського, польського, іранського та кавказького виробництва, у тому числі: а) набрані на ремені або коштовній тасьмі бляшками різної форми («штучками» або «місцями»); б) суцільно металеві, комбіновані – складені з ланок литих і гравірованих, що з'єднувались дротом і ланцюжком або вузькою кільчастою сіткою. Застібались вони попереду великими фігурними карбованими чи ажурними пряжками з гачком і петлею. Такі пояси були популярні в середовищі козацького нобілітету у XVII ст. і на початку XVIII ст. Найпоширенішим їх різновидом, винятково святковим, були важкі пояси завширшки до 7 см, набрані суцільно на ремені, шовковій тасьмі, тафті чи оксамиті, – так звані *доцатий*, відомі в Речі Посполитій під назвою «*пшеворські*» або «*львівські*». Вони складаються з рухомих латунних, срібних чи золочених Х-подібних і мигдалевидних пластинок-ланок, скріплених між собою попеременно тонким дротом і нашитих на ремінь чи тасьму. Пластинки прикрашали басмою, різьбленням і чеканкою в бароковому стилі. Часто такі пояси оторочувались довкола по краю шовковою бахромою. Застітали пояс попереду масивною дерев'яною

пряжкою у формі зрізаної піраміди, окованою латунню чи сріблом і оснащеною на кінці литою ажурною присадкою з гачком або трьома залізними петельками під гачки, уміщені на іншому кінці пояса.

ПРАЖКА, ПРЯЖКА *ж.* (пор. рос. *пряжка*, блр. *пращка*, пол. *sprzążka*; етимологію слова пов'язують із *прягти* «запрягати коней», *спрягати* «запрягати разом, в один запряг; скріплювати», пол. *sprzegać* «спрягати, зчіплювати, стягувати», ч. *spřahati* «т.с.», слц. *spriahat'* «зв'язувати», д.-р. *напрячи* «натягти», цел. *напрати* «т.с.», псл. **pregiti* «прягти, натягувати, напружувати, запрягати» [19 IV: 618–619, 615; 79 IX: 336; 69 III: 394]) – металева застібка, яка скріплює кінці ремня, пояса, паска і т. ін.; оздоба у вигляді такої застібки.

ПРИБОР *ч.* (запозич. з рос. *приборъ* «т.с.; сукупність убрання до чого-небудь» (з 1687 р.) [59 IXX: 98], що походить від д.-р. *прибирати* «прикрашати»; термін засвоюється українською мовою на початку XVIII ст.) – 1. Сукупність металевих елементів оформлення мундира встановленого кольору (білий або жовтий приборний метал): гудзики, позументи, золоте чи срібне шиття, китиці, шнурок, петлиці, погони, виготовлені зі срібних чи золотих ниток; також часто мається на увазі матер'яний «приклад», призначений для оформлення форменого одягу: кольорові коміри, обшлага, петлиці, лацкани, лиштви, облямівка та ін.; 2. Набір усіх металевих деталей кінської упряжі (кінський прибор) та амуніції (різного роду перев'язів і погонних ременів, пасків, портупей тощо).

ПРИКЛАД *ч.*, **ПРИКЛАДКИ** *мн.* (термін засвідчено в пам'ятках української мови з другої половини XVII ст., очев., як запозичення з російської мови (ст.-рос. *прикладъ* «додатковий, допоміжний матеріал для виготовлення чи оздоблення яких-небудь виробів» (1655 р.) [59 IXX: 176]) – загальна назва усіх елементів оформлення та підбою до одягу. Синонім до терміна *портреби*. Приміром, звичайний приклад каптана складався з підкладки, лиштв, портища гудзиків чи гапликів, а також шнурка, галунів і петлиць.

ПУГВИЦЯ, ПУГВИЦА, ПУГОВИЦЯ, ПУГОВИЦА; ПУГВИЧКА, ПУГОВКА (демінутив) *ж.* (пор. рос. *пугвица, пуговка*,

д.-р. *пугъвь, пугы*, серб.-цсл. *пжгы*, пол. діал. *ragwica* «круглий гудзик»; виводиться з *псл. *рѣгу* «круглий предмет, гудзик» [79 X: 195], пов'язується також із псл. *рѣкъ* «пук»; можливо, споріднене з лтс. *риѡга, риога* «гудзик», д.-інд. *риїјаһ* «купа, грудка» [19 IV: 626]) – синонім до слова **гудзик** та його варіантів.

РУБАХА, РУБАШКА *ж.* (запозич. з рос. *рубаха (рубашка)*, яке походить від кореня *руб* «шматок, відріз, обривок тканини» і споріднене зі словом *рубить*, що мало колись ще й значення «різати», або ж від слова *рубъ* «груба одежа, лахміття» < д.-р. *рубъ* «обривок тканини», *рубы* «поганий одяг, руб'я» [69 III: 510; 11: 30; 19 V: 131; 79 XI: 200]) – спорадичний синонім до лексем *сорочка* та *кошуля*.

РУКАВИЦЬ, РУКАВИЧКИ *мн.* (одн. **РУКАВИЦЯ, РУКАВИЧКА** *ж.*) (пор. д.-р. *рукавица*, пол. *rękawiczka* «т.с.» [59 XXII: 244; 33: 112]; деякі дослідники вважають джерелом псл. **rǫkavica* «рукавиця» < **rǫkavъ* «рукав» [79 XI: 209]) – вид одягу для кистей рук, рукавиці з двома відділеннями для пальців. Найбільший ужиток у військових отримали вовняні рукавиці, підшиті з боку долоні шкірою – так звані **рукавиць** з **накожнями**.

САПОГИ, САПАГИ *мн.* (одн. **САПОГ** *ч.*) (рос., д.-р., ст.-сл. *сапогъ*; походження слова переважно пов'язують із прабулг. **sabag-* (**sabug-*), д.-тюрк. діал. (печен., кипч.) **sapaγ* (**sapuγ-*) «взуття з халявами» або з іран. **sapaga* < **sap-ak-a* «взуття» [69 III: 559; 71: 367–368; 59 XXIII: 61]) – спорадичний дублет до назви **чоботи**. Слово уживається в середині XVIII ст., очев., під впливом сусідньої російської мови, причому в більшості засвідчених випадків позначає чоботи західноєвропейського фасону, себто «німецькі».

СВИТА, СВѢТА, СВЫТА *ж.* (від д.-р. *сѣвита, свитина, свитица, свитька* «верхній одяг взагалі», що сходить до псл. **sъvita*, етимологія якого остаточно не з'ясована. Більшість етимологів вважає його похідним від дієсл. **sъviti* > *сѣвити* «звити, сплести» [71: 371; 32: 79–80; 82: 83; 19 V: 193]. М. Фасмер вважає спільнословянське **sъvita* запозиченням з фін. *vitta*

«плащ» [69 III: 581]) – селянський верхній плечовий розгортальний приталений довгополий одяг (каптан) із грубого доморобного нефарбованого сукна, який наприкінці XVII ст. прийшов на зміну сермязі. З указаним смисловим навантаженням термін *свита* зустрічається в документах із 60-х років XVII ст. На Лівобережжі свита кінця XVII – першої половини XVIII ст. являла собою широкий однобортний каптан із глибоким загортанням піл наліво, трохи ушитий в талію, з невеликим сторчковим коміром і широкими рукавами нормальної довжини. Прямі кінці рукавів із розрізом могли відгинати у вигляді карвашів. У загальних рисах С. була подібна кроєм до жупана. Вона мала цільну, трохи звужену спинку, що підризалася по лінії стану і переходила у вузьку прохідку, до якої з боків пришивали 2 або 4 трапецієподібних клини – «вуса», що їх для укріплення швів угорі обшивали смугою товстої шкіри-сириці, сукна або товстим шнурком. По боках трохи нижче пояса робилися вертикальні прорізні кишені. Здебільшого С. застігали з лівого боку біля коміра накидною петлею, пришитою по правому борту, й гудзиком, спленим із ремінця, та підперізували поясом. С. могли одягати безпосередньо на сорочку або поверх каптана. З 50-х років XVIII ст. під впливом військової моди свиту починають шити на кшталт черкески, вона стає значно вужчою і коротшою.

Свита кобеньком (по)шита, свита з одлогою, свита з башиком – словосполучення-синоніми, що вживались на позначення свити із відлогою.

СЕРМЯГА, СЕМРЯГА, СЕМРАГА ж. (спільнослов'янське запозичення, ймовірно, із балтійських мов (пор. с.-пол. *siermięga*, *sziernięga* «домоткане грубе нефарбоване і невідбілене сіре сукно; верхній одяг, пошитий із такого сукна», кашуб. *šermaga*, *šurmaga* «т.с.», ст.-рос., ст.-блр. *сермяга* «домоткане грубе нефарбоване напіввовняне сукно сірого або бурого кольору; селянський каптан із грубого домотканого сукна»; псл. **sierm* відповідає лит. *širmas* «сірий», лтс. *sirms* «сивий»). У староукраїнських текстах слово вперше задокументоване в другій половині XVI ст. [11: 67–68; 38: 234; 69 III: 609; 83: 489; 64 III: 340; 59 XXIV: 90]) – різновид довгополого плечового

розгортального однобортного одягу прямого (халатного) покрою, з нормальними рукавами і широким виложистим (відкидним) коміром, часто хутряним, що починався від грудей. Шили С. з грубого білого чи сіруватого домотканого сукна (сермяжного) або габи. С. була подібна кроєм і формами до ярмяка (єрмяка, ярмака). Дещо перебільшуючи, її можна охарактеризувати як дешевий селянський ярмяк, пошитий із грубого сермяжного сукна. До 80-х років XVII ст. С. була характерною складовою костюма реєстрових козаків (а також і нижчих верств українського суспільства).

СМАЗНИЙ (про взуття) *прикм.* (запозич. з рос. *смазный*) – термін, що уживався для позначення взуття, змазаного по вивороту чи міздрі ваксою для міцності. Лексема фіксується в діловій документації з 1760-х років паралельно із появою в побуті окремих українських військових формувань чобіт та черевиків російського армійського зразка.

СОРОЧКА *ж.* (пор. д.-р. *сорочька, сорочина, сорочиця* «спідня сорочка», ст.-сл. *срочица, сракы* «сорочка»; виводиться від псл. **sorky*, зменш. **sorčica, *sorčьka*, етимологію якого здебільшого пов'язують із лит. *šarkas* «верхній одяг, одяг; сукняний каптан рибалок» [19 V: 358; 33: 107; 69 III: 724–725]) – основна назва частини білизни, що вдягалася на корпус тіла. Синонім до слів *кошуля* та *рубаха (рубашка)*. В гетьманському війську уживали три види сорочок: 1) «козацька» – тунікоподібна, коротка і широка, прямоспинного покрою, напевно, турецько-татарська за походженням. Мала круглий ворот із глибоким грудним розрізом по центру (осьовим) і вузький сторчковий комір із прямими кінцями, який застібався шнурочком, протягнутим крізь прорізні петлі на кінцях коміра, або гудзиком. Рукава були прямі, довгі, дуже широкі і просторі, на кінці призбирані густо; закінчувалися вузькою обшивкою і застібалися гапличками чи гудзичками зі шнурка. На кінцях рукави часто прикрашали вишивкою; 2) «польська» – на відміну від «козацької», мала високий сторчковий комір, що навертався вузькою смугою на комір жупана, а на кінцях рукавів – широкі чохлаки (манжети); 3) «німецька» – сорочка західноєвропейського фасону, з гофрованими манжетами на рукавах та довкола осьового грудного розрізу.

СПОНКА, ШПОНКА, СПОНА ж. (запозич. зі с.-пол. *szpona, spona, sponka* «запона, зашіпка, брошка», яке, можливо, походить від *spon (szpon)* «пазур», або ж, на думку деяких етимологів, сходить до псл. **spona, *sъpinati* [79 XII: 269]) – аграф, великий гачок-зашіпка, запонка або пряжка у вигляді фігурної брошки з гачком і приймачем, що використовувалась для застібання старшинського представницького накидного і верхнього плечового одягу; брошка із втулкою під пір'я або султан на головному уборі. Синонім до слова **запонка**. Запони-аграфи до представницької опанчі до 90-х років XVII ст. мали велике декоративне «перо», прикрашене коштовним камінням, а пізніше виготовлялись у формі мушель, квіткових розеток, листя, пелюсток тощо, іноді оздоблювалися коштовним камінням; гачок із петлею прикривався великою фігурною головкою.

СТЮГАНІЙ (про одяг) *прикм., дієприкм.* (похідне від дієсл. *стегати* «стібати, прошивати наскрізь, поклавши між підкладкою й верхом шар вати і т. ін.; прокладати стібки, шити», що зводиться до псл. *steg- / stog-* «стьобати; шити» [19 V: 405, 418]) – атрибут, що вживався для позначення одягу, прошитого наскрізь великими стібками на бавовні або клоччі. Тонкий шар бавовни або клоччя уміщували між лицьовою тканиною (верхом) та підкладкою і зверху стібали міцним шовком у смугу, утворюючи пласкі валики завширшки до 3 см, або ж, значно рідше, навскіс «у шахи» чи в трапеції («в човники» або «в жабки»). Вважається, що ця технологія походить із монгольських та середньоазіатських степів, призначалася для утеплення і зміцнення верхнього плечового одягу, головних уборів і штанів, шитих із бавовняних та шовкових тканин.

СУКМАН ч. (етимологія слова визначається по-різному: з одного боку, його вважають похідним від *сукати, сукно*, з іншого – припускають запозичення з тюркських мов (пор. чув. *сăхман (сăкман)* «суконний каптан», тат. *чикмэн* «суконний каптан, чекмінь», діал. (тоб.) *sükmän* «довгий каптан; сукно», крим.-тат. *čăktän* «верхнє плаття», алт., чаг. *чекмен* «просторий зимовий одяг»). Лексема документується з середини XVI ст. [19 V: 470–471; 69 III: 798–799, IV: 325–326; 6: 115]) – загальна назва довгого верхнього плечового одягу, спорадичний синонім до термінів **платє** та **сукня** в другому значенні.

СУКНЯ *ж.* (похідне утворення від дієсл. *сукати* «скручувати, намотувати» (псл. *sukati*, **sʹkati* «в'язати вузли, зв'язувати, сукати, скручувати»); пам'ятками української мови вперше засвідчене у XV ст. зі значенням «верхній чоловічий плечовий одяг», на початку XVII ст. набуває також значення «одяг узагалі» [82: 49; 10: 74–75; 11: 22–23; 19 V: 470]) – 1. Загальна назва одягу, синонім до термінів *одяга*, *плате* (в першому значенні) та їх варіантів; 2. Загальна невизначена назва верхнього плечового одягу, синонім до термінів *плате* (в другому значенні) та *сукман*.

ТЕГИЛЯЙ, ТЕГЕЛЯЙ, ТЕГЕЛЬ *ч.* (пор. ст.-рос. *тегиляй*, ст.-блр. *тегелей* «т.с.»; запозич. з чаг. *degilej*, *degle* < монг. *тэгэлэй* «стьобаний каптан-обладунок», *хатан(г)у дегел* «міцний, як сталь, каптан», від монг. *тэгэл* «шов, стьобання, шитво» (пор. тур. *tägäl* «крупні стібки при стьобанні і т. ін.») [6: 115; 4: 163; 69 IV: 35]) – каптан-обладунок, туго стьобаний на бавовні, шовку або вичісках льону, конопель і вовни, іноді підсилений вкладеними металевими пластинами та дротом. Певною мірою міг протистояти ударам січної зброї і стрілам. Цей тип убору походить із монгольського Сходу, під впливом татар закріпився на Русі; був масово поширений у козацькій кінноті протягом XVI–XVII ст. Т. шили довгополим, із довгими розрізами по боках у подолі, пристосованими до їзди верхи, і довгими стьобаними рукавами, або ж – у вигляді халата з рукавами-лопатями до ліктя, якщо був убором верхнім, тобто носився поверх іншого каптана.

ТОРОЧКИ *мн.* (очев., етимологічно пов'язане зі словом *тороки* «мотузки; зав'язки», пол. *troki* «ремінці, мотузки, зав'язки; пута; торочки», д.-р. *торокъ* «мотузка, зав'язка», псл. **torckъ* «т.с.» [19 V: 606]) – бахрома, суцільний ряд ниток, шнурків, що вільно звисають; тасьма з крученими або іншої форми шовковими, вовняними, срібними або золотими нитками, м'якими волокнами, шнурками або будь-якими іншими підвісками, що звисають з одного боку. Т. використовувалися як обшивка країв одягу (зокрема поясів), кінських попон та ін. Синонім до слів *бахрома* (*бахрома*) та *мохри*.

ТУФЛИ *мн.* (одн. **ТУФЕЛЬ** *ч.*, **ТУФЛЯ** *жс.*) (слово засвоєне українською мовою на початку XVIII ст., запозич. через рос. *ту́фля, ту́фель* (поч. XVIII ст.) з гол. *tóffel* «домашня туфля» або з н.-н. *tuffel* (с.-н.-н. *tuffele*) «черевик, туфля», утвореного від давнішого с.-н.-н. *pantuffel*. Джерелом вважається італ. *pantofola* «домашня туфля» [19 V: 686; 69 IV: 127]) – м'які черевики (туфлі) із загнутим носком і розрізом попереду на кшталт персько-кавказьких туфель – чув'яків. Синонім до слова **черевики**. Т. уживала козацька старшина у мирний час вдома та спорадично влітку на свята.

УБОР *ч.* (спільнослов'янське утворення (пор. рос. *убирь, уборь*, пол. *ubiór*, блр. *уборь*, ст.-сл. *уборь*) від дієсл. *убирати* < *брати*, псл. **bьrati* [19 I: 247–249]). Вперше засвідчене в староукраїнських текстах у другій половині XVI ст. у формах *убирь, уберь, убіорь* [11: 18]) – збірний термін, що репрезентує поняття «те, що вдягають на себе, вбрання; наряд».

УБРАН(Н)Є, ОБРАН(Н)Є, УБРАН(Н)Я, ОБРАН(Н)Я, ОБРАНИЄ *с.* (запозич. з с.-пол. *ubranie* «вбрання для ніг, штани»); лексема починає вживатися в українській мові на означення чоловічого поясного одягу з другої половини XVI ст. у формі *убране* [11: 35]) – штани; шаровари.

УМУНДИРОВАНІЄ(-ІЄ), ОБМУНДИРОВАНІЄ(-ІЄ) *с.* (похідне від дієсл. *умундировать (мундировать)* < пол. *umundurować (mundurować)* «прибрати (одягнути) службовців у мундир» [87 III: 180]; форма **обмундированіє**, очев., запозичена з російської мови (рос. *обмундирование* походить від дієсл. *обмундировать* «обмундирувати»). Усі морфологічні варіанти терміна фіксуються з середини XVIII ст.) – 1. Обмундирування, комплект форменого одягу військовослужбовців; 2. Дія зі значенням «обмундирувати».

УСИ, УСЫ *мн.* – бічні клини від талії у довгополого при-таленого верхнього одягу (кунтуша, черкески, жупана, свити, юпки і т. ін.).

УЧКУР *ч.* (пор. рос., блр. *учкуръ* «т.с.»; запозич. з тур. *uçkur* «ремін, шнурок, що підтримує штани», крим.-тат. *uçkur* «т.с.» [69 IV: 180; 39 I: 711; 82: 101]) – шнурок або пасок, яким стягували в поясі штани-шаровари для їх підтримання.

Просовувався у верхній край шароварів, зашитий широким рубцем («учкурню»).

УШКОЛИ, УШКАЛИ *мн.* (?) – пришивна шовкова очкурня у шароварах, пошитих із дорогих делікатних тканин.

ФЕРЕЗІЯ, ФЕРЕЗЬЯ, ФЕРЕЗИЯ, ФЕРЕЗИЙКА *ж.* (під впливом с.-пол. *fereszja* «коштовний верхній одяг прямого крою» і ст.-рос. *фeрeзeя* «т.с.» запозич. з тур. *ferese* (*ferāce*) «довга верхня сукня», від с.-гр. *φορeσία* «каптан, плаття» (6: 115; 69 IV: 190; 83: 120; 87 I: 649; 11: 64; 19 VI: 89]) – різновид представницького шляхетського довгого верхнього плечового прямоспинного одягу турецько-татарського походження, який носили поверх жупана. Ф. була популярна в Речі Посполитій і Московській державі в середині і другій половині XVII ст., мала певне поширення в середовищі козацької старшини до XVIII ст. Російська Ф. відрізнялася від польської переважністю специфічного оздоблення і трохи кроєм. Вона була дуже довгою і широкою, без загортання піл, мала досить широкий сторчовий комір і дуже довгі вузькі рукави, не зшиті в проймах спереду (на пахвах), куди просовували руки. Оздоблювалась на грудях аламами або золоченими клеймами (плащами) з коштовним камінням, а довкола нерідко обшивалась галуном або широким золото-срібним плетеним зубчастим мереживом. Ф. застібали під шиєю гудзиками чи срібними або золотими шнуровими зав'язками з китицями. Польсько-литовська Ф., зберігаючи характерний східний крій, мала вузький сторчовий комір, рукави дуже довгі і вузькі, декоративні або, навпаки, – короткі і широкі, але не мала зазвичай розрізів у проймах. Прикрашалась на грудях багатими нашивками-петлицями зі шнурів чи тасьм до 12 пар, часто з китицями і складноплетеними вузлами із декоративними гудзичками. Теплі фerezії підбивали цінним хутром. Інколи теплу Ф. оздоблювали великим, широким пристібним хутряним коміром. Фerezію носили накинутою на плечі, скріплюючи під шиєю запонкою (аграфом) чи зав'язками.

ФУТРО, ХУТРО *с.* (запозич. з с.-пол. *futro* «хутро; шуба») – синонім до слова *шуба*.

ФУФАЙКА *ж.* (запозич. з рос. *фyфaйкa* (*кyфaйкa*) «тепла піддівка, тілогрійка; стьобана куртка на ваті»; лексема засвоєна

українською мовою в середині XVIII ст. Етимологія російського слова досі не з'ясована. Деякі дослідники вбачають походження лексеми в нім. *Puffig* або італ. *fofa* [69 IV: 212; 73: 927; 13: 64; 82: 73], також висловлюється припущення про зв'язок зі звуко-наслідувальними *хукать, хухать* «дихати (дути) теплом; зігрівати» [19 VI: 143]) – коротка тепла чумарка, тілогрійка: стьобана на бавовні чи клоччі, хутряна (овчинна, лосяча тощо) або байкова тепла куртка чи юпка, з рукавами або без них. Вдягалась узимку під мундир на сорочку. Синонім до слова *душоґрѣйка (душоґрейка)*.

ЧАКЧИРЫ, ЧЕКЧИРЫ *мн.* (запозич. з тур. *çakşir* «вузькі суконні штани-рейтузи» [69 IV: 361; 19 VI: 319]), очев., через рос. *чакчиры* «гусарські брюки»; лексема засвідчується в українських писемних пам'ятках із сер. XVIII ст.) – вузькі гусарські брюки (рейтузи), розшиті попереду фігурно викладеними шнурками.

ЧЕРЕВИКИ *мн.* (одн. **ЧЕРЕВИК** *ч.*) (спільнослов'янське утворення (пор. д.-р. *черевикъ* «черевик», ст.-сл., цсл. *чрѣвици*, ч. *střevíc, třevíc*, слц. *črevíc*, пол. *trzewik* «т.с.»), болг. *чреве* (мн.) «башмаки»); виводиться з псл. **cervikъ*, яке вважається похідним від **červъ(jь)* «черевний», утвореного від псл. **červo* «череве, живіт» (спочатку це взуття виготовляли з тонкої шкіри, знятої з черева тварини) [19 VI: 300; 69 IV: 336; 39 II: 1205; 82: 127]) – м'які туфлі із загнутим носком. Синонім до слова *туфли*.

ЧЕРКЕСКА *ж.* (утворення від *черкес*; назва дана, найвірогідніше, за асоціацією з одягом черкесів – недиференційованого етноніма, яким українці і росіяни позначали адигів і ряд інших народів Північного Кавказу) – верхній плечовий одяг на кшталт поширеного у народів Кавказу верхнього каптана (чухи, чекменя); одягалася поверх жупана. Черкеску можна схарактеризувати як кунтуш особливого крою – довжиною трохи за коліна, дуже ушитий в стан і обтислий у торсі. Поли від пояса донизу заходили досить глибоко, права на ліву, а в торсі зводилися до одного борта, ледь сходячись угорі. Застібали Ч. від середини грудей до пояса на малі гапники з петлями. Черкеска мала доволі високий сторчовий комір, широкі в плечах рукава,

що рівномірно звужувалися до зап'ясть і закінчувалися розрізними вилогами завширшки приблизно з долонь, що їх застібали гапличками. Під пахвами у рукавів були поздовжні розрізи завдовжки до піваршина – так звані «вильоти», завдяки яким рукава могли закидатися за плечі на спину. Ч. масово поширюється в усьому українському війську як мундир і головний предмет обмундирування у 40-х роках XVIII ст.

ЧОБОТИ, ЧОБОТЫ *мн.* (одн. **ЧОБОТ** *ч.*) (вважається північнотюркським запозиченням (пор. тат. *ĉabata* «ликовий лапоть (личак)», башк. *сабата*, каз., ккалп. *шабата* «т.с.») через ст.-блр., ст.-рос. *чеботъ, чоботь* «глибокий черевик на підборі з гострим загнутим догори носком»); поява лексеми фіксується у XVI ст. [69 IV: 370–371; 6: 115; 66 II: 483; 19 VI: 336]) – взуття з високими халявами. Різні за фасоном чоботи розрізняли за допомогою прикметників-класифікаторів:

козацькіє, або **черкаськіє** – Ч. кавказького типу, з халявами заввишки до середини гомілки і підтрикутним негострим носком; мали двошарові закаблуки з луб'яною дерев'яною прокладкою для міцності та м'які підшви з низькими залізними підківками-скобами замість підборів, що кріпилися за допомогою трьох шипів, – плоскими або у вигляді зігнутої дугою металевої смужки завширшки до 1 см, прибитої ребром. До початку XVIII ст. верх халяв зрізався навскіс і мав невеликий гостроконечний мисик попереду;

польськіє – Ч. польського шляхетського фасону, відрізнялися від «козацьких» високими халявами під коліно із шпилюватим мисиком попереду і високою підківкою із масивної залізної смужки завширшки до трьох пальців. Такі Ч. отримали певне розповсюдження в побуті козацької старшини, але уживались переважно поза строем;

німецькіє – Ч. західноєвропейського фасону: мали тупий або круглий носок, довгі халяви та товсту помпову підшву з високим підбором;

гусарськіє – гусарські боти (ботики): були висотою до середини гомілки з підвищеним мисиком попереду халяв, мали підбори та залізні шпори.

ЧОЛКИ, ЧУЛКИ *мн.* (одн. **ЧОЛОК, ЧУЛОК** *ч.*) (через рос. *чулокъ* «в'язаний виріб, що одягається на ноги за коліна» запозич. з тюркських мов (пор. чув. *tšalga, tšulga* «чулок», тат., крим.-тат. *чолгау* «т.с.» [69 IV: 380–381; 71: 488; 6: 115]) – дублет до слова *панчохи*.

ЧУГА (ДОНСКАЯ) *ж.* (через укр. діал. (слоб.) *чуга́* (*донская*), рос. діал. (дон.) *чуха, чоха, чуга* запозич. з груз. *чоха, чуха* «черкеска, чекмінь», осет. *цухъхъа*, азерб. *çиха* «т.с.», від перс. *чоха, чуха*, що сходить до тур. вульг. *çoha* «довгий каптан із сукна» [69 IV: 388; 15: 415]. Термін фіксується в пам'ятках української мови в другій половині XVIII ст.) – черкеска донського зразка, характерною відмінністю якої у XVIII ст. був шалевий комір. З'являється в побуті українського козацького війська у 50-х роках XVIII ст.

ЧУГА (ТУРЕЦКАЯ) *ж.* (слово з'являється в староукраїнських текстах наприкінці XVI ст. [11: 90], вважається тюркізмом (тур. *çoha, çoka, çuha* «сукно, драп», «довгий суконний каптан; шуба», крим.-тат. *çuka* «сукно», уйг. *çögä* «одяг» [69 IV: 377; 39 I: 1219]), який, на думку багатьох дослідників, потрапив на слов'янський мовний ґрунт через угорське посередництво (угор. *csoha, csuha* «довгий вузький каптан», с.-пол. *czuha* «т.с.», ст.-рос. *чуга* «вузький каптан до стану для їзди верхи» [83: 81; 82: 89; 41: 39; 17: 93]) – довгий вузький каптан турецького походження. Ч. мала короткі рукави (до ліктів), вирізний відкладний комір і по два довгих розрізи по боках в подолі для верхової їзди. Застібали чугу густо гудзиками до пояса і підперізували поясом, але поли вгорі залишали розхиленими. Турецька чуга побутувала у XVI–XVII ст., вважалася лицарським військовим убором. Втім, у війську Гетьманщини вона вже не мала значного вжитку: доступні нам писемні джерела згадують цей одяг лише спорадично у другій половині XVII ст. – в описах гардеробу козацьких гетьманів, які отримували коштовні чуги як символічний дарунок від турецьких султанів та кримських ханів, а також, імовірно, зберігали їх як військовий трофей.

ШАПКА *ж.* (пор. рос., блр., болг. *шапка*, пол. *czapka*, ч., в.-луж. *čapka*, слц. *čiapka*, слвн. *šapka* «т.с.»; припускають

запозичення слов'янськими мовами через с.-в.-н. *schapěl* зі ст.-фр. *chape(l)*, яке походить від нар.-лат. **cappelus*, зменш. від лат. *sappa* «рід головного убору»; в українських текстах поява лексеми фіксується на поч. XV ст.) [19 VI: 378; 69 IV: 406; 15: 418; 39 II: 1228; 6: 110; 82: 120; 11: 128]) – 1. Універсальний засіб номінації головних уборів; 2. Загальна, родова назва хутряних головних уборів циліндричної, півсферичної або конічної форми, як правило, з околицею різної ширини. Залежно від форми, матеріалу, походження та часу побутування, для позначення різних видів шапок українських військовиків в українських писемних пам'ятках засвідчено такі найменування: просто *шапка*, *шлик*, *шапка козацкая*, *шапка польская* або *круглая*, *шапка донская*, *кабардинка*, *капелюх* або *малахай* (*шапка малахаєм пошита*), *кучма* (*шапка кучмою шита*).

Просто *шапкою* називали циліндричну Ш. з округлим або циліндричним верхом, вкритим тканиною, і хутряною прямою околицею.

Капелюх, *шапка капелюх*, *шапка каплоуха(я)* (запозич. з пол. *kapeluch* < *kapelusz* «повстятий крилатий головний убір», яке походить від с.-лат. *cappellus* «вид головного убору» [19 II: 370; 6: 110]) – зимова клаповуха шапка-вушанка, хутряна Ш. з широкими лопатями-навушниками із зав'язками з боків, вкрита тканиною зверху. Відвороти капелюха з боків та на потилиці за необхідності опускалися, закриваючи вуха та шию від вітру й холоду, а в підгорнутому вигляді скріплювалися за допомогою зав'язок.

Малахай (запозич. з тюркських мов; тат. *малахай*, телеут. *talakkaj* «т.с.» пов'язуються з монг. *малагай* «шапка», калм. *taxlā* «т.с.» [19 III: 370; 69 II: 562; 26: 173; 15: 200]) – зимова шапка з широкими навушниками. Лексичний паралелізм до назви *капелюх*.

Шапка донская, *шапка на донской манѣр* – Ш. з суконним низьким широким «вершком» і смушковою околицею завширшки з 4 пальці. Впроваджується в козацьких полках на початку 60-х років XVIII ст. як стройовий головний убір «виборних» козаків.

Шапка козацкая – стійке словосполучення, що вживалось у писемній українській мові в другій третині XVIII ст. на позначення шапки з довгим мішкоподібним суконним «вершком», м'яко устеленим над прямою смушковою околицею завширшки з долоню; упродовж зазначеного часу така Ш. служила стрійовим головним убором «виборних» козаків.

Шапка польская, або круглая – напівсферична Ш. із низьким суконним або оксамитовим верхом і широкою смушковою околицею завширшки з дві долоні. Увійшла в моду в 40-х роках XVIII ст., своєю чергою була запозичена поляками тоді ж від кримських татар.

Кабардинка (назва пов'язана з етнонімом *кабардинець*, похідним від географічної назви *Кабарда* (черк. *Kabarde*) [69 II: 150; 19 II: 331]) – Ш. кабардинського фасону, з вузькою околицею-валиком і широким нависаючим верхом на кшталт берета, часто обшивалась навхрест позументом чи вовняною тасьмою. Увійшла в моду на Лівобережній Україні (як і на Запоріжжі) в 70-х роках XVIII ст. Зокрема, її носили «виборні» козаки нарівні з приписаною «донською» шапкою. Кабардинка отримала розповсюдження у всіх кавказьких народів і татар. Кабардинці, своєю чергою, запозичили цей головний убір від ногайців.

Кучма (зазвичай етимологію слова виводять через с.-пол. *kuczma* «хутряна шапка» з угор. *kucsma* «шапка у вигляді зрізаного хутряного ковпака зі звисаючим назад мішкоподібним кінцем», (спочатку) «яничарський повстятий головний убір на кшталт йолома» [69 II: 438; 83: 279; 6: 112], від тур. *keçe* «головний убір яничар із повсті; повсть вовняна» [86: 497]. Натомість українські етимологи пов'язують походження слова з псл. **kičьtá*, **kukъta*, а також з псл. *kuka* «щось зігнуто», які зводяться до і.-с. **keu-k-* / *kou-k-* «кривити, згинати, скручувати» [19 III: 168–169; 11: 129–130]. Перша фіксація лексеми в українській мові, так само як в білоруській та польській, припадає на кінець XVI ст. [11: 130]) – висока хутряна шапка у формі зрізаного конуса, крита чорним або сірим смушком.

Шлик, шлык (очев., запозич. зі ст.-рос., ст.-блр. *шлыкъ* «шапка з конічним верхом», яке вважається похідним від

башлыкъ, що з тур. *başlik*, крим.-тат., азерб., тат. *başlyk* «головний убір», від тюрк. *baş* «голова» та суфікса *-lyk-*, що застосовується в назвах одягу; у пам'ятках української мови поява слова фіксується в середині XVI ст. [69 I: 139, IV: 455; 11: 132–133; 19 I: 155, VI: 438]) – висока хутряна шапка конічної форми, як правило, із закинутим назад верхом, крита сукном чи оксамитом; поля відгинались у вигляді хутряної околиці завширшки з долоню, переважно з V-подібною проріхою попереду. Шлик відомий на Русі з XIV ст. Цей тип шапки найвірогідніше походить із Монголії і разом з монголами принесений до Персії, а потім за посередництва татарських ханатів і козаків поширився в різних варіантах на теренах Московії, Литовсько-Руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи. Шлик був найтиповішим головним убором українських козаків упродовж XVI – першої чверті XVIII ст. Залежно від моди, верх у шлика міг бути високим і прямим або ж більш м'яким, мішкуватим, закинутим назад, а хутряна околиця – із V-подібною проріхою попереду, мінливої ширини, або ж прямою, завширшки з долоню.

ШАРАВАРИ, ШАРОВАРИ *мн.* (запозич. через тюркське посередництво і безпосередньо з іран. **šaravāra-* (< **ščaravāra-*) «штани» [19 VI: 385; 11: 39–40; 82: 96; 69 IV: 410; 15: 418]); починає документуватися українськими пам'ятками у першій половині XVII ст. на позначення широких козацьких штанів особливого крою) – широкі довгі штани перського походження. У війську Гетьманщини побутував відносно вузький різновид шароварів кавказько-татарського типу (на відміну від дуже широких турецьких шароварів, що побутували у запорожців). Холоші були помірно широкі, завужені донизу, аби їх можна було заправити у чоботи; з'єднувалися під тупим кутом завдяки широкій клиновидній вставці, утворюючи величезний крок. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник), і зав'язували попереду на рівні розпірки. Завдяки зазначеним конструктивним особливостям та способу носіння такі штани були зручними як кінному, так і пішому. По боках у розпірки швів ушивали полотняні прямокутні кишені або ж замість прорізних бокових

кишень, за давнім звичаєм, усередині шароварів за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де зберігали гроші та інші цінності.

ШАРФ (офіцерський) *ч.* (запозич. з рос. *шарфъ*, яке через пол. *szarfa (szarpa)* запозичене з нім. *Scharfe* (< *Schärpe*) «шарф», що зводиться до фр. *écharpe* «пов'язка на руці» [69 IV: 411–412; 15: 419; 39 II: 1230; 83: 540; 19 VI: 386–387]) – широка пов'язка по поясу, що служила розпізнавальним знаком генеральських та офіцерських чинів. Виготовлявся зі срібних ниток, як правило, вперемішку з шовковими нитками, іноді підшивався ременем; кінці завершувалися великими китицями завдовжки до 25 см. Шарф пов'язували навколо талії (по камзолу), а зв'язані особливим чином кінці звисали з лівого боку. Плетений зі срібних ниток і підшитий ременем Ш. носили офіцери Жолдацьких рот у 1763–1765 рр. та офіцери Фузилерної роти (1765–1781 рр.).

ШЛАФРОК, ШЛЯФРОК *ч.* (очев., через пол. *szlafrok* запозич. з нім. *Schlafrock* «халат», букв. «плаття для снання», утвореного від *schlafen* «спати» і *Rock* «сюртук» [69 IV: 452; 19 VI: 437]) – слово з'являється в писемній українській мові на початку XVIII ст., позначаючи халат, домашній широкий одяг покроем кімоно – типовим для шлафроків, що побутували у Західній Європі на рубежі XVII–XVIII ст. Шили Ш. дуже просторим, неприталеним і довгим, з широкими і довгими рукавами, прямими або дзвоникоподібними. Укорочений халат позначався демінутивом *полушлафрок*. Зазвичай шлафроки мали застібку на гудзики із накидними петлями (шлафроки без застібки носили, підперезавши поясом-шарфом). Здебільшого халати оснащали нешироким сторчковим коміром, який попереду переходив у край піл. Виготовляли Ш. з шовкових, напівшовкових і бавовняних тканин, дуже часто смугастих. Нерідко Ш. мав шалевий комір з іншої матерії або навіть хутра, яким інколи цілком підбивали зимові халати.

ШЛИФИ, ШЛИФЫ *мн.* (запозич. з рос. *шлифы*, яке походить, можливо, від нім. *Schleife* «стрічка, бант») – зав'язки або стяжки з пряжкою, що пришивалися до низу холош «німецьких» штанів (кюлотів).

ШЛЯПА *ж.* (через рос. *шляпа* з бавар. *Schlappe* «рід чепця, шапка», с.-в.-н. *slappe* «звисаюча частина головного убору», «вид м'якого капелюха», нім. *Schlapphut* «капелюх з одвислими полями» [69 IV: 456; 15: 424; 39 II: 1240]) – чорний валяний із шерсті капелюх трикутного фасону – із загнутими з трьох боків широкими полями-крисами, що підтягувались до тулії шовковим або металевим шнурочком (чи тасьомкою) – так званою «обдержкою», який виходив назовні у вигляді смуг. Із лівого боку біля верхнього краю поля за допомогою гудзика і петлички кріпили білий або чорний шовковий бант, а над ним – плюмаж із пір'я або невелику китицю у вигляді султанчика.

ШПОРА *ж.* (запозич. з н.-в.-н. *Spore* «шпора» (с.-в.-н. *spor*, с.-н.-н. *spore*, д.-в.-н. *sporo* «т.с.»), яке споріднене з д.-англ. *spora*, *spura*, д.-ісл. *spori* «т.с.» [19 VI: 465; 69 IV: 475]) – острога, металева дужка із зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота вершника, якою за потреби підганяють коня.

ШТАНИ, ШТАНЫ *мн.* (запозич. з рос., блр. *штаны*. Одні дослідники вважають лексему тюркізмом (пор. д.-тюрк. *išton* < *ičton* «підштаники», чаг., таранч. *ištan* «т.с.»), кипч. *ičton* від *ič* «внутрішній, спідній» і *ton* «одяг; шуба»), інші – іранізмом (іран. **štāna* «нога, холоша»); існує думка і про спорідненість слова зі ст.-сл. *остегъ*, *остежь* «плаття», псл. *stegno* (пор. ст.-рос. *остегны* (1627 р.) [69 IV: 477; 15: 426; 11: 37]. Укладачі «ЕСУМ» пов'язують лексему зі словом *шуми* (псл. *šiti*) і виводять від псл. **šytany* (мн.) < **šyt-ana* (< **šit-ana*) «тканина, що зшивається або пришивається до іншої»; відповідно слово *штани* первісно означало «одяг, зшитий із двох шматків тканини» [19 VI: 472]) – синонім до слова **убране** (**убрання**); лексема засвідчена пам'ятками української мови з середини XVIII ст.

Штани нѣмецкіє, штани по нѣмецку пошитиє – штани західноєвропейського фасону, відомі як кюлоти. Вони були досить просторими, завдовжки лише трохи нижче колін; шилися на широкому пришивному поясі, який попереду застібався на 2–3 гудзики, а позаду мав розріз, що його затягували по фігурі шнурівкою, тасьмами або суконним паском із гудзиками або

пряжками. По боках штани мали прорізні кишені, а спереду по центру – розріз, що прикривався відкидним клапаном-лацбантом, який застібався кількома гудзиками (замість лацбанта міг бути вузький клапан, що прикривав розріз із застібною на кілька гудзиків, тобто гульфік). Холоші звужувалися донизу і мали на кінцях, на зовнішніх швах, розрізи, що їх застібали на кілька (3–4) гудзиків, а під колінами зтягували пришитими тасьмами-зав'язками – шліфами.

ШУБА *ж.* (пор. д.-р., рос., блр., болг. *шуба*, пол. *szuba*, ч., слц., слвн., в.-луж., н.-луж. *šuba*, серб.-цсл. *шоуба*; припускається запозичення слов'янськими мовами зі с.-в.-н. *schübe*, *schoube* «довге і просторе верхнє плаття», яке через італ. *giubba* сходить до араб. *ǧubba(h)* «верхній одяг із широкими рукавами (джубба)» [69 IV: 482; 71: 495; 19 VI: 484], а також зв'язок із тюрк. *dziebe* «верхній одяг, підшитий хутром» [87 V: 618]) – зимовий верхній плечовий довгополий одяг на хутрі. Як правило, Ш. не одягали в рукави, а просто накидали на плечі і застібали коштовним аграфом чи шнурком під шиєю.

ЩИБЛЕТИ *мн.* (одн. **ЩИБЛЕТА** *ж.*) (через рос. *штиблета* запозич. з нім. *Stiefelette* «чобіток, полуботок» (демінутив від *Stiefel* «чобіт») [69 IV: 478]; лексема з'являється в українських текстах у 60-х роках XVIII ст.) – гамаші, частина взуття, виготовлена з полотна, сукна чи ялової шкіри у вигляді накладних халяв (краг) зі штрипками, які застібалися на гудзики із зовнішнього боку гомілки і стягувалися ремінцем чи підв'язкою під коліном. Щ. складала предмет обмундирування піхотного солдата, правлячи йому замість халяв високих чобіт. Їх одягали до коротких солдатських штанів (кюлотів) із панчохами та черевиками. Під верхній край щиблетів наворачтали *щибель-манжети*, виготовлені з білого полотна, аби не забруднювати штани. В Гетьманщині Щ. складала елемент «німецького» мундиру Жолдацьких та Фузилерної рот у 60–70-х роках XVIII ст.

ЮПКА *ж.* (через с.-пол. *jura* «куртка» < с.-в.-н. *jurre*, *jorpe* «т.с.; спідниця» запозич. з фр. *jure*, італ. *giurpa* «т.с.», які сходять до араб. *ǧubba* «нижній одяг із бавовняної тканини»; слово вперше задокументовано в першій половині XVII ст. [6: 110; 69 IV: 525; 71: 495; 83: 209; 13: 62; 11: 96; 19 VI: 523]) – лексема уживається в писемних пам'ятках Гетьманщини

XVIII ст. на позначення різновиду укороченого легкого спіднього приталеного каптана східного покрою, довжиною до колін, із вузьким сторчковим коміром і рукавами нормальної ширини і довжини. Власне, слово виступає синонімом до термінів *курта* і *гусарка*, характерними для української мови XVII ст.

ЯРМОЛУК ч. (запозич. з тур. *yağmurluk* «плащ від дощу, опанча», від *yağmur* «дощ» [69 II: 19]); пор. пол. *jamurlach*, *jarmuluk*, рос. *емурлукъ*, *ямурлукъ* «т.с.») – термін фіксується в писемних пам'ятках Гетьманщини з 70-х років XVII ст. до 50-х років XVIII ст. на позначення широкого прямоспинного плаща з рукавами і подвійним коміром (вузьким сторчковим і великим виложистим), власне кобеняка.

ЯРМЯК, ЯРМАК, ЄРМЯК ч. (ст.-укр. *єрмякъ*, *ярмякъ*, *ярмакъ*, *єрмакъ* (поч. XVI ст.), ст.-рос. *ормякъ*, *армякъ*, ст.-блр. *єрмякъ*, *єрмакъ*, *ормякъ* запозичені з тат. *ärmək* «одяг халатного покрою із верблюжої шерсті, ярмяк», чаг. *örtäk*, каз. *örtök* «тканина із верблюжої шерсті» [62 IX: 100; 11: 80; 69 I: 88; 6: 113]) – доволі вузький, довгополий верхній розгортальний однобортний одяг прямого, халатного покрою, розширений донизу; шився з фабричного сукна й оздоблювався кольоровими шнуровими петлицями. Побутував у козаків протягом XVI–XVII ст. Козацький Я. мав величезний виложистий прямокутний комір, часто на хутрі, що починався від грудей і доходив майже до пояса, міг слугувати замість відлоги. Рукави були короткі (вище ліктя) або, навпаки, дуже довгі, з розрізами вгорі, куди просовували руки. Застібка складалася із гудзиків (чи гапликів) і накидних петель і розташовувалася від коміра до пояса, а іноді і до самого низу. На полах проти застібки і на проріхах у подолі нашивались горизонтально «гніздами» кольорові шовкові шнурові петлиці.

ЗБРОЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ

АМ(М)УНЇЦІЯ, АМ(М)УНЇЦІЯ, АММУНЇЦІЯ, АММУНИЦІЯ, АМ(М)УНИЦІЯ, АМ(М)УНИЦІЯ ж. (через пол. *amunicja* запозич. з фр. *amunition* «спорядження», що походить від с.-лат. *ammunition*, до складу якого входить префікс *ad-* (>*am-*) «при-, до-» і основа дієсл. *mūnīre* «споряджати» [19 I: 69; 69 I: 76]) – збірний термін на позначення разом усіх предметів озброєння та персонального і кінського спорядження військовослужбовця.

БАРАБАН ч. (очев., через рос. *барабанъ* запозич. з тат. *daraban* «т.с.»; також припускають зв'язок із тур. *balaban* «т.с.», яке походить із перської мови [19 I: 137; 15: 11; 39 I: 54; 69 I: 122–123]) – ударний музичний інструмент циліндричної форми. Разом із сурмами (горнами) використовувався для подачі сигналів в охочепіхотних (сердюцьких) полках та Жолдацьких і Фузилерній ротах.

БЕРДИШ ч. (запозич. із с.-пол. *berdysz (bardysz)* «т.с.», яке походить від с.-лат. *barducium* «метальний спис, легка сокира» [83: 21; 69 I: 152–153; 15: 15]) – різновид бойової сокири з довгим древком-ратищем і широким, викривленим у вигляді півмісяця лезом. Вийшов з ужитку на початку XVIII ст.

БОКЛАГ, БОКЛАЖОК (демінутив) ч. (ст.-укр. *боклага, боклагъ* (XVI ст.) запозич. з тат. *baklak* «посудина для води»; пор. рос. *баклага* «т.с.» [62 III: 13; 19 I: 120; 34 I: 114; 69 I: 110; 79 I: 284]) – невелика дерев'яна або металева пласка кругла посудина для води з короткою вузькою шийкою, плоске барильце. Боклагги мали форму диска діаметром до 20 см, виготовлялися з двох опуклих частин, склеєних між собою і часто укріплених довкола на стику металевим паском. Зверху Б. оснащувався короткою циліндричною шийкою-лієчкою з мідною насадкою, що закривалася фігурно виточеним чопом (внизу нерідко окованим оловом), а знизу – двома широкими або

чотирма вузькими ніжками-підставками. Б. зазвичай підвішували біля сідла ремінцями, якими міцно обхоплювався навхрест диск боклага.

БРЯЦАРИ, БРАЙЦАРИ, БРЕ(Й)ЦАРИ, БРЕНЧАРИ *ч. мн.* (ст.-укр. *брайцарки* (одн. *брайцарок*) (кін. XVI ст.); пор. пол. *brajczarki* «т.с.». Українські етимологи виводять слово від рум. *brătără* «браслет», молд. *брэцарэ* «т.с.; вишита манжета», які походять від лат. *brāchiāle* «браслет» [19 I: 249; 62 III: 47]) – металеві кільця на шабельних піхвах для кріплення шаблі до портупей (пасків).

БУЛАВА *ж.* (пор. рос., блр. *булава* «булава, жезл», пол. *bulawa* «дрюк, гетьманський жезл»; очев., похідне з суфіксом *-ava* (*авь*) від псл. **bul-a* «гуля, набалдашник», пов'язаного з псл. **bul-(j)-* «пузир, пухир; гуля; жовно; куля; брила, грудка» [19 I: 289; 69 I: 237]) – різновид холодної ударної древкової (рідше монолітної) зброї завдовжки 50–80 см. Конструктивно Б. складалася з металевої, кістяної чи дерев'яної сферичної або грушоподібної бойової частини – яблука (голівки), іноді з шипами, та короткого дерев'яного чи металевого руків'я у вигляді стрижня. З XVI ст. Б. втрачає своє бойове призначення, перетворившись на різновид клейноду, знак воєначальника і символ влади. У козацькій державі Б. служила символом влади гетьмана.

БУНЧУК *ч.* (пор. пол. *buńczuk, bończuk* «турецький прапорець, спис із кінським хвостом; волосяна китиця, прикріплена до шишака»; давнє запозичення з тюркських мов; тур. *boncuk* «різнокольорові кульки, черепашки, намисто», крим.-тат. *бунчук* «черепашки, кульки, намисто на шиї коня», як і чаг. *bunçuk* «т.с.», виводиться з перс. *mānğuk* «прапор; золотий набалдашник на прапорі» [19 I: 296–297]) – рід клейноду і особистий гетьманський штандарт, складався з древка довжиною до 2,5 м, до якого зверху кріпилася металева маковиця з пасмами кінського волосся. Потрапив до козацької військової культури у XVI ст. з Туреччини й Кримського ханства, де бунчук слугував особистим штандартом місцевих володарів замість корогви.

БУШМАТ *ч.* (запозич. з рос. *бушматъ*) – стромило, деталь спорядження у формі шкіряного стакана чи гамана, прикріплена спеціальними ремнями до передньої луки сідла з правого боку,

куди під час походу встромлявся кінець ствола (або приклад) підвищеної на перев'язі (бандолеті) рушниці або карабіна кавалериста, а також древко прапора чи штандарта. Назва *бушмат* для цієї реалії приходить на зміну традиційному місцевому терміну *олстерко* (*остерко*) наприкінці 1760-х років.

ВАЛТОРНЯ, ВОЛТОРНЯ, ВАЛТОРА *ж.* (запозич. через рос. *валторна* «т.с.» та, можливо, пол. *waltornia* «т.с.» з нім. *Waldhorn* «лісовий ріг» [19 I: 326; 69 I: 270]) – музичний духовий мундштуковий інструмент, що складався із мідної кільцевидно вигнутої труби. Походить від мисливського сигнального рога. В досліджуваній час В. ще не мала вентилів і була простим натуральним інструментом з обмеженим звукорядом.

ВОЇНСКАЯ ИСПРАВНОСТЬ *ж.* – 1. Сукупність предметів, що складають спорядження військовослужбовця, а саме: зброя, начиння й припаси до вогнепальної зброї, амуніція та кінь із відповідним убором. Нерідко до цього списку включали ще й службовий одяг; 2. Озброєність вояка, а саме: зброя й стрілецькі припаси з відповідною амуніцією.

ВОЇНСКИЄ ПОТРЕБНОСТІ *мн.* – набір предметів, необхідний військовослужбовцям для несення служби, а саме: зброя, знадоби до вогнепальної зброї (начиння та припаси), амуніція, кресало, службовий одяг, коні з відповідним убором.

ЗБРОЯ *ж.* (очев., запозич. з с.-пол. *zbroja* «зброя; частина пасивного захисного озброєння воїна, обладунок; повне спорядження кінного ратника» (з XIV ст.); термін документується з середини XVI ст. [62 XI: 79; 66 I: 302; 19 II: 248; 79 III: 316]) – 1. Збірний термін, що репрезентує поняття «зброя»; 2. Загальна назва латного обладунку для захисту корпусу воїна, зокрема кіраси та зерцал; броня.

ЗЕРЦАЛА *мн.* (пор. ст.-рос. *зерцала* «т.с.»; ст.-укр. *зверцадла*, *зерцала* «зерцальний обладунок» (друга половина XVI ст.) походить від ст.-укр. *зерцало* (*зверцадло*) «дзеркало» [62 XI: 105, 235; 59 V: 385; 69 II: 96]) – додатковий сталевий обладунок типу «4 дзеркала», який вдягали поверх звичайного кільчастого панцира. Складався з 4-х великих плит, які захищали груди, спину і боки вершника. Плити для захисту грудей і спини робилися прямокутної або восьмикутної форми. Бокові, менші

прямокутні пластини, були вигнуті по тілу і мали півкруглий виріз зверху, під паховою. Пластини полірували до дзеркального блиску (звідси й назва *зерцала*), прикрашали золотою або срібною насічкою. З. підбивали сукном чи оксамитом, іноді облямовували шовковою бахромою. Зерцальні пластини, вага яких окремо рідко перевищувала 2 кг, з'єднувалися між собою на плечах і боках ремнями або шовковими тасьмами за допомогою пряжок, прикутих по кінцях плит. Цей тип зерцального обладунку був поширений в Ірані, Середній Азії, Індії та у Польщі.

КАНЧУК ч. (запозич. з тюркських мов (тур. *katçı* «нагайка, батіг», крим.-тат., азерб., тат., тел., алт. *камчы* «т.с.»); пор. ст.-рос. *камчукъ*, *камчугъ*, блр. *канчукъ*, пол. *kańczug*, *kańsich* «т.с.» [19 II: 367; 41: 36–37; 69 II: 176; 6: 122]) – нагайка, пуга. Синонім до слова *нагайка*.

КАПТУРКИ мн. (одн. **КАПТУРОК** ч.) (демінутив до лексеми *каптуръ* «покриття для різних знарядь, покрівець, мітюк», що є, очев., тюркським запозиченням (пор. чаг. *kaptur* «мітюк») [19 II: 377; 11: 142]) – великі клапани-завіски, якими прикривали від вологи пістолетні ольстри. Робилися з сап'яну, сукна чи оксамиту, завжди в одному стилі з платом (чапраком), відповідаючи останньому за матеріалом, кольором та оздобленням.

КАРАБИН, **КАРАБѢН** ч. (через посередництво рос. *карабинъ* і с.-пол. *karabin* (1620 р.) (можливо, також н.-в.-н. *Karabin*) запозич. з фр. *carabine* «полегшена короткоствольна кавалерійська рушниця» [19 II: 381; 6: 69; 69 II: 190]) – легка коротка рушниця невеликого калібру, з коловим або ударним кремінним замком. До карабінного ложа з лівого боку, проти замкової дошки, кріпилась стрижнева залізна скоба (погон), за яку кавалерист чіпляв широкий ремінний перев'яз, оснащений металеву пряжкою і залізним гаком, на який підвішувався карабін.

КАРВАШИ, **КАРВАШѢ** мн. (одн. **КАРВАШ** ч.) (через с.-пол. *karwasz* запозич. з угор. *karvas* «металевий нараменник», утвореного з основ іменників *kar* «рука» і *vas* «залізо»; слово фіксується з другої половини XVI ст. [19 II: 389; 62 XI: 235; 83: 221]) – частина металевого обладунку, призначена для захисту рук від кисті до ліктя і відбиття ненавмисного удару по голові

вершника. Склалися з довгих сталевих вигнутих пластинок-налокитників і стулчастих браслетів: подвійних черевців, тобто малих вигнутих пластин, з'єднаних із налокитником на зап'ясті панцерним плетінням і пряжками. Карваші часто оправляли сріблом, оздоблювали з лиця золотою і срібною насічкою та гравірували. Зсередики К. підбивали сукном або оксамитом, іноді шитим золотом і сріблом. Інколи К. одягали в комбінації з панцирними рукавицями, так званими «лапками», які служили для захисту кистей рук. Їх виготовляли з червоного або чорного сап'яну чи оксамиту, а з тильної сторони пришивали кольчужну сітку і шкіряні шнури для кріплення до руки. Іноді рукавиці лише м'яко стьобали та укріплювали латунними цвяшками.

КИРИС ч. (пор. с.-пол. *kirys*, *kyrys*, ч. *kyrys*, нім. *Küras*, рос. *кирас(а)*, ст.-рос. *кирисъ* (XVII ст.) «нагрудні лати»; запозич., очев., за польським посередництвом із фр. *cuirasse*, *curasse* «нагрудні лати, кіраса», від ісп. діал. *cuyraza* «т.с.»), первісно – «шкіряний панцир» [19 II: 449; 69 II: 236] – сталевий латний обладунок без рукавів, що захищав торс або лише груди вершника, кіраса. Його використовували зрідка в захисному озброєнні гетьмани, деякі генеральні старшини та козацькі полковники як відзнаку найвищого військового і соціального становища. Кіраса із двох частин, вигнутих за формою спини і грудей, застібалась зверху на плечах і по боках ремнями з пряжками. К. із самої лише нагрудної частини кріпилась на спині широкими ремнями з мідними оковками. К. іноді оздоблювали образами святих (Богородиці, архангела Михаїла, Георгія Побідоносця тощо), мальованими маслом.

КИСА ж. (пор. рос. *киса́* «сумка, мішок, торбинка», пол. *kiesa*, *kieska* «калітка, гаман; кисет (капшук)»; запозич. з тюркських мов (тур. *kese*, *kise* «гаманець, шкіряна торбинка», крим.-тат. *käsä*, тат., каз., кирг. *kisä*, балкар. *kise* «т.с.» сходять до араб. *kīs* «капшук, гаманець, що містить 500 піастрів») [19 II: 426; 69 II: 239; 39 I: 347; 15: 140; 83: 229]) – шкіряна невелика сумка-гаман півкруглої, 4-кутної або 5-кутної форми; мала від одного до трьох відділень. Закривалась клапаном-кришкою різної довжини й форми і застібалась, як правило, петлею і шкіряним гудзиком. Такі сумки підвішували до поясного ремня за

допомогою двох чи трьох шкіряних петель, пришитих на задній стінці, або коротким вузьким шкіряним паском. Сумки більших розмірів часто носили на вузькому плечовому перев'язі. В них зберігали кресало, кремені, запасний гніт, сало для змащування рушниць, викрутку, ножі, цінності тощо.

КОЛЧАН ч. (запозич. з тат. *калчан* «т.с.», очев., через ст.-рос. *колчань* «т.с.» [19 II: 525; 6: 71; 69 II: 298]) – шкіряний футляр для зберігання і носіння стріл. Козацький К. був пласким, майже прямокутним, довжиною 40–50 см і шириною до 25 см, мав дерев'яне дно і застібався металевим гудзиком, зсередини підбивався полотном. Носили К. на вузькому плечовому трикінцевому перев'язі, який кріпився до колчана двома кінцями зверху (по центру та збоку), а третім – посередині бокового ребра; рідше К. чіпляли до сагайдачного пояса на двох пасках із правого боку.

КОПЯ, КОП'Я Ж., КОПЄ, КОП'Є, КОПИЄ с. (пор. рос. *копье* «спис, піка», пол. *korja*, д.-р. *kopie*, ст.-сл. *копикъ* «т.с.»; виводиться з псл. **корьје* «т.с.», пов'язаного з *kopati* «бити ногою в землю; рити (землю тощо); бити (чимось гострим)» [19 II: 565; 69 II: 320; 83: 256]) – синонім до слова *спис*.

ЛАДОВНИЦЯ, ЛАДОВНИЦА, ЛЯДОВНИЦЯ, ЛЄДОВНИЦЯ ж. (запозич. з с.-пол. *ladownica* «набійниця», від *ladować* «заряджати; вантажити, наповнювати»); **ЛАДУНКА, ЛЯДУНКА, ЛЄДУНКА, ЛАДОНКА** ж. (через с.-пол. *ladunek* «заряд, набій» запозич. з нім. *Ladung* «заряд», від *laden* «навантажувати, заряджати» [73: 481; 39 I: 535]) – шкіряна невелика прямокутна, трохи вигнута патронна сумка з відкидною кришкою, завдовжки 18–26 см і завширшки 6–10 см, що містила дерев'яну колодку із циліндричними гніздами (до 30 штук), видовбаними в 1–3 ряди, або бляшану коробку зі спаяними бляшаними трубочками для зберігання набоїв. Носили Л. біля пояса на плечовому чи поясному перев'язі, прикріпленому до залізних петель із боків сумки, або ж чіпляли до поясного ремня за допомогою двох чи трьох ремінних петель із пряжками, пришитими до задньої стінки ладунки.

Ладунки козацької старшини були здебільшого невеликого розміру, мали від 9 до 12 гнізд діаметром близько 16 мм,

розміщених в один ряд, хоча зрідка використовувалися і дво-рядні колодки. Ладунку іноді покривали сукном, оксамитом чи атласом і, як правило, рясно гаптували по шкірі або тканині шовковими нитками та пряденим і тягненим сріблом та золотом. Нерідко у коштовних зразків, на польський манір, кришку ззовні оправляли повністю срібною чи мідною золоченою із чорнінням прямокутною бляхою, оздобленою карбуванням і філігранню, часто із зображенням родового герба з арматурою, або трьома срібними з чорнінням гравірованими пластинами чи круглими та овальними сердоліками із золотою насічкою. Кришку з такою бляхою іноді оторочували довкола шовковою бахромою. Інколи старшинські ладунки повністю оправлялися поверх шкіряного футляра, за винятком задньої стінки, срібною і золоченою або латунною полірованою бляхою і закривалися зверху кришкою на шарнірах. Вони оздоблювалися карбуванням і, як правило, містили на кришці родовий герб власника в оточенні арматури. Перев'яз завширшки до 3 см робили з цупкої і міцної шовкової тасьми, іноді перетканої із золотом і сріблом, або із сукна чи оксамиту. Задля міцності перев'яз могли підшивати ременем. Замість перев'язу інколи використовували товстий шнурок – шовковий або зсуканий із золотом і сріблом. На перев'язі попереду часто чіпляли латунну або золочену карбовану бляшку у вигляді восьмипелюсткової розетки, до якої кріпили на ланцюжках дві «протички» (шпильки для прочистки запалювального отвору), а також бляшку із заломами, оснащену вузькими втулками-гніздами для протичок. Втім, ці протички виконували здебільшого суто декоративну роль. Із 20–30-х років XVIII ст. коштовні ладунки, оправлені бляхою і накладками, починають носити, на західний манір, вже переважно на лосинному плечовому перев'язі зі срібними великою пряжкою і наконечником.

ЛИТАВРИ(-Ь), **ЛЇТАВРИ**, **ЛСТАВРИ** *мн.* (виводиться від с.-гр. **πολυταυρέα* «литаври» < *ταυρέα* ««литаври; бичача шкіра» [19 III: 245; 69 II: 501]) – парний музичний ударний інструмент у вигляді двох великих металевих півчаш, обтягнутих зверху воловою шкірою. Полкові похідні Л. чіплялися з боків особливого сидла до передньої луки.

ЛУБЯ, ЛУБЄ (сагайдачне) с. (очев., запозич. зі ст.-рос. *лубье* «т.с.» (кін. XVI ст.), похідного від *лубь* «кора, лико» (< псл. *lubъ* «кора з дерев і вироби з неї») [59 VIII: 291; 79 VI: 39]) – налуч, шкіряний футляр для носіння лука, повторював форму лука, прикриваючи його наполовину. В поході Л. підвішували до спеціального сагайдачного або шабельного поясного ремня за допомогою гака і коротких ремінних пасків, зазвичай із лівого боку; інколи луб'я з луком носили на плечовому перев'язі.

ЛУК ч. (пор. д.-р. *лукъ* «т.с.; вигин у сідлі», ст.-сл. *лжкъ* «лук»; зводиться до псл. *lǫkъ* «вигин; вид зброї», пов'язаного з **lekti* «гнути, кривити») [19 III: 302; 69 II: 531; 79 VI: 49]) – різновид механічної ручної стрілкової зброї для метання стріл, що використовує енергію напруженої дуги. Складається з гнучкої дуги (кибиті) й тятиви. В гетьманському війську лук мав активне застосування як альтернатива вогнепальній зброї аж до початку XVIII ст. Зокрема, українська кіннота використовувала рефлексійні луки турецького, або мусульманського, типу середніх і малих розмірів (завдовжки до 130 см).

ЛЇСКА ж. (виводиться від псл. *lěska, lěščina* «ліщина» [19 III: 267]) – ціпок із ліщини; палиця, спеціально вироблений легкий тонкий ціпок для опори під час ходьби. Лексичний синонім до слова *трость*. Л. була неодмінним атрибутом повсякденного і вихідного костюму старшин. На кінцях окувалася залізом чи сріблом. Під срібним білим чи золоченим сферичним набалдашником пов'язували сап'янову, басонну чи галунну тасьму з двома шовковими китицями на кінцях. Інколи трості оснащували прихованим багнетом (стилєтом) із залізними руків'ям.

МОШНА ж. (пор. рос. *мошна́* «гаман, торбинка», ч. *mošna* «т.с., сумка», пол. *moszna*, ст.-сл. *мошьна* «капшук, торба, гаманець»; виводиться з псл. *mošъna* (< **toх-ъna*) «гаманець, торба») [19 III: 527; 69 II: 667; 15: 217]) – кисет, або капшук, гаман у вигляді торбинки округлої чи прямокутної форми з тонкої м'якої шкіри, який зашморгувався тоненьким шкіряним ремінцем, протягнутим крізь ряд прорізів по верхньому краю. М. підвішували вузьким ремінцем, прикріпленим із боків зверху, або ж тим самим ремінцем, яким гаман затягувався.

В таких сумочках зазвичай зберігали кулі, дуже часто їх прив'язували до порохівниць.

МУШКЕТ ч. (через с.-пол. *muszkiet* «мушкет, важка піхотна рушниця з гнотовим замком і довгим гладким стволом великого калібру»), нім. *Muskete*, фр. *mousquet* «т.с.» запозич. з італ. *moschetto* «стріла для арбалету, мушкет; маленька мушка», від с.-лат. *musca* «муха; вид метального пристрою» [19 III: 544; 87 III: 185]) – збірний термін, яким із середини XVII до другої третини XVIII ст. окреслювали будь-яку за типом і походженням воєнну довгу «завісну» (з погонним ременем) рушницю полегшеного зразка, що не належала до західноєвропейських типів (власне мушкета, фузії та карабіна); виступав аналогом російського збірного терміна *пищаль* у другій половині XVII ст. До середини XVIII ст. його витіснила назва *руж(ж)е* та її варіанти.

МЇРКА (ПОРОХОВАЯ) ж. – дерев'яна або металева циліндрична колба довжиною до 4 см, якою відмірювали необхідну для пострілу кількість пороху. Внутрішній діаметр мірки приблизно відповідав калібру ствола. Її підвішували шнурочком до поясного ремня або до порохівниці.

МЇСЮРКА, МИСЮРКА, МІСЮРКА, МИСЮРКА, ШАПКА МЇСЮРСКАЯ ж. (запозич. з с.-пол. *misurka* «т.с.»), що походить від араб. *Misur (Misr)* «Єгипет») [19 III: 484; 83: 338; 69 II: 628]) – неглибокий шолом у вигляді круглої і трохи опуклої залізної платівки-мішені (денця) з отворами по краю, до якої кріпилась довга кольчужна сітка (бармиця) з прямим або V-подібним підрізом над очима, що закривала шию, потилицю, вуха, щоки й чоло вершника і спадала на плечі поверх кольчуги, утворюючи додатковий захист. Попереду кінці сітки застібали на гачок. Місюрку підбивали шовковою матерією, стьобаною на бавовні, або одягали окремо на простьобаний ватний чепець. М. була найбільш поширеним типом бойового наголів'я в гетьманській кінноті (зокрема у старшини), де уживалась аж до середини XVIII ст.

НАГАЙКА ж. (похідне від етноніма *ногаєць, ногоайський*, що походить від тюркської племінної назви *ногаї* в Криму і на Кавказі, каз., тат. *ногаї* «казанський татарин») [19 IV: 21; 69 III:

35]) – коротка плетена пуга для поганання коней, татарський (ногайський) канчук. Синонім до слова *канчук*. Н. складалася з власне пуги, сплетеної із двох ременів (плетінки), продовгуватої лапки для пом'якшення удару, дерев'яного руків'я завдовжки до 45 см, обплетеного ремінцем, та петлі для надягання на руку (темляка).

НАГАЙЛИЩЕ, НАГАЛИЩЕ *с.* (запозич. з рос. *нагалище* «чохол до рушниці, футляр» (із сер. XVII ст.) < ст.-рос. *внагалище, влагалище* «вмістище; мішок, кошик; піхви або чохол до зброї, футляр» [59 X: 46; 16 II: 391, I: 212, 215]) – шкіряний чи повстяний футляр до рушниці, який оберігав зброю від вологи, бруду та випадкових ушкоджень під час походу. Н. закривало рушницю повністю: трубчаста частина футляра вміщувала ствол, а його лійчасто розширена частина містила замок та приклад і прикривалася широким шкіряним клапаном. Терміном *полунагайлище* позначали чохол, що прикривав тільки замок і частину ствола. Лексичним синонімом до обох назв було слово *олстро (ойстро)*.

НАЛУЧ *ч.*, **НАЛУЧЯ** *с.* – спорадичний синонім до назви *лубя (лубє)*.

НАТРУСКА *ж.* – спеціальна порохівниця невеликого розміру для зберігання і підсипки затравкового (дрібнозернистого, розтертого) пороху на полічку кремінного замка (панівку) перед пострілом. Натруски переважно підвішували до поясного ремня попереду праворуч за допомогою короткої ремінної петлі. Найбільше розповсюдження в гетьманському війську, зокрема у рядових і нижніх командних чинів козацьких полків та найманих частин, отримали Н. місцевого виробництва, виготовлені з: а) фрагмента рога оленя з відгалуженнями або з порожнистої кістки подібної форми (з трьома торцями); б) плескатої кістки у формі трапеції. Торці закривали кістяними або дерев'яними заглушками, а іноді – металевими насадками. Зверху Н. оснащували вузькою лічкою із затичкою. Натомість середня і вища військова старшина користувалася коштовними натрусками іранського та кавказького типів:

1) натруски ірансько-кавказького типу (шаг-даганег), виготовлені з бичачого рога або з коштовної кістки (моржевої або

слонової), напівкоштовного каміння чи металу – у формі того ж рога. Широкий кінець рога закривали кістяною кришкою, а вужчий кінець – металевим пружинним затвором, укріпленим на шарнірі. До нього кріпили два рухомих кільця-вухка для підвішування. Бичачі роги обтягували хозом, чорною шагренню або лосячою шкірою, гладкою чи з шерстю, оправляли місцями або суцільно сріблом, нерідко – ажурної й філігранної роботи, оздоблювали чорнінням, позолотою, басмою, золотою насічкою, фігурними срібними пластинами з інкрустацією напівкоштовним камінням різного гатунку та коралями;

2) натруски іранського типу, виготовлені повністю зі сталі, срібла чи латуні в стилізованій формі лебедя або човника, завдовжки 13–17 см. Ширший кінець слугував лічкою і закривався кришкою на пружинному важелі з одним чи двома рухомими кільцями під почепну петлю;

3) кавказькі натруски довжиною до 15 см, виготовлені з дерева у формі широкого й плаского ікла, оправлені місцями або суцільно чорним сріблом. Широкий кінець закривали дерев'яною кришкою, іноді оправленою сріблом. Вузький кінець натруски закривався пружинним затвором. До шарніра примонтовували залізне кільце під петлю.

Натруски східного походження вказаних типів зазвичай підвішували до пояса на короткому ланцюжку.

НОЖ ч. (пор. д.-р., ст.-сл. *ножь*, рос. *ножь*, пол. *nóż*; виводиться від псл. *nožь* «ніж», пов'язаного з *nizati* «низати, проколювати», *nъziti* [19 IV: 96; 69 III: 80; 15: 230]) – ніж, холодна ручна клинкова ріжучо-колольна зброя з коротким, частіше однолезовим клинком та руків'ям, як правило, без гарди. Ножами різноманітної форми, типу і призначення озброювалися майже всі військовослужбовці. Н. носили на поясі у шкіряному футлярі або піхвах. Прості багатофункціональні ножі тримали у шкіряних футлярах, в яких на верхній частині задньої стінки пришивали шкіряні петельки для підвішування. Інколи вояк носив ніж і за халявою чобота. Військова еліта використовувала у воєнному побуті також широкі бойові запоясні кинджали східного походження: іранські, кавказькі, турецькі та індійські.

ОЛСТРА, ОЙСТРА *ж.* (через ст.-рос. *ольстра* «пістолетна кобура», під впливом ч. *holstra*, запозич. з нім. діал. *Holster* «чохол, футляр, кобура», гол., англ. *holster* «т.с.» [69 III: 137]; фіксуємо термін уже в другій половині XVII ст.) – шкіряний трубчастий футляр (кобура) з кришкою-клапаном для носіння пістолета, підвішувався ременем біля передньої луки сідла. Здебільшого ольстри носили парою, по одній з кожного боку, в цьому випадку вони могли з'єднуватися одним перекидним ременем. Ольстри могли оснащувати на зовнішньому боці особливими кишеньками на кшталт газирниць, де зберігали заготовлені паперові патрони.

ОЛСТРО, ОЙСТРО *с.* (через с.-пол. *olstro* запозич. з нім. діал., гол. *holster* «чохол, футляр; кобура» [66 II: 37]; назва вперше засвідчена в староукраїнських текстах XVI ст. у формі *олстро*) – 1. Чохол на рушницю. Синонім до слова *нагайлице*; 2. Пістолетна кобура, ольстра.

ОЛСТЕРКО, ОСТЕРКО *с.* (демінутив до *олстро*) – стромило, бушмат, шкіряний підвісний гаман із правого боку сідла біля стремена для встромляння ствола (або приклада) рушниці, а також древка штандарта чи списа. Синонім до слова *бушмат*.

ПАЛАШ *ч.* (пор. с.-пол. *palasz* (XVI ст.), ст.-блр. *палашь* (1582 р.), ст.-рос. *палашь* (поч. XVII ст.), нім. *Pallasch* «т.с.»; запозич., очев., через польське посередництво з угор. *pallos* «кавалерійська шабля», яке походить від тур. *pala* «шабля з коротким широким клинком, кинджал» [19 IV: 262; 69 III: 191; 15: 246; 35: 107, 109]) – холодна клинкова рубально-колольна, іноді підсилена різальною функцією зброя, довгий і широкий однолезовий, дволезовий або полуторний клинок якої зберігає у своїй формі прямизну вздовж леза, а закритий чи напівзакритий ефес має пряме або нахилене убік леза руків'я з простою хрестовидною або складною гардою. Від XVII ст. П. поряд із шаблею та шпагою призначався для заміни меча.

ПАНЦЕР, ПАНЦИР *ч.* (пор. с.-пол. *pancerz* «кільчастий обладунок, кольчуга», ч. *pancíř* (*pancéř*), ст.-блр. *панцырь* «т.с.»; ст.-рос. *панцырь* (*панцирь*), (спочатку) *пансырь* «панцир; різновид кільчастого обладунку»; виводиться з нім. *Panzer* (с.-в.-н. *panzier*) «т.с.», від ст.-фр. *panciere* «броня, що прикриває

груди і живіт» [69 III: 199–200; 19 IV: 280; 72 II: 3]) – 1. Загальний, збірний термін, яким позначали різні види кільчастого (сплетеного з кілець) і кільчасто-пластинчастого обладунку для захисту тулуба воїна: *кольчугу*, власне *панцир*, *байдану*, *бехтер* та *юшман*. II. мав вигляд сорочки або куртки з короткими чи довгими рукавами. Різниця між першими трьома видами, що мали вигляд сорочки, полягала у формі кілець і способі їх кріплення. Так, крупні круглі кільця *кольчуги* (діаметром до 15 мм) клепалися заклепкою-цвяхом (зрідка двома), що з обох боків кільця утворював по круглій голівці. Сплюснені малі кільця *панцира* кріпилися за допомогою шипа. Останній, укріплений на одному кінці кільця, ударом молотка або відтискальними щипцями вганяли вістрям в інший розплющений кінець кільця. Кріплення дуже великих і пласко розкутих кілець *байдани* відбувалося внакладку, тобто кінці кілець накладалися один на інший. *Юшман* та *бехтер* натомість мали вигляд панцирної або кольчужної куртки з наборами сталених пластин, вплетених у кільчасту сітку на грудях та спині;

2. Різновид кільчастого обладунку східного походження, що має вигляд сорочки різної довжини, яка вдягається через голову, з короткими або довгими прямими рукавами і круглим чи квадратним розрізним воротом із підполком. Його плели з малих, трохи сплюснених кілець, клепаних на шип, вершина шипа часто згиналася, не пробивши товщі метала, утворюючи голівку на одному боці. В деяких випадках у панцира нарощували комір із 10–13 рядів тонких кілець діаметром 10 мм. Ворот застібали зав'язками з металевими наконечниками. Вага панцира складала від 3,5 до 7 кг. У XVII–XVIII ст. панцир стає найбільш поширеним типом броні;

3. Сітка, плетена із залізних кілець; бармиця у місюрки.

Панцир колчатий – обладунок, сплетений із залізних кілець; кольчуга, панцир.

Панцир дощатий – панцир із кільчасто-пластинчастою системою бронювання, являв собою кольчужну сорочку або куртку з уплетеними на грудях і спині наборами прямокутних горизонтальних металевих пластин («дощок»). Розрізняли два різновиди кільчасто-пластинчатого панцира: *бехтер* і *юшман*, або

юшман. Різниця між ними полягає в розмірі та кількості пластин. Бехтери мали кольчужні боки, поділ і рукава довжиною до середини передпліччя або до ліктя; нагрудник і наспинник формували по 3–9 вертикальних рядів дрібних пластин, сплєтених із значним накладанням у вигляді луски. Пластини юшмана були значно більшими, і, як правило, юшман мав на грудях усього два ряди довгих пластин, сплєтених із незначним накладанням.

ПАСКИ *мн.* (дериват від слова *пасокъ* «поясок, ремінець; смужка зі шкіри, тканини і т. ін., якою що-небудь скріплюють, закріплюють, прив'язують до чогось; мотузочка», яке етимологічно пов'язане з пол. *pasek* «пояс, поясок; смужка; тасьма; нашивка») – спорядження для носіння холодної клинкової зброї, портупея. «Козацькі» шабельні паски виготовлялися з вичорненої сиром'ятної шкіри і складалися з поясного ремня і двох пасових, причому останні зазвичай переплітали між собою посередині особливим вузлом за допомогою прорізів. Такий спосіб оформлення пасків був поширений також у туркменів, казахів та інших народів Середньої Азії.

Старшина козацьких і компанійських полків використовувала до шаблі П. двох типів: 1) шовкові, іноді ткані зі сріблом і золотом, східного типу, що застібалися попереду металевою золоченою пряжкою у вигляді S-подібного гачка («змійки») із приймачем. Коштовні зразки з тасьм срібних чи золотих, особливо з набором срібним, підшивали м'якою білою шкірою (антилопи чи серни); 2) вузькі ремінні паски, гладкі або саджені дрібними круглястими опуклими бляшками («пуклясті»). Коштовні шабельні П. нерідко набирали фігурними срібними і золоченими пластинками. Часто, надто до святкового строю, для носіння шаблі замість пасків із пряжками (портупеєю) використовували товстий круглий шовковий шнур, нерідко плетений зі сріблом і золотом, який складали удвічі і переплітали у вузли в кількох місцях, на кшталт портупеї.

ПЕРЕВ'ЄСЬ, ПЕРЕВЕСЬ, ПЕРЕВЯСЬ, ПЕРЕВЯЗЬ, ПЕРЕВЕЗЬ *жс.*; **ПЕРЕВ'ЄС, ПЕРЕВИС, ПЕРЕВЕС** *ч.* (очев., запозич. зі ст.-рос. *перевязь* (*перевезь*) у другій половині XVII ст. [59 XIV: 225]) – перев'яз, широкий ремінь або стрічка через

плече. Використовувався для носіння ладунки, патронної сумки, рушниці або карабіна (в кінноті), колчана, барабана тощо.

Перевязь погонная – широкий шкіряний перев'яз із залізним гаком-карабінчиком, що його вершники одягали через ліве плече і чіпляли гаком за скобу з погонним кільцем, пригвинчену до ложа рушниці або карабіна з лівого боку; бандолет. Металевий прибор перев'язу, окрім погонного гака, включав пряжку, петлю і запряжник (зазвичай вони були мідними).

ПИСТОЛЕТ, ПЃСТОЛЕТ, ПИСТОЛЃТ, ПЃСТОЛЃТ, ПЕСТОЛЕТ, ПИСТАЛЕТ ч.; **ПЃСТОЛЬ, ПИСТОЛЬ** ч. (очев., через посередництво ст.-рос. *пистоль, пистолеть* і с.-пол. *pistol* «т.с.» запозич. з нім. *Pistole, Pistolet* «пістолет», що, у свою чергу, з фр. *pistole, pistolet* (демінітив до *pistole*) «т.с.», від італ. *pistola* «пістолет» [41: 302; 69 III: 267; 19 IV: 416]) – легка короткоствольна вогнепальна зброя, пристосована для стрільби однією рукою на близьку відстань. П. мав короткий ствол завдовжки 17–37 см і відігнуте донизу руків'я.

ПОДСУМОК ч. (запозич. з рос. *подсумокъ*) – невелика шкіряна армійська патронна сумка з кришкою-клапаном, яку носили на спеціальному вузькому ремені, оперезаному навколо стану. В гетьманському війську П. носили замість патронних сум фур'єри Жолдацьких і Фузилерної рот.

ПОГОН ч. (запозич. з рос. *погонь* «ремін, тасьма для носіння чогось через плече; прут або смуга, по яких що-небудь ходить», яке, очев., пов'язане з *погонять* «поганяти» [19 IV: 474]) – назва різного роду ременів та ремінців, які служать для кріплення та утримання предметів озброєння і спорядження, зокрема: погонний ремін до рушниці; погон до нагайлища; перев'яз із гаком (бандолет); залізна стрижнева погонна скоба, закріплена на лівому боці ложа рушниці чи карабіна; погон ручний на списі – накидався на плече й утримував зброю вертикально; погон ножний на списі – невелика шкіряна петля знизу дrevка – накидався на ногу.

ПОРОХОВНИЦЯ ж. – спеціальна закрита різноманітних форм посудина для зберігання і носіння крупнозернистого пороху, що ним заряджали ручну вогнепальну зброю. П. виготовляли з дерева, рогу, кістки, металу, шкіри, міхура тварин,

мушлі. Трубчаста ліечка закривалася чопом або пружинним затвором. Дерев'яні порохівниці нерідко мали спеціальний пристрій-дозатор – невелику камеру з відсікачем, котра вміщувала пороховий заряд на один постріл. Порохівницю носили біля пояса, зазвичай позаду з правого боку: її підвішували до поясного ремня короткою ремінною петлею, шнурком чи ланцюжком або ж носили на шнурку чи ремінці (так званій «почепці») через плече.

ПОРОХОВ(Н)ИЙ (-ОВОЙ) РОГ *ч.* – порохівниця турецького типу, виготовлена з дерева у вигляді дуже зігнутого рога достатку, найбільш поширений тип в українському війську. Верхній, широкий, торець порохівниці закривався дерев'яною пласкою кришкою з ліечкою по центру завдовжки 20–25 мм, що її закривали затичкою; по краю його зазвичай обтягували для міцності шкіряним паском, прибитим цвяшками. Вузкий кінець рога міг бути рівно зрізаний, або оздоблений дерев'яною чи кістяною шишкою, або ж оформлений довгим декоративним завитком, чи глухо замкнутий із верхнім широким торцем. Корпус рогу обшивали шкірою різного гатунку, оздоблювали різьбленням, гравіруванням, цвяшками з широкими головками, кістяними вставками, оправляли металом. Старшина використовувала порохові роги як місцевого виробництва, так і східного, зокрема кавказького. Останні в більшості випадків обшивали гатунком дорогої шкіри деяких видів скатів чи акул. Зазвичай вони мали спеціальне пристосування (дозатор) для відмірювання дози пороху на один постріл. Коли порох відсипався у мірку (ліечку), прикріплену до широкого торця порохівниці, отвір закривали кістяною пластиною-відсікачем, що засувалася у порохівницю збоку крізь вузький отвір у стінці.

ПОХВИ, ПОХВЫ *мн.* (пор. ст.-блр. *poxvi* «т.с.», с.-пол. *pochwa*, ч. *pořva*, *pochva* «т.с.»; можливо, походить від псл. **pořva*, пов'язаного з *pořiti* «пошити, обшити», яке пізніше зазнало зближення з *(po-)xovati* «(за)ховати» [6: 70; 83: 423; 19 IV: 419]) – піхви, футляр для шаблі та іншої клинкової зброї. Шабельні П. робили з дерева й обшивали шкірою різного гатунку або тканиною. Металева оправа верхньої частини піхов (верхнє окуття) репрезентована лексею *устя* (*усьє*), а нижньої –

наконечник. Прості П. обшивали чорним або рідше зеленим хозом, більш дорогі – сап'яном, рідше шагренню (“яшуром”), а інколи оксамитом – до церемоніальних шабелъ. Прибор коштовних піхов оправляли сріблом (білим, чорненим або золоченим місцями), зрідка – золотом, оздоблювали карбуванням, насічкою і бляшками, а також дорогоцінним камінням різного гатунку. До ножів використовували П. з різних матеріалів: прості ремінні; дерев'яні, обшиті хозом, шагренню або шкірою акули (чи ската); коштовні – оправлені суцільно або місцями сріблом білим, чорненим чи золоченим. Ножі у піхвах зазвичай чіпляли до поясного ременя: прості – за допомогою ремінної петлі, прилаштованої до устя, а коштовні, особливо східної роботи, підвішували на ланцюжку чи кількох ланцюжках із кільцем або ж на вузькому ремінці.

ПРИБОР ч. – набір усіх металевих деталей до персональної амуніції (різного роду перев'язів і погонних ременів, пасків, портупей, піхов тощо) і кінської упряжі (кінський прибор).

ПРИТУПЕЯ, ПОРТУПЕЯ ж., **ПРИТУПЕЙ, ПРОТУПЕЙ, ПОРТУПЕЙ** ч. (через рос. *портупея (портупей)*, нар.-розм. *протупея (протупей)* запозич. з фр. *porte-épée* «система ременів для носіння шпаги», утвореного з віддієслівного компонента *porte-* «порт-» (пов'язаного з дієсл. *porter* «нести») та ім. *épée* «шпага; меч» [19 IV: 530; 39 II: 830; 69 III: 335–336]) – термін засвідчується в українських писемних пам'ятках із другої чверті XVIII ст. і репрезентує поняття «спорядження для носіння холодної клинкової зброї, портупея», причому в більшості випадків у контексті мова йде про портупею західноєвропейських армійських типів, тобто це запозичення не стало рівнозначним синонімом до традиційної української назви *паски*. Портупея являла собою широкий поясний ремінь, що застібався попереду пряжкою із великою прямокутною рамкою, з лівого боку кріпились два паски для чіплення піхов шаблі чи палаша або ж шкіряна V-подібна лопать із кишенею, куди вкладали піхви тесака чи шпаги, що утримувались гачком, просунутим в отвір лопаті із зовнішнього боку. Портупею виготовляли з лосини або з ялової «на лосинне діло» шкіри.

ПУВНАЛ, ПУЙНАЛ ч. (через с.-пол. *puginal, pujnal* «кинджал, стилет» запозич. з італ. *pugnale* «т.с.» [66 II: 256; 6: 69; 83:

447]) – кинджал, коротка клинкова рубально-колольна й різальна зброя, призначена для рукопашного бою. Складається з короткого (24–50 см) дволезового прямого або викривленого клинка та руків'я. Як правило, кинджал мав відкриту гарду. Козацька старшина використовувала переважно кинджали турецького, іранського, кавказького та індійського виробництва. Руків'я робили з білої кістки, чорного рогу, срібла, заліза та нефриту. Дерев'яні піхви обшивали шкірою або обкладали металом.

ПІРНАЧ, ПЕРНАЧ *ч.* (похідне від *перо*) – холодна деревкова (рідше монологічна) зброя ударно-дроблячої дії, різновид булави. Характерною особливістю пірнача є бойова частина, утворена радіально розташованими металевими вертикальними трикутними або фігурними пластинами – «перами», від 6 до 12 (з чим і пов'язана назва зброї). Руків'я зазвичай було дерев'яне – обшите шкірою та оправлене металом – або металеве. У XVII–XVIII ст. в Україні пірнач майже втратив суто бойове значення, залишившись військовою відзнакою і владним атрибутом козацьких полковників.

РЕМ'Я, РЕМЕНЬ (поясний) *ч.* (пор. д.-р. *ремень*, *р'ѣмѣнь*, *ремыкъ* «вузька смуга шкіри; ремінь, шкіряний пояс; зав'язка», ст.-сл. *ремєнь*, рос. *ремень* «т.с.»; зводиться до псл. **remy* [19 V: 57; 79 XI: 90; 59 XXII: 142]) – простий ремінний пояс, виготовлявся з кількох шарів шкіри-сириці завширшки 3–5 см, прошитих по краях. Застібався залізною пряжкою з рамкою різної форми та рухомого шпенька. Р. був важливим багатofункціональним предметом спорядження, зокрема козацького. До ремня козак підвішував у поході, за давнім звичаєм, перейнятим від східних сусідів, холодну клинкову зброю і чимало інших предметів, необхідних у військовому побуті, а саме: ладівницю, порохівницю, натруску, викрутку, столові прибори, ніж, кисети з кулями, кременями, кресалом, трупом, гаманці з грішми та шкіряні сумки.

РИШТУНОК *ч.*, **РИШТУНКИ** *мн.* (запозич. зі с.-пол. *rysztonek*, *rynsztunek*, *rusztunek* «спорядження, екіпіровка», від н.-в.-н. *Rüstung* «озброєння», похідного від н.-в.-н. *rüsten* «споряджати, озброювати; влаштовувати підмости»; вперше засвід-

чене в кінці XVI ст. у формі *рынштунки* [19 V: 86; 41: 163; 66 II: 273; 6: 68]) – бойове спорядження, озброєння, екіпіровка.

РУЖ(Ж)Є, РУЖЬЄ, РУЖ(Ж)О, РУЖ(Ж)Ю, ОРУЖЖЕ, ОРУЖ(Ж)Є, ОРУЖЯ с.; РУЖИНА, ОРУЖИНА ж. (результат звуження значення абстрактної збірної назви *оружіє* (*оруж(ж)є, оружье, руж(ж)є*), що позначала первісно зброю взагалі (д.-р. *оружие* «зброя» < псл. *orǫžьje*), можливо, під впливом російської мови (пор. рос. *ружьё, оружье* «рушниця» < *оружье, оружие, ружьё* «озброєння» [19 V: 135–136, IV: 215; 79 XI: 208; 39 II: 942; 71: 362]) – рушниця, ручна вогнепальна зброя з довгим стволом. У такому значенні лексеми засвідчуються з 1730-х років.

САГАЙДАК, САЙДАК ч. (запозич. з тюркських мов; тур. *sagdak, saydak* «набір стрілкового озброєння лучника», тат., чаг. *сагдак* «колчан» споріднені з монг. *сагадаг* «лук в налучі і колчан зі стрілами» [69 III: 543, 546; 6: 71; 19 V: 161]) – комплект стрілкового озброєння вершника, що складався з лука, налуча (луб'я), колчана зі стрілами, а також нерідко сагайдачного пояса. Останній являв собою поясний ремінь із двома короткими пасками із гаками для чіпляння налуча і колчана; застібався попереду гачком із петлею, рідше пряжкою. В гетьманському війську С. був на озброєнні багатьох вершників козацьких і компанійських полків до початку XVIII ст. Переважали луки і колчани середніх розмірів, зі стрілами довжиною 70–80 см. Стріли оснащували гусячим і беркутовим пір'ям. У коштовних сагайдаках велику увагу приділяли оздобленню налуча і колчана. Правий бік прикрашали по центру і по кутах срібними круглими чи фігурними бляхами («штучками»), оздобленими карбованим, тисненим і гравірованим декором, чорнінням і золоченням, коштовними литими рельєфними накладками («плащами») у формі голів міфічних і міфологізованих істот, також опуклими круглястими бляшками («пуклями»), садженними довкола, або тасьмою з болванцями чи литими гачками і сережками, шкіряними стрічками і срібними ланцюжками; аплікаціями зі шкіри, декоративним тисненням, різнокольоровим шовковим, золотим і срібним шиттям. Урочисті сагайдаки іноді обкладали на східний (переважно перський) манір оксамитом і золототканими матеріями, а зверху гаптували пряденим чи

тягненим сріблом і золотом, а також шовком і заплоччю, густо осаджували золоченими бляшками. Коштовні колчани замість пасків часто оснащували в двох місцях шістьма спареними або трьома срібними ланцюжками з “погонцями”, двома кільцями і срібними “пробойцями” для підвішування до сайдачного пояса. Пояс і паски теж часто оправляли сріблом білим і золоченим у вигляді кружечків або набору. Пряжки, запряжники, накопечники і гаки нерідко робили зі срібла і золотили. Простіші сагайдаки місцевої роботи прикрашали бронзовими гравірованими пластинками та кольоровим шиттям або просто вкривали сукном.

САКВИ, САКВЫ *мн.* (пов’язане із *сак* «сумка, торба», ст.-блр. *саква* «торба» < с.-пол. *sakwa* «т.с.», рос., блр. *сакъ* «кошик, мішок», пол., ч., слц. *sak* «т.с.»; вважається давнім запозиченням із нар.-лат. *saccus* «мішок», від д.-гр. *σάκκος* «т.с.», яке зводиться до гебр. *śaq* «мішок, вовняна тканина» [19 V: 164–165; 6: 103; 15: 311]) – в’ючна подвійна (переметна) сума, що її перекидали через спину верхового коня позаду сідла. Являла собою дві великі шкіряні, полотняні чи вовняні сумки-торбини з одним-двома відділеннями, зв’язані разом широким ремнем, також могли чіплятися окремо карабінчиками до сідла в’ючного коня. Торбини мали округле дно і верх із вузькою кришкою-клапаном, що його затягували шнурком, протягнутим крізь отвори у клапані і передній стінці. В саквах перевозили допоміжний верхній і змінний одяг, провіант та фураж, резервуари з водою, фуражний аркан, недоуздок, скребницю, щітку, запас пороху, предмети гігієни, швейне приладдя та ін.

СОКИР(К)А, СОКЪР(К)А (бойова) *ж.* (пор. д.-р. *соқыра* (*сокира*), *секыра* «сокира», ст.-сл. *секыра*, пол. *siekiera*, ч. *sekera*, *sekyra* «т.с.», рос. *секира* «бойова сокира у вигляді півмісяця»; зводиться до псл. *sekyra*, *sokыra*, пов’язаного із **sěkti* «сікти» і спорідненого з лат. *secūris* «сокира» [19 V: 344; 79 XIII: 144–145; 69 III: 592; 15: 357]) – холодна деревкова зброя рубальної та ударної дії, різновид келепа. Мала розширене, нахилене донизу лезо, простий обух та округлий або овальний провух; довжина деревка складала 60–85 см. Найбільше С. використовували у фортечних боях.

СПИС ч. (очев., через пол. *spis, spisa* «спис» запозич. з нім. *Spieß* «спис, піка; рожен», що продовжує с.-в.-н., д.-в.-н. *spiz* [19 V: 372; 83: 509]) – різновид холодної ручної колольно-метальної деревкової зброї. Синонім до слова *конія* (*коніє*). Козацький уставний спис XVIII ст. складався з довгого, але вузького легкого деревка завдовжки близько 3,5 м та видовженого залізного наконечника-вістря (довжиною до 30 см разом із конічною втулкою). Міг оснащуватися з іншого боку металевим підтоком. Упродовж походу спис висів за правим плечем вершника на двох ремінних петлях (темляках), прив'язаних відповідно знизу деревка (крізь спеціальні отвори) та посередині: нижню петлю вершник накидав на ногу, а довгим верхнім темляком («погоном ручним») привішував за плече і в такий спосіб утримував зброю вертикально.

СУМА, СУМКА (пор. рос. *сума, сумка* (ст.-рос. *сума, сумька*) «мішок, торбинка»; через с.-пол. *suta, sumka* «переметна сума, сакви» запозич. з д.-в.-н., с.-в.-н. *sout* «в'юк, вантаж в'ючної тварини», н.-в.-н. *Saut* «ноша; в'юк», які походять від нар.-лат. *sauma* (< лат. *sagma*) «в'ючне сідло, в'юк», що сходить до д.-гр. *σάμμα* «т.с.» [19 V: 473; 83: 526; 69 III: 802; 15: 354; 71: 413] – шкіряна або матер'яна ємність для носіння та перенесення невеликих предметів, торба. Демінутивом *сумочка* позначали сумку малого розміру, капшук, кисет.

СУМА ПАТРОННАЯ ж. – велика юхтова патронна сумка армійського піхотного зразка. Мала велику відкидну кришку-клапан, що застібалась ремінцем на гудзик, а всередині містила, як правило, дерев'яну колодку з видовбаними у 2 ряди гніздами для набоїв. Носили С.П. на широкому шкіряному перев'язі через ліве плече.

СУРМА ж. (пор. пол., ч. *surma*, рос. *сурна* «т.с.»; запозич. з тур. *surna* «різновид простого духового інструменту, дудка», від перс. *sūrṇā(j)* «святкова флейта» [19 V: 480; 83: 526; 69 III: 806]) – пищавка, вигнутий дугою простий духовий інструмент; труба музична військова, валторна. Термін фіксується писемними пам'ятками до другої половини XVIII ст.

ТАШКА ж. (запозич. з рос. *ташка* «підвісна шкіряна сумка у гусар; сумка, торбинка», яке через ч. *taška* «сумка», пол. *tasza*,

taszka, угор. *táska* «т.с.» виводиться із с.-в.-н. *tasche* (д.-в.-н. *tasca*) «сумка, кишеня», що походить від італ. *tasca* «т.с.» [69 IV: 30; 15: 361; 19 V: 530]) – специфічний елемент гусарської амуніції, плоска трапецієвидна юхтова сумка з великою кришкою-клапаном подібної форми, покритою сукном. Носили Т. зліва вище коліна на двох або трьох довгих пасках, причеплених до поясної портупеї. Т. веде своє походження від гамана-шабельтаса, в якому угорські вершники зберігали напилки і точильні камені до шаблі.

ТЕМЛЯК, ТЕЛМАК ч. (тюркське запозичення (пор. тат. *tamlyk* «петля, темляк», тур. *tamlık* «т.с.» [15: 363; 69 IV: 40; 83: 568; 19 V: 543]) – петля з ременя, шнур або стрічки, причеплена до холодної клинкової і деревкової зброї, пістолета та палиці. Т. надягався на кисть руки і призначався для утримання зброї на руці в разі її випускання з рук.

ТЕСАК ч. (пор. с.-пол. *tasak (tesak)* «тесак», ст.-блр. *тесакъ*, нім. *Dusägge (Düssägge, Düsack)* (XVI ст.), ст.-рос. *тесакъ* «т.с.» (поч. XVII ст.) [35: 103–105]; як військовий термін лексема виводиться від ч. *tésak* «шабля з коротким широким клинком», також пов'язана з д.-р., ст.-сл. *тесаму* (< псл. *tesati*) «тесати» [19 V: 560]) – холодна клинкова рубально-колольна, іноді підсилена різальною функцією зброя, що складається з укороченого і широкого однолезового чи дволезового клинка, прямого або трохи викривленого, руків'я та простої гарди зазвичай закритого, рідше відкритого типу. Т. був на озброєнні піхоти та артилеристів.

ТОХТУЙ ч. (пор. ст.-рос. *тафтуй* «т.с.», пол. *tawtuj* «т.с.»; очев., тюркське запозичення (пор. чаг. *taktuk, tahtuk* «колчан» [69 IV: 29; 6: 71; 83: 563]) – чохол із китаю, кумачу або іншої матерії, що ним у поході накривали колчан для захисту стріл від вологи та тертя. Т. натягували на весь колчан і знизу зав'язували шнурком.

ТРОСТЬ ж. (запозич. з рос. *трость* «т.с.; очерет», від д.-р. *трѣсть* «стебло тростини і суха гілка; дудка», ст.-сл. *трѣсть, трѣстьє* «очерет, комиш» (< псл. *trǣstь* «т.с.») [19 V: 650–651; 71: 436]) – ціпок для опори під час ходьби. Лексичний паралелізм до слова *лѣска*.

ТРУБА, ТРЕМБА, ТРОМБА, ТРЕНБА, ТРОНБА *ж.* (пор. д.-р., рос., блр. *труба*, пол. *trąba*, ст.-сл. *trъба*, псл. *troba*; вважається давнім запозиченням із д.-в.-н. *trumba* (*trumpa*) «духова труба; тимпан, барабан» або зі с.-лат. *trumba* «духова труба», італ. *tromba* «т.с.» [19 V: 654; 69 IV: 107–108; 15: 377; 83: 575] – музичний мідний духовий мундштуковий інструмент із довгою вузькою і відносно прямою трубкою. В досліджуваний час В. ще не мала вентилів і була простим натуральним інструментом з обмеженим звукорядом.

ФЛЯША, ФЛЯШКА, ФЛЯЖКА *ж.* (через с.-пол. *flaszka*, *flaszka*, *flacha* < нім. *Flasche* (с.-в.-н. *vlasche*) «пляшка; фляжка» < д.-в.-н., с.-лат. *flasca* «скляна посудина з вузькою шийкою» запозич. з лат. *flasca*, яке через герм. **flaskō* < **flah-skō* сходиться до і.-е. **plek-* «оплетена посудина» [68: 294; 6: 102; 15: 393; 87 I: 657–658]) – 1. Пляшка; 2. Фляга, невелика подорожня (похідна) металева або шкіряна посудина для рідини. Похідні металеві фляжки здебільшого мали форму симетрично опуклого диска діаметром до 20 см і оснащувались маленькою циліндричною ліечкою завдовжки до 2 см, розширеною доверху, і двома вушками, прикутими зверху по боках, за які фляга могла підвішуватись. Поширеними були також фляги, виготовлені зі шкіри, у формі міхура з довгою шийкою. Їх довжина коливалась від 20 до 34 см, а діаметр міхура – від 13 до 20 см. Шийку на кінці укріплювали мідною насадкою і закривали чопом.

ЧЕКАН *ч.* (пор. д.-р., псл. *чекань* «кірка, сокира», рос. *чекань* «бойовий молот; інструмент для карбування», болг. *чѐкан* «молот», слвн. *čekan* «бойовий молот; ікло кабана», ч. *čakan*, *čekan* «бойовий топір на довгому держалні; кірка», пол. *czakan*, *czekan* «кірка»; псл. *čakanь* / *čekanь*. Вважається давнім запозиченням із тюркських мов (пор. чаг., каз. *čakan* «бойова сокира», яке пов'язане з тюрк. *čaktak* «бити, карбувати»; менш вірогідне пов'язування з перс. *čakuš* «молоток», авест. *čakuš* «кидальний молоток, кидальна сокира» [19 VI: 291; 83: 75; 69 IV: 324; 39 II: 1198; 64 III: 1487]) – холодна древкова зброя ударної і дробильно-колольної дії, різновид бойового молота; келеп. Складається з короткого вузького древка завдовжки до 85 см та насадженого на нього металевого молотка, чотири-

гранного, загостреного і трохи загнутого у вигляді дзьоба з одного боку та з обухом із багатокутним чи круглим опуклим щитком з іншого боку. Ч. був вельми популярною зброєю у XVII ст., використовувався кіннотою в ближньому бою, насамперед для пробивання і розбивання панцира, лат і шолома супротивника, а також коли не було можливості діяти шаблею й пістолетом, зокрема у фортечних боях.

ЧЕРЕС ч. (пор. пол. *czrzos, trzos* «шкіряний пояс, у якому носять гроші; гаманець, мішок», рос. *чересь, черезь*, діал. *чересел, чересл* «вузький і довгий гаманець, який обв'язували навколо ноги (під одягом); шкіряний, у вигляді кишки, пояс з пряжками для зберігання грошей». Етимологію слова пов'язують із псл. **čersъ* (< **kertso-*) «пояс», а також із псл. **čersla* «поперек, крижі», ст.-сл. *чръсла* «поперек, стегна, пах», д.-р., рос., укр. *чересла́* (мн.), болг. *чресла́* (мн.) «т.с.», пол. *trzosło* «стегно» [82: 100; 19 VI: 304; 69 IV: 342; 26: 178]) – капшук, шкіряний гаманець для зберігання грошей у формі мішечка, що затягується шнурочком. Почасти синонім до слова *мошна*.

ЧУШКИ мн. (одн. **ЧУШКА** ж.) (запозич. з рос. *чушка*) – спеціальні завіски, що прикривали пістолетні ольстри. Спорадичний лексичний дублет до слова *каптурки*.

ШАБЕЛТАС ч. (через с.-пол. *szabeltas* запозич. з нім. *Säbel-tasche* «т.с.», яке виникло на основі слів *Säbel* «шабля» і *Tasche* «футляр, сумка; кишеня» [41: 164; 19 VI: 364; 6: 102; 83: 538]) – пласка шкіряна або полотняна сумка чотири- або п'ятикутної форми з великою відкидною кришкою-клапаном, зазвичай вкритою сукном, яку підвішували на трьох чи двох пасках до поясного ремня з лівого боку. Ш. входить в ужиток на початку XVII ст., гадано, разом із модою на угорські речі, був однаково поширений у волоській, польській, литовській та українській кінноті. У XVIII ст. шабельтас перетворився на гусарську ташку.

ШАБЛЯ, САБЛЯ ж. (через с.-пол. *szabla* і рос. *сабля* запозич., імовірно, з нім. *Säbel* «шабля»; також припускається давнє запозичення з угорської мови (угор. *szablya* «шабля», (букв.) «різак» утворене від *szabni* «краяти, різати»); вказувалося на можливий зв'язок із цсл. *сабль* «півень» – форма шаблі порівнювалась із вигнутим півнячим хвостом [41: 164; 19 VI:

365; 83: 538]) – різновид наступальної холодної січної, різально-колольної клинкової зброї з довгим викривленим клинком, що має лезо на вигнутому боці.

ШЕСТОПЕР ч. – різновид пернача з шістьма пластинами (перами). Почасти синонім до слова *пѣрнач* (*пернач*).

ШИШАК, ШЫШАК ч. (через с.-пол. *szyszak* «шишак» запозич. з угор. *sisak* «шишак, шолом» (XVI ст.), від тур. *çiçak* «т.с.». Документується з другої половини XVI ст. [62 XI: 235; 11: 146; 66 II: 495; 83: 562; 69 IV: 445]) – відкритий шолом у вигляді півсферичної або сфероконічної каски без бармиці, з латними (пластинчатими) заслонами для вух (навушниками), запотиличником і козирком, крізь який пропускалася рухома сталева носова стрілка, що кріпилася гвинтом. Ш. відомий на Русі з XV ст., як тип шолому склався на Сході. Російським відповідником до української назви є термін *ерихонка*, або *шапка ерихонская*.

ШПАГА ж. (через рос. *шпага* запозич. з пол. *szpada* < італ. *spada* «т.с.», яке виводиться з лат. *spatha* «широкий і довгий двосічний меч», герм. (гал.) *spathen* «меч», від д.-гр. *σπάθη* «широкий клинок; бердо; широке стебло» [19 IV: 530]) – холодна колольно-рубальна або колольна зброя з прямим вузьким і довгим однолезовим чи дволезовим плоским або гранованим клинком та ефесом із прямим симетричним руків'ям та гардою складної форми. Ш. є подальшим розвитком меча, від XVI ст.

КІНСЬКИЙ УБІР

АМ(М)УНИЦИЯ КОНСКАЯ *жс.* – предмети для запрягання, сідлання та в'ючення коня. Синонім до терміна *убор лошадейний (конский)*.

ВОЙЛОК *ч.* (запозич. з рос. *войлокъ* «т.с.», ст.-рос. *воилокъ*, *воилукъ* «повсть під сідло, попона», звідки і ст.-блр. *войлокъ*, пол. *wojłok*, *wujluk* «т.с.»). Російський термін зазвичай виводиться від тат. *oɣluk* «покривало, покров», деякі ж етимологи вважають найближчим джерелом кумиц. *боюлук (бьюн лук)* «те, що підкладають під голову» [69 I: 335; 6: 113; 41: 37; 87 VI: 375]) – пітник, повсть під сідло. Спорадичний синонім до назв *потник* та *полсть*.

ДЕРГА *жс.* (ст.-укр. *дерга*, *дерешка* (<д^жєрга) «ковдра, коць; попона; килимок» запозич. з тур. *çerge* «легкий намет; навіс на двох стовпах», очев., через посередництво рум. *çergă* «ковдра, покривало з грубого сукна, попона», молд. *чєргє* «т.с.» [19 II: 36, 49; 62 VII: 236; 6: 113]) – кінська попона, грубе вовняне покривало, яким укривали коня після важкої роботи задля повільного охолодження. Як правило, Д. робили з товстого сукна.

ЗБРОЯ, СБРУЯ *жс.* (ст.-укр. *зброя* (поч. XVI ст.), рос. *збруя*, *сбруя* «т.с.; обладунок»; запозич. з д.-пол. *zbrój*, *zbroja* «збруя, упряж; охоронне покриття, броня для коней», яке виникло, очев., в результаті розвитку значення слова *zbroja* «зброя – повне спорядження ратника вершника» [62 XI: 79; 19 II: 248; 79 III: 316; 69 III: 568; 39 I: 282; 15: 114]) – кінське спорядження, предмети для запрягання або сідлання коней, збруя; кінська упряж.

КРИЛЦА, КРИЛЦЫ *мн.* – дві чотирикутні чи округлі шкіряні або матер'яні лопаті, наглухо прикріплені до сідла з боків. Як і тебенки, К. прикривали пряжки попруг та запобігали тертю ноги об стременний ремінь.

КУЛБАКА ж. (пор. пол. *kulbaka* «сідло з високою лукою»; походження слова пов'язують або з непевним тур. *kaltak* «сідло», або з псл. **kulьba* «згинання; щось зігнуто» [19 III: 13; 85 III: 16; 69 II: 412]) – сідло, сидіння для вершника, яке прикріплюють на спині коня. Синонім до слова **сѣдло** (*седло*).

ЛЕНЧИК, ЛЕНЧАК, ЛЕНК ч. (запозич. з пол. *łęczek, łęk* [66 I: 401; 69 II: 482]) – дерев'яний кістяк сідла, складається з передньої й задньої лук та двох полиць. Синонім до слова **ярчак** (*арчак, орчак, ерчак*) у першому значенні.

МЇТЮК, МИТЮК ч. (пор. пол. *mituk*, рос. (дон.) *митюкь* «повстяний пітник, вкритий шкіряною кришкою»; очев., запозич. з тат. *mitiuk* «короткий чапрак на коня», також припускається зв'язок із тур. *müttekiā* «подушка, пуховик» [6: 123]) – 1. Короткий ремінний, сап'яновий чи триповий чапрак, яким накривали пітник, те саме, що *кришка на потник*; 2. Накривка на сідло, довжиною до 1,5 м і шириною понад 1 м, те саме, що *покровець* (*покривець*) / *кришка* / *чахол* (*чохол, чехол*) / на *сѣдло* та *чапрак* (*чепрак*). Її робили з м'якої шкіри, сап'яну або товстого сукна, інколи з оксамиту чи атласу на киндяковій підбійці (святкові старшинські).

МУШТУК, МУНШТУК ч. (запозич., очев., через пол. *munsztuk, musztuk* «особливий вид вудил із підйимальною розпіркою біля піднебіння та приклепаними боковими щічками» і рос. *мундштукъ*, (спочатку) *муштукъ* «т.с.; кінське наголів'я німецького типу (з мундштуком)» з нім. *Mundstück* «мундштук», букв. «деталь для рота» [6: 120; 34 III: 145; 15: 218; 69 III: 10; 19 V: 534]; термін фіксується в писемній українській мові з початку XVIII ст.) – рід вуздечки з вудилами німецького типу (мундштуком) для легшого управління конем.

НЕДОУЗДОК ч. – вузда без вудил із довгим поводом (чумбуром, або повальцем). Використовувався для прив'язування коней у конюшні або стійлі та для ведення їх на водопій.

ПЛАТ ч. (семантична калька з ст.-рос. *платъ* «покривало; кінська попона, чепрак», від д.-р. *платъ* (< псл. *platъ*) «шматок полотна або іншої тканини» [63: 303; 69 III: 274; 19 IV: 430]) – різновид старшинської кінської попони (чапрака) прямокутної форми із закругленими кутами, яку клали під сідло поверх

пітника під час урочистостей, парадів та в поході поза баталіями. Довжина платів коливалася від 1½ до 2 арш., а ширина – від 1 до 1½ арш. Здебільшого П. шили з товстого сукна, іноді з оксамиту, як правило, без багатого оздоблення. Підбивали П. крашениною чи кумачем, рідше габою. Багаті зразки вишивали довкола або в п'ятьох місцях золотом зі сріблом і шовком або ж обкладали навкруг широким галуном.

ПОВАЛЕЦЬ ч. (очев., запозич. з рос. *повалець*, похідного від дієсл. *поваляться* «валитися, лежати якийсь час») – чумбурний ремінь, довгий підшічний повід при недоуздку завдовжки до шести сажнів, за який прив'язують або на якому водять верхового коня і дають валитися з рук.

ПОВОДИ, ПОВОДА *мн.* (одн. **ПОВОД** ч.) (похідне від дієсл. *поводити* «правити, спрямувати рух кого-, чого-небудь») – прикріплені до вудил паси, за допомогою яких правлять конем. Робилися з ременя чи шовкової тасьми, рідко зі шнура.

ПОДОГОН(Н)Є, ПОДОКГОНЄ, ПИДОГОННЄ, ПОДОГОНЬЄ *с.* (утворене з применника *под* та іменника *огонь* «хвіст» (< пол. *ogon*), очев., під впливом пол. *podogonie* – букв. «підхвістя») – частина упряжі, ремінь із петлею посередині, кінці якого кріпили пряжками до задньої луки сідла, а петлю підводили під хвіст коня. П. запобігало сповзанню сідла уперед. Синонім до слів *подхвостник* та *пофи (пахви)*.

ПОДНАПЕРСЯ, НАПЕРСЯ, ПОДПЕРСЯ, ПОДПЕРСТЯ, ПОДПЕРСТЬЄ *с.*, **ПОДПЕРСТНИК** ч. (пор. ст.-укр. *поперсины* (XVI ст.), рос. *паперс(т)ь, паперси, поперсть, поперсти, поперсье* «т.с.»; лексеми утворені з применників *под, на* та ім. *перса (перси)* «перса, груди», рос. *пёрси, персть* «груди в коня», д.-р. *пърсь* (одн.), *пърси* «груди», пол. *piers* (одн.) «т.с.», від псл. **pъrsь, *pъrsi* «груди» [19 IV: 38, 353; 69 III: 201]) – частина збруї, підперся, трикінцевий ремінь, що охоплює груди коня та утримує сідло від сповзання назад. П. чіпляли двома кінцями до передньої луки сідла з боків, а третім – до попруги знизу. Так само, як вузду і підхвістя, П. могли прикрашати металевим набором, фігурними бляхами і підвісками.

ПОЛСТЬ *ж.* (пор. д.-р. *пълсть* «повсть, повстяний килим», рос. *полсть* «полотнище, повстяне покривало»; сходить до

псл. **pylstь* «повість; шерсть, вовна» [19 IV: 471; 69 III: 318; 64 II: 1751]) – повстяне покривало, яке стелили на спину коневі, пітник. Почасти синонім до слів *потник* та *войлок*.

ПОПРУГА ж. (пор. рос. *подпруга* «попруга», слвн. *podproga* «попруга, лямка», пол. *poprag* «т.с.»; етимологічно пов'язане з *пружити* «напружувати, натягувати», рос. *пру́га* «пружина; пружна дошка чи штаба», д.-р. *пругъ, пруголо* «тенета, сіть, пастка»; зводиться до псл. *prog, proga* «смуга, край», спочатку «планка для розтягування (напружування) країв тканини на ткацькому верстаті», *prožiti* «напружувати», які пов'язані чергуванням голосних з **pregti* «прягти, натягувати, напружувати, запрягати» [19 IV: 615–616; 69 III: 300]) – широкий товстий ремінь або товста вовняна тасьма з пряжкою на обох кінцях, що служить для закріплення сідла на спині коня. П. обхоплює корпус коня і підтягується за допомогою ремінних пасків із пряжками (пристрог), прикріплених до сідла з обох боків. Залежно від типу сідла, в гетьманській кінноті використовували одну або дві попруги. Зокрема, «козацьке» сідло кріпили двома попругами: передньою вовняною (зазвичай) і задньою ремінною.

ПОСЛИЩА мн. (одн. **ПОСЛИЩЕ** с.) (пор. рос. *путлице*) – подвійні ремені по боках сідла завширшки з два пальці, на яких підвішуються стремена.

ПОТНИК ч. – повстяна попона, яку підкладали під сідло, склавши в кілька разів, захищала спину і боки коня. Синонім до слів *полсть* та *войлок*. У заможній старшини прості похідні пітники (повсті), так звані “*расходниє*” або “*разменниє*”, облямовувалися або підбивалися цілком кумачем. До святкових дорогих сидел уживали повсті, облямовані сап'яном, сукном або оксамитом, а в рідкісних випадках – підбиті та облямовані камкою, обкладені золотним оксамитом або обер'ю.

ПОФИ, ПОФЬ, ПАФИ, ПОХВИ, ПАХВИ мн. (пор. рос. *пахвы́, пахви́* (мн.), діал. *пофи, подхвия, подфeya, подхва, подфа*) «підогоння», с.-пол. *roschwu*, ч. *roschvu* «т.с.»; зазвичай припускають походження від псл. **раху* (*рахъve*) / *роху* (*рохъve*) «пахва», *рахъ* «пах» [19 IV: 419; 69 III: 221; 16 III: 26, 214]) – спорадичний дублет до термінів *подогон(н)є* та *подхвостник*.

ПРИСТРОГА ж. (пор. рос. *приструга*, від дієсл. *пристругать* (*пристругать*) «підігнати, приладити до чогось») – короткий ремінь з обох боків сідла для пристібання попряги.

РОНДЗЬК, РОНДЗИК, РОНЗЫК, РОНДИК, РОНД ч. (пор. рос. *рондикъ* «кінське наголів'я, уздечка»; етимологію слова пов'язують із с.-пол. *rząd* «оздобна зброя вершника; ряд» [19 V: 122; 83: 648]) – частина збруї, узда, кінське наголів'я із залізними вудилами і поводами. Синонім до слова *узда* (*уздечка*). Військова старшина, окрім виробів місцевої роботи, уживала Р. польські, кавказькі і турецькі. В польових умовах зазвичай використовували прості (так звані “*росходные*”) легкі вузькі ремінні Р. з латунними чи срібними пряжками, інколи прикрашені цвяшками або мідними круглими бляшками. У заможної старшини похідні Р. мали срібні і золочені пряжки та запряжники і могли обкладатися позументом. До святкового строю більшість нижчих і середніх командних чинів використовували прості ремінні Р. з підперсям і підгонням, прикрашені латунним набором, мідними круглими бляшками чи цвяшками (“пуклями сажение”). Дорогі, багаті Р. були набрані суцільно або місцями на ремені, сап'яні чи шовковій тасьмі (інколи витканій зі сріблом або обшитій позументом) литими, карбованими і гравірованими срібними накладними пластинками (“штучками”, або “дощечками”) – білими, золоченими або з чорнінням. Поводи робили з ременю або шовкової тасьми, іноді тканой зі сріблом. Особливо багаті Р. могли опрацювати поверх золоченого набору фігурними бляшками, нерідко інкрустованими дорогоцінним камінням, а також срібними бубонцями.

Заможна старшинська верхівка разом із дорогими парадними сідлами, зокрема турецькими, «гусарськими» і «терлицями», уживала багаті широкі, важкі турецькі Р. з підперсям і підгонням, суцільно опрацьовані срібним і золоченим набором, оздобленим бірюзою, сердоліками, аметистами і навіть рубіновими «іскорками». Нерідко вони прикрашалися також срібними і золоченими фігурними бляхами, литими підвісками, срібними ланцюжками і шовковими китицями. Особлива увага приділялася решмі – пластинці-бляшці, що прикрашала перенісся коня; в особливо дорогих екземплярах її прикрашали, поряд з

аметистами, яшмою, бірюзою і сердоліками із золотою насічкою, ще й крупними алмазами, ізумрудами та рубінами. Звичайними елементами парадного турецького кінського убору були велика китиця (кутас), що її підвішували до наголів'я знизу, та султан із пір'я в срібному аграфі.

Більш дешевим і розповсюдженим варіантом парадної узди (разом із підперсям і підогонням) були суцільно набрані латунними, срібними або золоченими мідними пластинами виробу польської та місцевої роботи, виготовлені та оправлені на кшталт турецьких Р., – так звані *гусарські*. Вони відрізнялися від своїх східних аналогів характером набору, який робився в такій самій манері і з тими ж елементами декору, що й на «пшеворських» поясах (літі круглі/овальні та Х-подібні пластинки, набрані поперемінно). Такі Р., як правило, використовували з польськими сідлами «терлицями».

СТРЕМЕНА, СТРИМЕНА; СТРИМСНИ, СТРИМСЕНЄ, СТРЕМСЕНЄ, СТРИМНЇ, СТРИМСЄ, СТРЕМНЇ, СТРЕМНЄ *мн.* (одн. **СТРЕМЕНО, СТРИМЕНО; СТРЕМЯ** *с.*; **СТРИМСЕН(Ь), СТРЕМСЕН(Ь)** (?)) (пор. д.-р. *стремень, стрьмень, стрема*, цел. *стрьмень*, рос. *стрема*, пол. *strzemie*, кашуб. *střema, střeměń, střemōńo*, ч. *střemen, (s)třmen*; зводиться до псл. *(s)treme*, **(s)trьme*, які зазвичай пов'язуються з *stremь, *strьmь* «крутий, стрімкий; тугий», також виводять від гіпотетичної дієслівної основи псл. **strem-* «стягувати, зв'язувати» [19 V: 437; 83: 522; 69 III: 775]) – частина кінської збруї для упору ніг вершника під час верхової їзди та посадки в сідло, залізна дужка з провусиною та денцем, що підвішувалась на ремені (послищі) до сідла з обох боків. У гетьманському війську використовували такі типи стремен: 1) «козацькі» – залізні легкі невеликі стремена з нешироким круглим чи овальним денцем та тонкою дужкою грушовидної чи параболічної форми, часто з підвищеними плечиками; 2) турецькі великі масивні стремена або їх аналоги, найбільш поширеним різновидом яких були виробу з широкою прямокутною основою для ступні і квадратною дужкою; 3) «німецькі» – залізні або латунні стремена західноєвропейського драгунського зразка XVIII ст.

СЃДЛО, СЕДЛО с. (д.-р., цсл. *sedьlo* «т.с.»; зводиться до цсл. *sedьlo* або *sedьlo*, яке вважається похідним від давньої основи **sed-*, пов'язаної з цсл. *sěděti* «сидіти» і спорідненої з гот. *sittls* «сидіння», д.-в.-н. *satul, satal* «сідло», д.-англ. *sadol* «т.с.», лат. *sella* «сидіння» [19 V: 250–251; 69 III: 589–590; 59 XXIV: 25]) – частина зброї для верхової їзди, сидіння вершника на спині коня, сідло. Синонім до слова *кулбака*.

«Козацьке» сідло – являло собою трохи видозмінений варіант черкеського сідла, різновид ярчака. Невеликий, легкий ленчик спирався на спину коня тільки двома сідельними полицями, мав досить широкі і високі, майже ідентичні луки параболічної форми з малими пласко-опуклими дископодібними кінцями із нахилом назовні. Передня лука розташовувалася майже перпендикулярно до полиць, а задня була більш відлогою, плавно відігнутою назад під кутом 45°. По боках до сідла прибивалися так звані «крильця» – шматки тонкої м'якої шкіри із закругленим нижнім краєм. На сідло припасовували подушку з м'якої шкіри, набиту кінським волосом, козячою чи оленячою шерстю, пухом, вичісками конопель, льону та вовни. Стремена підвищували до ленчика на коротких ремнях (пошлищах), які забезпечували вершникові вільну посадку в сідлі.

Гусарське сідло (в Європі отримало назву «угорське») – угорське легке сідло східного кочівницького типу (спиралося на спину коня тільки двома дерев'яними полечками, між якими знаходилось сидіння). Складалося із самого лише ленчика з доволі високими луками із нахилом, який покривався суконним чи хутряним чапраком (вальтрапом) і закріплювався попругою (троком).

«Гусарське» сідло (польський тип) – сідло, яке використовували в бою польські гусарські корогви. Польське гусарське сідло, розраховане на тверду посадку важкоозброєного вершника з довгим, важким списом, щільно прилягало до спини коня і в цьому відношенні мало багато спільного із західноєвропейським лицарським сідлом. Луки ленчика високі: задня – широка і крута, а вузька, нахилена уперед голівка передньої луки свідчить про східний вплив. Зазвичай луки оригінальних гусарських сідел були мальовані фарбами і золотом по чорному

тлу, а по краю густо оббиті срібними цвяшками. В деяких випадках луки з лиця обкладали хозом. Таке сідло мали у XVII ст. тільки гетьмани та окремі полковники, які могли використовувати його з латним або повним панцирним обладунком до парадного строю нарівні з турецькими сідлами, часто в комбінації з багатими турецькими рондиками, чапраками і стременами.

Іранське сідло – мало конструкцію, типову для східних сидел, передня лука – висока й крута із незначним нахилом уперед, із гострим трипелюстковим кінцем, типова для арабських сидел, а задня – більш широка, низька і відлога. *Російське сідло* XVII ст. копіювало іранське.

Турецьке сідло, «кульбака» – велике сідло східного типу з важким і дуже широким біля основи ленчиком, що досить щільно лежав на спині коня. Для нього дуже характерна висока, загострена до верху передня лука, що нагадує за формою магометанську арку. Задня лука, навпаки, відлога і дуже широка. Вигин сидіння намічений плавною лінією. Замість подушки увесь верх кульбаки був м'яко вистелений волосом і вкритий сукном або оксамитом.

«Терлиця» (пол. *terlica*) – польський варіант турецького сідла «кульбаки»; виготовлялося польськими вірменами на замовлення заможної шляхти (таке сідло використовували польські гусари до святкового строю). Терлиця так само має високу і круту передню луку та округлу, широку і відлогу задню луку, з тією різницею, що у кульбаки турецької передня лука – вища і гостріша, а лавка – ширша. Вгорі луки є плавно округлими. Луки і полиці ззовні оббивали срібною або золоченою бляхою з чеканим орнаментом в ірансько-кавказькому стилі. Ззовні по центру луки мали рельєфне заглиблення у вигляді двостульчастого брами чи двох аркоподібних вікон.

ТЕБЕНКИ, ТЕБЇНКИ, ПОТЕБЕНКИ, ПОТЕБЕНКЫ *мн.* (пор. ст.-рос. *тебеньки* «бічні шкіряні лопаті з боків сідла», ст.-блр. *тебеньки*, с.-пол. *tebienki (tebinki)* «т.с.»; запозич. з тюркських мов (пор. чаг. *täpingü* «шкіряні щитки з боків сідла», каз. *тебәңгі* «т.с.», тур. *terengi* «попруга; шкіряна накладка під сідлом» [19 V: 534; 6: 123; 83: 567; 15: 363; 69 IV: 35]) – пара

чотирикутних щитків із товстої, твердої шкіри, з'єднаних між собою двома ременями або окремо підвішених на пряжках по обидва боки сідла на боках коня. Т. прикривали пряжки попруг та запобігали тертю ноги об стременний ремінь. Козацька старшина в поході уживала прості Т. із сап'яну, а до святкових сідел усіх типів обирала найчастіше кримські, рідше турецькі сап'янові Т., мальовані фарбами і золотом або оздоблені тисненим орнаментом.

ТОРОКИ *мн.* (пор. рос. *торока́* «в'ючні ремені ззаду і спереду сідла», пол. *troki* «ремінці, мотузки, зав'язки; пута, торочки», д.-р. *торокъ*; походить від псл. **torkъ* «мотузка, зав'язка» і споріднене з д.-прус. *tarkue* «ремінь в упряжі» [19 V: 606; 69 IV: 85]) – вузькі сиром'ятні ремені завдовжки до 1 арш., прикріплені до лук сідла, що слугували для торочення (в'ючення, ув'язки, прив'язування) різних речей, зокрема: скатаного сидельного покрівця з троком, опанчі або ярмолука, водопійного цеберка, шанцевого інструменту та ін. Як правило, торок на сідлі бувало чотири: по двоє задніх і передніх.

ТРОК *ч.* (пол. *trok* «ремінь, мотузка, зав'язка», д.-р. *торокъ* «ремінь, зав'язка; стрічка, що пов'язується на чоло»; виводиться з псл. **torkъ* «мотузка, зав'язка» [19 V: 606, 646]) – верхня попруга, широкий ремінь або тасьма поверх подушки чи сидельного покрівця.

ТРЕНОГ, **ТРИНОГ** *ч.*, **ТРЕНОГА** *ж.* – триніжка, триніжок, ремені, якими зв'язували передні ноги коней на пасовищі.

УБОР ЛОШАДЄЙНИЙ (КОНСКИЙ) *ч.* – кінський убір (наряд), сукупність усіх предметів кінського спорядження. Синонім до терміна *аммуниція конская*.

УДИЛА *мн.* (пор. рос. *удила́* (мн.) «вудила», ч., слц. *udidlo*, пол. *węzidło* «т.с.»); виводиться з псл. **qdidlo* «вудила», що, можливо, пов'язане із **qda* «вудка, всякий гачок» [19 I: 437; 69 IV: 149; 83: 608]) – вудила, складова вуздечки, що вставляється коневі до рота. В гетьманській кінноті використовували переважно трензельні залізні двоскладові вудила, що склалися з двох стрижнів, з'єднаних один із одним, із рухливими кільцями на кінцях для кріплення до щічних ременів наголів'я і поводів. Значно рідше, зокрема у XVIII ст., уживали мундштук – особ-

ливий вид вудил із підйимальною розпіркою біля піднебіння та приклепанними боковими щічками, під час натягування поводів закручує язик коневі.

УЗДА, УЗДЕЧКА ж. (пор. д.-р., рос. *uzda*, пол., ч., слц. *uzda*, ст.-сл. *ouzda*; виводиться з псл. *uzda* [19 I: 438; 69 IV: 153]) – вуздечка, кінське наголів'я з поводами, частина кінської збруї, призначена для управління конем. Синонім до слова **рондзѣк** (**рондик**, **ронд**). У. складається із залізних вудил з двома кільцями, поводів та ременів, що утримують вудила у роті: суглового, налобного, двох щічних, перенісного, підборідного і з'єднувального ременів з пряжками і петлями.

ЧАЛДАР, ЧЕЛТАР ч. (запозич. з тур. *çoltar* «попона» [69 IV: 313]) – різновид турецьких парадних кінських попон, вирізнявся особливим багатством. Якщо чапрак закривав тільки круп коня, то чалдар прикривав його боки, спину і груди. Довжина Ч. становила 2¼ – 3 арш., а ширина – 2–2½ арш. У більшості випадків чалдари робились роз'ємними, тобто дві половинки пристьобувалися одна до одної ременями на спині та на грудях коня. Звичайні чалдари виготовляли з матерії мішурної з шовком, сукна, оксамиту, вишивали золотом і сріблом та обкладали золотною бахромою. А особливо коштовні чалдари робили з алтабасу чи золотної обері з вишневим шовком, обкладали довкола срібно-золотим широким зубчастим мереживом і бахромою срібно-золотою із шовком. Ч. використовували під час урочистих церемоній тільки гетьмани і полковники, причому завжди разом з іншими оригінальними предметами турецького кінського убору.

ЧАПРАК, ЧЕПРАК ч. (пор. рос. *чапракъ*, *чепракъ*, блр. *чапракъ*, пол. *czaprak* «т.с.»; запозич. з тур. *çaprak* «накривка верхового коня чи сідла» [41: 43–44; 6: 123; 40 III: 1924; 15: 407; 69 IV: 315; 87 I: 347]) – шкіряна або матер'яна попона, яку клали поверх пітника (під сідлом) або поверх сідла. Те саме, що **мѣтук** та **покровец** (**покривець**) / **кришка** / **чахол** / (на сідло чи пітник). Ч. вкривав боки і спину коня, захищаючи його від бруду, дощу, переохолодження та тертя об стременні ремені, а також слугував прикрасою. Найбільшою помпезністю і багатством вирізнялися турецькі нарядні чапраки. Їх шили з

сукна, оксамиту чи атласу і майже завжди оторочували довкола бахромою золотою, шовковою чи шовковою зі сріблом, а зверху вишивали місцями або суцільно білими оленькими жилами, мішурою або золотом зі сріблом, нерідко високим швом (рубчиком).

ЯРЧАК, АРЧАК, ОРЧАК, ЄРЧАК ч. (ст.-укр. *єрчакъ*, *ярчакъ* «т.с.» (XVI ст.), як і ст.-блр. *ярчакъ*, рос. *арчакъ* (ст.-рос. *арчакъ*, (спочатку) *юрчакъ* (1557 р.)) «т.с.», с.-пол. *jarczak* «татарське сідло» (XVI ст.), виводиться з тат. *arçak* «сідельна лука; тип сідла» [69 I: 92; 15: 7; 19 I: 91; 6: 123; 79 I: 155; 87 II: 236]) – 1. Дерев'яний кістяк сідла, ленчик, складається з передньої і задньої лук та двох полиць. Синонім до слова *ленчик* (*ленчак*, *ленк*); 2. Невелике легке сідло східного походження з високою посадкою, що спиралося на спину коня недовгими широкими сідельними полицями, мало прямі круті луки майже однакової форми та подушку, що прив'язувалася до сидіння ремнями – так званими «в'язками», або сідельним троком. Східні ярчаки мали практично ідентичні пропорції та робочі характеристики: вони були невеликі, легкі і гнучкі, з високою посадкою, передня і задня луки – майже однакові, прямі і круті, тільки задня більш відлога, а полиці – недовгі і широкі. Ярчаки різнилися між собою формою лук: вони могли бути відносно високі або низькі (від 22 до 31 см), з вигнутими, прямими або увігнутими боками, з виступом чи без нього, зверху підтрикутні, округлі або ж горизонтально зрізані. Модний і дуже популярний у XVII ст. черкеський ярчак мав досить широкі і високі луки з трохи вигнутими боками і великим округлим виступом на кінці, а полиці короткі і широкі. Для татарських ленчиків кримської роботи здебільшого характерні нижчі і ширші трапецієвидні луки, часто з невеликим прямокутним виступом зверху. Саме легкі, гнучкі і зручні кримські сідла у XVIII ст. стають найбільш поширеними у похідному і святковому побуті козацької старшини.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ОДЯГУ І СПОРЯДЖЕННЯ

АКСАМИТ ч. (пор. ст.-рос. *аксамитъ*, д.-р. *оксамитъ* «т.с.»; запозич. з д.-гр. *ἑξάμιτος* «т.с.», букв. «з шести ниток»), що складається з основ *ἑξ* «шість» і *μίτος* «нитка основи, тканина» [69 I: 66; 19 IV: 175]: щоб витримати тягар металевих ниток, тканину формували з двох основних і чотирьох пітканевих ниток) – спорадично вживане до XVIII ст. російське слово, що ним позначали дуже цупку, товсту і важку коштовну італійську атласисту й оксамитну парчу, з травами і розводами по золотому і срібному тлу, іноді ткану місцями золотими і срібними петлями (в будові італійських аксамитів XVII ст. підрахунку шести ниток уже не спостерігається). З рос. *аксамит* не треба плутати укр. *оксамит* (*аксамит*) (із значенням «бархат») періоду Гетьманщини, ці два терміни позначали різні за технікою виконання коштовні тканини (наприклад, у волинському торговому уставі кінця XVI ст. згадується “*отлас аксамит на злате*”, оцінений значно дорожче за вельми дорогий італійський “*злотоглав оксамит*”). Аксамит характеризується насамперед будовою тканини. Цупкий ряд основи із тонкого кольорового шовку слугує скріпленням для трьох піткань. Найважливішим із них є шовк-півсирець (злегка пофарбований у червоний колір), прокинутий товстим пучком несуканих ниток, який саржевим переплетенням зв’язується з основою. На це піткання накладені ще два піткання: одне, із тонкого жовтого шовку (рідким шаром), служить тлом для верхнього, із ниток товстого пряденого золота. Два верхніх піткання саржевим переплетенням скріплені основою із ледь помітних шовкових ниток. Утворення тканого узору досягалося тим самим порядком, що і на інших коштовних тканинах (підкладними човниками). Доволі характерною, але не обов’язковою ознакою аксамиту XVII ст. є рельєфні узорі, виткані із великої кількості петель пряденого

золота, головним чином у найбагатших гатунках А. Такий А. мав назву *петельчатого*. Гладкі ж А. за своєю будовою подібні до атласа золотного, через що часто фігурують у писемних джерелах під його назвою (*атласъ золот(н)ой*). Вони мають особливе пласке виконання узорів, що утворюються ґрунтом. На межі XVII–XVIII ст. 1 аршин А., або атласу золотого, оцінювався у 12 руб. Портище цієї тканини складало близько 12 аршинів.

АЛМАЗ ч. (запозич. з тюркських мов; тур. *elmas*, тат., каз., тел., кирг., кипч. *алмас* виводяться з араб. *almas (elmas)* «алмаз», яке походить від д.-гр. *ἀδάμας* «діамант», можливо, пов'язаного з *ἀδάμας* «незламний» [19 I: 63; 69 I: 71; 71: 15]) – алмаз, діамант, прозорий, зазвичай безбарвний мінерал і коштовний камінь, що блиском і твердістю перевищує всі інші мінерали.

АЛТЕМБАС, АЛТАБАС ч. (пор. пол. *altembas*, ст.-рос. *алтабасъ*; етимологію назви пов'язують або з тур. *altynbâz* «парчева тканина», від слів *altyn* «золото» і *bâz* (< араб. *bâzz*) «тканина (бавовняна)», або з італ. *alto basso* [83: 4; 21: 80–81; 69 I: 72]. В українських писемних пам'ятках лексема вперше фіксується в середині XVI ст. у формі *алтабасъ* [62 I: 99]) – коштовна злотоглавна тканина, подібна структурою до гладкого «аксамиту», однак металеві нитки піткання робились не з пряденого золота чи срібла, а з тягненого, тобто із найтоншого металевого дроту. Відома з кінця XV ст. Якщо тягнене золото прокинуте тільки в одну або дві нитки (пряжі), то шовкова основа займає перше місце, і тканина буде порівняно м'якою, зберігаючи мальовничість у тлі та у візерунку; якщо ж тягнене золото щільно вкриває всю поверхню тканини, вона отримує вигляд металевої-кованої і може давати злами. Алтабаси вироблялись на Сході (зокрема в Туреччині та Ірані) і в Італії. В західних алтабасах тягнені нитки служили в ґрунті тканини лише доповненням до кольорового шовку, тоді як у східних А. металеві нитки превалювали, надаючи тканині вигляду кованого металевого листа.

АТЛАС, ОТЛАС, ГАТЛАС ч. (ст.-укр. *атласъ, гатласъ, отласъ, ятласъ*, пол. *atlas, hatlas*, ст.-рос. *отласъ, атласъ*, ст.-блр. *атласъ, отласъ*; вважається запозиченням із тюркських

мов; тур. *atlaz, atlas*, каз., башк. *атлас* походять від араб. *atlas* «гладкий, рівний» [19 I: 96; 62 I: 144; 6: 112; 69 I: 96]) – сорт дорогої гладкої цупкої шовкової тканини, глянсуватої і з полиском з лицьового боку, високий гатунок сатину. Співвідношення одного ходу піткання до основи починається від 1:5, тобто піткання виходить на поверхню не менш, ніж через п'ять ниток основи, а потім знову зникає, причому для основи беруться найтонші, чисті і лискучі шовкові нитки, чим і досягається особлива рівність і характерний глянець тканини. Портище атласу складало, як правило, 12 ліктів, або 10 арш., іноді – 12 арш. За вартістю атласи дорівнювали камкам відповідного гатунку. Наприкінці XVII ст. вартість гладкого А., залежно від гатунку і походження, становила від 18 до 35 алтинів за 1 аршин. У 40-х роках XVIII ст. за 1 аршин доброго А. вже платять до 1,5 руб., а простого А., невисокого гатунку, – близько 70 коп. За технікою виготовлення і забарвленням відомі атласи гладкі, «цвітніє» (з різнобарвним узором), смугасті (рідко) та золотні. Атлас виготовлявся в багатьох країнах Сходу і Європи, зокрема в Туреччині, Персії, Китаї, Італії, німецьких землях, Голландії. Найкращими і найбільш популярними в Україні були атласи венеційські, флорентійські, турецькі і китайські.

БАВОЛНА, БАВЕЛНА, БАВОВНА ж. (через с.-пол. *bawelna* запозич. з нім. *Baumwolle* (с.-в.-н. *boumwolle*), діал. *Bawele, Bauwele*, що утворено з іменників *Baum* «дерево» і *Wolle* «вовна» [19 I: 107; 6: 105; 41: 142]) – волокнина бавовнику. Російським відповідником до українського терміна виступало словосполучення *хлопчатая бумага*.

БАЙКА ж. (через с.-пол. *bajka, baja* «ворсиста вовняна тканина» запозич. з н.-н. *baje* (н.-в.-н. *Boi*), яке через гол. *baai* «шерстяна тканина» зводиться до ст.-фр. *baie (boie)* [19 I: 156; 39 I: 50; 15: 9; 69 I: 107]; документується українськими текстами з поч. XVII ст. [62 II: 32]) – гатунок теплої, м'якої і цупкої сукноподібної вовняної матерії з густим довгим начесаним ворсом з обох боків, грубіше за фланель; бувала гладкою (простого переплетення) і кіперною 4-ремізною (саржевою). Вироблялася в різних країнах Європи. Терміном *полубайка* позначали гатунок рідкої байки, яку використовували тільки для підбою.

БАЛЕТ ч. (?) – термін, який спорадично вживається з середини XVIII ст. на позначення різновиду золотого чи срібного узористого позументу з ажурним орнаментом, що нагадував мереживо, – на противагу позументу гладкому, «одноличному». Очевидно, цей рідкісний для української ділової та народно-розмовної мови термін виступає синонімом до більш поширеного й усталеного словосполучення *позумент корунчастий* (*карунчастий*).

БАРКАН ч. (ст.-укр. *бархань* (друга половина XVI ст.); запозич. із західноєвропейських мов, очев., через с.-пол. *barchan* (*barakan, barcan*) «бархан, бумазєя»; італ. *barracano*, фр. *bar-racan*, гол. *barkaan* «т.с.», с.-лат. *barracanus* «груба тканина» походять від араб. *barrakān* «т.с.» [19 I: 146; 66 I: 44; 62 II: 24; 6: 105; 83: 15; 69 I: 123]) – синонім до слів *цвелих* (*кицвелих*) та *бумазєя*.

БАРХАТ ч. (запозич. зі ст.-рос. *бархатъ* «оксамит», яке зазвичай виводиться з н.-в.-н. *Barchent*, с.-в.-н. *barchât* «бумазєя»; документується з кін. XVI ст. [69 I: 123; 6: 105; 83: 15; 62 II: 24]) – лексичний дублет до назви *оксамит*.

БАТИСТ ч. (фіксується з сер. XVIII ст., запозич. через рос. *батистъ* або нім. *Batist* з фр. *batiste* «т.с.», яке, на думку вітчизняних етимологів, походить від ст.-фр. *batisse* (*batiche*) «сорт шовку, полотна»; раніше виводилось від *Bartiste*, імені вигаданого фламандського ткача XIII ст. [19 I: 150; 69 I: 134; 72 I: 78]) – дуже тонке, чисте і цупке льяне чи бавовняне полотно делікатного вироблення із лоском, з якого робили манжети. Б. ткали з крученої пряжі високих номерів (найтоншої). Вироблявся Б. переважно в Північній Франції та Бельгії.

БЕЗЬ ж. (через посередництво тюркських мов (пор. тур., азерб. *bāz* «бязь», тат., башк. *бәз*, кирг. уйг. *бөз* «т.с.») запозич. з перс. *bāz* «бязь», яке походить від араб. *bāzz* «холст, бавовняне полотно, бязь»; документується українськими текстами з другої половини XVI ст. [19 I: 315; 62 II: 71; 72 I: 130; 69 I: 261; 15: 37]) – східна (перська або бухарська) товста, груба бавовняна тканина полотняного переплетення (гатунок товстого міткалю) з начосом на лиці або вивороті, бязь. Для основи брали трохи тонші нитки, аніж для піткання, щоб із основних ниток можна було зробити

ворсовий начіс; Б. виробляли сировою, біленою або фарбованою. Тканину уживали на підбій до верхнього одягу і на пояси східного виробництва.

БЕЙБЕРЕК, БАЙБЕРЕК, БЕБЕРЕК ч., БЕЙБЕРЕЙКА ж. (пор. пол. *bayborak*, рос. *байберекъ, бамберекъ*; можливо, запозич. з с.-гр. *βαμβάκηρος* [76 Па (4): 870]) – коштовна шовкова матерія грецького чи волоського походження, відома з середини XVII ст. За виробкою розрізняли Б. гладкі одноколірні та «золотні». Ціною бейберек був дещо дорожчим за атлас: на межі XVII і XVIII ст. 1 арш. гладкого Б. (без золотної нитки), залежно від гатунку і походження, коштував від 20 до 45 алтинів. Портце цієї матерії містило 10 або 12 арш. За місцем виробництва або імпортування у джерелах згадуються Б. турецькі, «німецького діла» і «московського діла». Збережені зразки цієї тканини дуже різняться за зовнішнім виглядом та матеріалом. Однаковими для усіх бейбереків, і гладких, і золотних, є тільки основний матеріал – шовк із домішком вовни, і незмінний репсовий ґрунт, утворений тонкою основою і дуже товстим пітканням. Для золотних бейбереків характерним є особливий спосіб кріплення тонких прядених золотих ниток: для їх утримання, окрім ґрунтової основи, є окрема основа із дуже тонких, рідко прокладених ниток нефарбованого шовку.

БИРУЗА, БИРОЗА, БЕРОЗА ж. (ст.-укр. *берюза* (XVI ст.), ст.-рос. *берюза, бирюза*; через посередництво тур. *piruzä, firuze* або полов. *näpřüza* запозич. з перс. *pīrūzā* «т.с.» [19 I: 201; 62 II: 77; 69 I: 167–168; 15: 17]) – бірюза. Спорадичний дублет до лексеми *туркус*.

БИТЬ ж. (запозич. з рос. *битъ*) – тонкий сплющений золотий, срібний або мішурний дріт. Навивається на шовкові, конопляні або льняні нитки. Використовується у виготовленні парчі, багатьох оздоб (позументу, мережива, китиць і т. ін.) та для гаптування.

БЃЛОКОС ч., БЃЛОКОСА, БЕЛОКОСА ж. (?) – відносно недорога легка шовкова квітчаста східна матерія невідомої текстури, з дрібним рослинним узором («травками», «травочками»), витканим різнокольоровими шовковими нитками по однотонному кольоровому ґрунту. Зрідка квітчастий узор робився з

пряденого золота чи срібла, окремо або разом із кольоровим шовком. В поодиноких випадках Б. мав нехарактерний для нього орнамент у клітинку. Назва тканини засвідчується джерелами з другої декади XVIII ст.

Б'БЛЬ ж. – гатунок лляного прядива, м'якого і вибіленого.

БЛАМ ч. (ст.-укр. *бламъ*, *бланъ* (друга половина XVI ст.), як і ст.-блр. *бламъ*, виводиться через с.-пол. *blam*, *blan* «кавалок хутра певної міри, скільки потрібно на підшиття одягу» з нім. *Flamme*, *Flamm* (< с.-в.-н. *vlamene*) «т.с.» [62 II: 111–112; 6: 106; 83: 30; 91: 88]. Укладачі «ЕСУМ» вважають форму *бланъ* запозиченням з рум. *blănă* «хутро; шуба», від болг. *блана* «вчинена шкура з шерстю», і зіставляють з ч. *blána* «шкіра, шкурка», *blánu* «хутро» [19 I: 205]) – зшитий у вигляді розширеного донизу мішка кавалок хутра певної міри, скільки потрібно на підшиття верхнього теплого одягу.

БЛЯХА ж. (через с.-пол. *blacha* «жерсть; металева пластинка» запозич. з н.-в.-н. *Blech* (с.-в.-н. *blēch*) «жерсть, листове біле залізо»; документується із сер. XVI ст. [19 I: 216; 62 II: 128, 129; 39 I: 70; 69 I: 180]) – 1. Біле листове залізо, жерсть; 2. Накладна металева пластинка, зазвичай карбована чи гравірована, що служила прикрасою або розпізнавальним знаком (на кришці патронних сум та ладунок і т. ін.).

БЛЯХМАЛЬ ч. (через с.-пол. *blachmal* запозич. з нім. *Blachmal* «т.с.» [62 II: 129; 22: 107; 91: 83]) – насічка золотом або сріблом на іншому металі, камені і т. ін. Синонім до слова *насѣчка*. *Под бляхмаль (оправний), бляхмалевий* – оздоблений золотою або срібною насічкою.

БУГАС, БОГАС ч., (МАМСА) **БУГАСА** ж. (ст.-укр. *багазія* (*багазія*, *бакгазія*, *бакгазія*) (сер. XVI ст.) через с.-пол. *bagazyu* (*bagazja*) < угор., хорв. *bagazia* запозич. з араб.-тур. *bagazia* «гатунок бавовняної тканини, ситець» [62 II: 9; 6: 113]) – певний гатунок набивної бавовняної матерії, ситець.

БУЛАТ ч. (ст.-укр. *булатъ* (кін. XVI ст.), очев., через ст.-рос. *булатъ* «гартована сталь» запозич. з північнотюркських мов; тат. *булат* «т.с.», як і кирг. *болот*, кипч. *bolat*, кумиц. *болат*, походить від перс. *pūlād* «сталь» [62 III: 95; 19 I: 289; 69 I: 238; 39 I: 90; 83: 48]) – персько-індійська тиглева високовуглецева,

особливо чиста лита сталь зі своєрідною структурою, так званий вуц. Після спеціальної механічної й термічної обробки набувала властивостей, несумісних у звичайному металі: високої твердості, міцності, пластичності і пружності. Поверхні булатних виробів притаманний характерний візерунок. Синонім до терміна *красноє желѣзо*.

БУМАЗЕЯ, БУМАЗІЯ ж. (запозич. з рос. *бумазея* < ст.-рос. *бомбазея* (*бамбазея*), яке вважається запозиченням через гол. *bombazijn*, фр. *bombasin* з італ. *bambagino*, від італ. *bambagia* «бавовна», засвоєного, можливо, з тюркських мов (пор. тур. *rambuk* «бавовна») [69 I: 241; 19 I: 295]) – синонім до термінів *баркан* та *цвелих* (*кицвелих*).

БУРМЕТ(Ь) ж. (через рос. *бурметь* запозич. з перс. *бурметь* [15: 34; 39 I: 92]) – груба перська чи середньоазіатська бавовняна тканина, подібна до бязі, гатунок товстого полотна із бавовняної пряжі.

ВИБОЙКА, ВЫБОЙКА ж. (очев., запозич. з рос. *выбойка* «т.с.» (сер. XVII ст.) [59 III: 179]; назва фіксується з початку XVIII ст.) – бавовняна тканина з набивним однотонним візерунком, який друкувався вручну з дерев'яної чи металевої дошки; привозилась із Туреччини, німецьких земель та Росії. У 30–40-х роках XVIII ст. 1 лікоть В. коштував близько 33 коп.

ВОЛНА, ВОВНА ж. (ст.-укр. *вовна*, *волна*, *вълна* зводиться до сл. **vьlna* «вовна», споріднене з лит. *vilna*, лтс. *vilna* «вовна, шерсть», гот. *wulla*, н.-в.-н. *Wolle*, д.-інд. *ūrnā*, авест. *varənā* «т.с.» [19 I: 412; 62 IV: 138]) – 1. Вовна, волокно з вичесаної тонкої довгої шерсті тварин, що використовується як сировина для виготовлення вовняних тканин; 2. Спеціальний термін на означення овечої шерсті.

ВОЛОС ч., **ВОЛОСЯНАЯ МАТЕРИЯ** ж. – цупкі і пружні на вигин тканини, в котрих для основи береться вовняна чи бавовняна пряжа, а для піткання – кінський волос, що його прокладали по одному чи по два замість пітканевої нитки. В. застосовували переважно у вигляді прокладки в одязі, аби додати пружності та стійкості певним частинам одягу, а також для виготовлення галстуків і поясів.

ГАЛІОН, КГАЛІОН, ГАЛУН, ГАЛОН, ГАЛІОНОК, ГАЛІОНОК (демінутив) *ч.* (до української мови слово потрапило на початку XVIII ст. через посередництво рос. *галунь* і пол. *galon* з фр. *galon* «коштовний кант, галун», від *galonner* «прикрашати стрічкою» [19 I: 462; 73: 201; 39 I: 154–155; 69 I: 390]) – вузька тасьма, виготовлена із золотих, срібних чи мішурних ниток на вовняній або шовковій основі. Лексема функціонувала як синонім до слова *позумент*.

ГАРУС *ч.* (ст.-укр. *гарусь, гарась* «т.с.») (друга половина XVI ст.) запозич. із с.-пол. *haras, harus, arus, aras* «гатунок вовняної тканини», що, як і ч., слц. *haras* «т.с.», очев., походить від с.-в.-н. *Harras* (н.-в.-н. *Arras*), назви міста Аррас у Північній Франції, де почали виробляти цю тканину [19 I: 478; 62 VI: 193; 69 I: 395]) – 1. Груба, але цупка вовняна ворсиста матерія із суканої пофарбованої камвольної (гребінної) пряжі, подібна до бумазеї (баркану), виготовлялась у Франції, німецьких землях і Чехії. Оцінювалася на одному рівні з «бенкльовим» сукном (у першій половині XVIII ст. лікоть Г. коштував близько 20 коп.); 2. Сукана удвічі кольорова пряжа з гребінної вовни, яку використовували для гаптування, в'язання, обметування каптанних петель, виготовлення гудзиків, петлиць, панчіх.

ГАС, ГАЗ *ч.* (пор. рос. *газь, гасъ*; запозич., імовірно, з нім. *Gaze* (?)) – узориста золота чи срібна тасьма; мереживо сітчасте золоте і срібне.

ГАФ, ГАФТ, ГАПТ *ч.* (запозич. із с.-пол. *haft* «вишивка», утвореного від дієсл. *haftować* «гаптувати», яке походить від с.-в.-н. *heften* «зв'язувати, заковувати, укріплювати, прикріплювати» (н.-в.-н. *heften* «прикріплювати, зшивати»)) [19 I: 469; 83: 167]) – вишивка. Похідне утворення *гафван(н)ий* (*гафтован(н)ий, гаптован(н)ий*) (пол. *haftowany*) репрезентує поняття «вишиваний, оздоблений вишивкою».

ГОЛА *ж.* (?) – певний гатунок дорогої шовкової матерії. В середині XVIII ст. лікоть Г. коштував близько 1 руб.

ГОРОДКИ, ГОРОТКИ *мн.* (запозич. зі ст.-рос. *городки*, від ім. *городъ* «огорожа») – гострі або округлі зубці по краю галуна (позумента), тасьми, мережива, нашивок і петлиць.

ГРАДИНАПОЛЬ ч. (запозич. з пол. *grodnapl* «т.с.», від фр. *gros de Naples* [83: 158]; уперше задокументовано в середині XVIII ст.) – дуже цупка рівнофарбована європейська шовкова тканина, за фактурою і технікою виготовлення подібна до гродетуру.

ГРАНЇТУРА, ГРАНАТУРА, ГРАНАТУРА, КРАНЇТУРА, ГРИНЇТУРА, ГРАНИТУРА, ГАРНЇТУРА ж.; **ГРАНИТУР, ГРАНЇТУР, ГРЕНИТУР, ГРАНИТУР, ГРАНЇТУР, ГРАНАТУР** ч. (очев., запозич. з рос. *гарнитурь* (*гарнитура, гранитуру*) «т.с.», що є викривленими формами слова *гродетуру*, запозиченого з пол. *grodetur* [69 I: 394]; фіксується з середини XVIII ст.) – те саме, що *гредитур* (*гредитура*).

ГРЕДИТУР ч., **ГРЕДИТУРА** ж. (імовірно, запозич. безпосередньо з пол. *grodetur* «т.с.», від фр. *gros de Tours* [83: 158]; документується писемними пам'ятками з 30-х років XVIII ст.) – гатунок товстої, цупкої лискучої шовкової матерії полотняного переплетення, що має рубчасту (репсову) поверхню, гродетуру. Вироблялась у французькому місті Турі. Нитки піткання у Г. значно товщі за основу і прокладені удвічі рідше, тоді як на поверхні знаходяться дуже прибиті лискучі і красиві нитки тонкої основи, що закривають повністю нитки піткання. Як правило, Г. був одноколірною, рідше мінливою («дволичною») тканиною. В середині XVIII ст. лікоть Г. оцінювався у 60–65 коп.

ГРЕЗЕТ ч., **ГРИЗЕТА, ГРЕЗЕТА, КРЕЗЕТА** ж. (запозич. з фр. *grisette*, від *gris* «сірий» [73: 264–265]) – гладенька тонка однотонна шовкова тканина репсового вироблення, часто з дрібним квітчастим тканим узором, який отримувався підняттям ниток піткання. Відома в Україні з середини XVIII ст. Вартість 1 ліктя Г. складала близько 1 руб. Терміном *полугрезет* позначали напівшовковий гатунок Г., різновид попліну.

ДИМКА, ДИМА ж. (очев., запозич. з пол. *dyma, dymka* < тур. *dimi* «бумазея», яке сходить до д.-гр. *δίμιτος, δίμιτον* (ди- «два, двох-», *μίτος* «нитка») [83: 106; 69 I: 558]) – термін на позначення шовкової крепи, поширений в середині XVIII ст.

ДУКЛЯ ж. (ст.-укр. *дупля, дукля* (кін. XVI ст.) запозич. із с.-пол. *dupla* < *dupla* (*duplewa*) *kitajka* «подвійна, густо виткана китайка», від лат. *dupla* «подвійна» [62 VIII: 227; 92 VI: 177]) –

китайка (тафта), виткана удвічі густіше. Вироблялася в європейських країнах. Найкращим гатунком Д. вважалася венеційська (*венецкая /вѣнецкая*). Окрім одноколірних, зустрічались також зразки венеційської Д. з візерунком у смужку. В середині XVIII ст. лікоть звичайної Д. середнього гатунку коштував близько 75 коп., тоді як лікоть венеційської Д. оцінювався в 1 таляр.

ЄДВАБ ч. (запозич. із с.-пол. *jedwab*, яке через ч. *hedvábi* сходить до д.-в.-н. *gotawebbi* [62 IX: 58; 6: 106]) – шовк. Лексичний дублет до назви **шолк** (*шовк, шелк*).

ЄДОМАШКА, ЄДАМАШКА, АДАМАШКА ж. (запозич. із с.-пол. *adamaszek* «шовкова тканина із Дамаску», від с.-лат. *adamascus* «дамаський» [19 I: 48; 62 I: 73; 6: 110; 83: 2]) – сорт одноколірної камки невисокого гатунку, з візерунком, що відділяється від тла переплетенням. У російських торгових книгах XVII ст. зазначено: «Адамашка линяет, узор мелок на ней, тонка». Вельми характерним для Є. був дуже дрібний візерунок, від якого тканина отримала поширений епітет «мелкотравчатая» (рос.). Ґрунт тканини робився одноколірним або дволичним. У дорогих зразках візерунок ткали срібними нитками. Портище Є. в середньому складало 12 ліктів. Тканина згадується серед товарів як східного, так і європейського виробництва. Найкращою вважалася венеційська Є.

ЖЕЛЇЗО, ЖЕЛЕЗО, ЗЕЛЇЗО с. (пор. д.-р. *желѣзо, железо, жельзо*, ст.-сл. *жєлѣзо*; зводиться до псл. *želězo* «залізо», споріднене з лит. *geležis* «залізо», лтс. *dzèlzs*, д.-прус. *gelso* «т.с.» [19 II: 228–229; 69 II: 42; 71: 127–128]) – залізо (Ferro), сріблясто-сірий твердий ковкий метал, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь. Словосполучення *красное желѣзо* виступає синонімом до слова **булат**, із значенням «тиглева високовуглецева лита сталь, вуц».

ЖЕСТЬ ж. (через посередництво рос. *жесть* «т.с.» запозич. з тюркських мов або з монгольської мови: пор. узб. *жез* «жовта мідь», кирг. *жез* «мідь, латунь», чаг., алт., тел. *čas* «жерсть, бронза», тур. *jäs, jis* «мідь, латунь», монг. *ᠵᠡᠰ* «т.с.» [19 II: 194; 69 II: 51; 39 I: 269]) – тонкий листовий метал, покритий оловом; бляха, жерсть.

ЗАМША, ЗАМЕШ ж. (через с.-пол. *zamsz, zamesz, zamsza* запозич. із с.-в.-н. *saemisch leder* «особлива гнучка шкіра» [19 II: 233; 62 X: 106; 6: 106]) – гатунок шкіри, м'яко вичиненої набіло жировим дубленням із шкур диких або свійських тварин (оленів, лосів, серн, антилоп, овець, диких і домашніх кіз, корів, волів або молочних телят). Характеризується м'якістю, бархатистістю, міцністю і водонепроникністю. Фарбують її у різні кольори, нефарбована замша має бежевий або світло-жовтий колір. Найбільше уживали “козловую” З.

ЗАПОЛОЧ ж. (на думку укладачів «ЕСУМ»), лексема є результатом комбінації слів *за-волоч-и* «заволокти», тобто «вкрити (полотно нитками)» і *поволока* «серпанок» [19 II: 236]) – фарбована у різні кольори бавовняна пряжа для вишивання. Кращими сортами З. вважалися македонська та «андрианаполская».

ЗЕНДЕНЬ ж. (лексема зрідка зустрічається в писемних пам'ятках XVII ст., запозичена зі ст.-рос. *зендень* «т.с.» (1568 р.), яке деякі етимологи виводять від місцевої назви бухарського селища *Zendana (Zendene)* [21: 84; 69 II: 93–94; 59 V: 381]) – бухарська бавовняна кольорова тканина полотняного переплетення, виткана із досить товстих фарбованих ниток.

ЗЕРБАФ, ИЗОРБАФ ч. (через тюрк. *zärbaf* «т.с.» запозич. з перс. *zərbâft* «золототкана тканина, парча», від *zer* «золото» і *baft* «тканина» (< *bâften* «ткати») [69 II: 80]; спорадична форма *изорбаф*, очев., є калькою з російської мови (ст.-рос. *изорбафъ, изарбавъ, зарбафъ*) – шовкова парчева тканина, тобто заткана суцільно стрічковим золотом і сріблом – найтоншими нитками, обвитими золотою або срібною біттю (плющеним дротом), зі складними шовковими, срібними і золотними візерунками, утвореними введенням додаткових піткань; в основі тканини був тонкий кольоровий шовк, нерідко різних барв; переплетення ниток основи і підкання – правильне сатинове. Тканина має перське походження, відома з XVI ст., привозилась із Персії й Туреччини. З., в якому прядене золото щільно (повністю) вкривало поверхню тканини, тобто такий, що не містив постійного кольорового піткання, репрезентований назвою *зербаф (изорбаф) золотой*. Також популярними у військової еліти були «зербафи по срібному ґрунту» (тобто зі срібним і золотим

постійними пітканнями) з великими візерунками, якими особливо славилася Туреччина. З другої декади XVIII ст. на позначення цієї коштовної матерії замість назви *зербаф* (*изорбаф*) у писемній українській (як і російській) мові вже засвідчується нова назва *парча*.

ЗЛОТОГЛАВ, ЗЛАТОГЛАВ *ч.* (цсл. *златоглавъ* «златоглав, парча», с.-пол. *zlotogłów* «т.с.» [62 XI: 249, XII: 26, 27]) – загальна назва шовкових тканин, витканих із золотими і срібними нитками. Златоглавна (золотна) тканина із суцільним золотим ґрунтом мала назву *златоглав сутий золотой*.

ЗОЛОТ(Н)АЯ НИТКА *ж.* – золота або срібна золочена нитка, виготовлена з найтоншого дроту, пряденого на шовк жовтуватого кольору, під тон золота. Відповідно вироби, виготовлені із золотних ниток, називали *золот(н)ими*.

ЗОЛОТО, ЗЛОТО, ЗЛАТО *с.* (д.-р. *золото*, пол. *złoto*, цсл., ст.-сл. *злато*; виводиться з псл. **zolto*, етимологічно спорідненого з сх.-лит. *želtas* «золотий, золотисто-жовтий», лтс. *zėlts* «золото; золотий», д.-в.-н., д.-н.-н. *gold* «золото», гот. *gulþ* «т.с.», і.-е. **g'holt-*, **g'hel-* «блискучо-жовтий, жовто-зелений» [19 II: 275–276; 62 XII: 144–145, XI: 248]) – 1. М'який яскраво-жовтий важкий благородний метал, золото; 2. Фарба чи порошок із золота; 3. Золоті нитки; продавали і важили їх цівками (котушками).

Похідними утвореннями *злоцѣстий, позлоцѣстий (позлоцестий, позлоцистий), позлоцаний, позлочаний (позлочен(н)ий), позлочыстий, визолоче(ва)ний* позначали позолочені вироби. Поняття «позолота» репрезентоване лексемами *позлота, позлотка, позолота*.

Золото тягненоє (волоченоє) – золота нитка, що являє собою найтонший золотий дріт;

золото пряденоє – золота нитка, прядена з шовковою пряжею; канитель;

золото сканое – зсукані золоті нитки.

ЗУФ *ж.*, *ч.*, **ЗУФРЬ** *ж.* (очев., через ст.-рос. *зурфь, зурфрь* запозич. з тур. *zuf* «т.с.», від араб. *sūf* «вовна» [59 VI: 70; 42: 173; 69 II: 109]) – турецька цупка і важка вовняна матерія різних кольорів, виготовлена з козячої вовни (мохеру), ґатунок товс-

того якісного камлоту. Назва зустрічається в українських писемних пам'ятках до 40-х років XVIII ст.

ІЗУМРУД, ІЗМУРУД ч. (очев., через ст.-рос. *изумрудъ*, *изумрутъ*, *изомрутъ* запозич. з тур. *zümriit* «смарагд», що походить від перс.-араб. *zumurrud* «т.с.», яке виводиться від д.-гр. *σμάραγδος* «зелений камінь, смарагд» [19 II: 293; 59 VI: 211; 39 I: 304]) – ізумруд (смарагд). Спорадичний синонім до слова *шмаратд*.

КАЛАМАЙКА, КОЛОМАЙКА, КАЛАМІЙКА, КОЛОМІЙКА ж. (через пол. *kalatajka*, *kalatajka* запоз. з нім. *Kalatajka*, *Kalmank* «строката вовняна тканина», що походить від с.-лат. *calamancus*, *calamancum* (*calamaucum*) «очіпок» [19 II: 346; 87 II: 292]; назва фігурує в українських текстах із початку XVIII ст.) – європейська міцна вовняна камвольна матерія (іноді з домішкою шовку, бавовни та шерсті кози), що має полиск з лицьового боку. К. була різних кольорів і узорів, але найбільш типовим для неї був візерунок у смугу. Найкращою вважалася англійська К. Каламайку переважно використовували для виготовлення поясів, а також формених галстуків і повсякденного верхнього плечового одягу.

КАМКА ж. (через тюркське посередництво (пор. тат., каз., кирг., алт. *камка* «китайська тканина, схожа на атлас», тур. *ketma*, крим.-тат. *кимха* «т.с.») запозич. з перс. *kāmhā* «т.с.», яке зводиться до кит. *gimhuā* (*kimša*, *kinša*) «гладка, густо ткани шовкова тканина; брокат» [19 II: 359; 69 II: 174–175; 6: 114; 15: 130]) – цупка, товста і важка коштовна одноколірна (рідко багатоколірна) шовкова узорчата матерія полотняного переплетення, виткана з товстих шовкових ниток майже однакової товщини як в основі, так і в пітканні, з однаковим візерунком (зазвичай квітчастим) на обидва лиця, утвореним блискучим атласним переплетенням ниток на матовому тлі полотняного переплетення. В рідкісних випадках у пітканні вводились підкладним човником нитки пряденого золота чи срібла. В цьому випадку К. називалася *золотною*. За розміром і характером візерунків розрізнялися камки: *травчатие*, *мелкотравчатие*, *полосатие*, *чешуйчатие*, *двуличние*.

За вартістю і шириною К. дорівнювала атласу. Портище камки містило, як правило, від 9 до 12 арш., залежно від ширини. Наприкінці XVII ст. аршин К. коштував від 17 алтинів (50 коп.) до 1,5 руб., залежно від гатунку. К. відзначалася великим розмаїттям сортів і якості виготовлення. Виробляли її в багатьох країнах Сходу і Європи, а найбільше – в Італії і Туреччині. Вітчизняні писемні пам'ятки досліджуваного часу засвідчують назви таких сортів камки як: *куфтер* (*кухтер*), *кармазин*, *лудан* (*лаудан*), *едомашка* (*едамашка*, *адамашка*), *китайская* і *нѣмецкая*.

Найкращим гатунком вважалася камка «куфтер», або «кухтер» (з тюрк. *kufter* < перс. *kufter* [6: 114; 69 II: 436]). У московських торгових книгах зазначено: «добрая куфтеръ не линяет, большой узор; а коя толста, та и добра...». В другій половині XVII ст. вона продавалася за ціною від 1,2 до 1,5 руб. за аршин. Високо оцінювалася також камка «кармазин»: «Кармазин мелкой, не линяет, узор по краске и толщине знати; широта всех равна – аршин без четверти или без двою вершков». Отримала свою назву через колір кармазиновий (темно-червоний, малиновий). Мала дрібний візерунок із окремих квіточок західного малюнку. Її вартість у зазначений час складала 1–1,2 руб. за 1 арш. Камка «китайська» – високого гатунку, характерна візерунком, притаманним китайському мистецтву. «Німецька» камка, що згадується спорадично писемними пам'ятками XVII ст., оцінювалася нижче за інші гатунки. До «німецьких», імовірно, відносили камки німецького, голландського і французького виробництва.

КАМЛІОТ, КАМЛЮТ ч. (очев., через пол. *kamlot*, нім. *Kamelot*, фр. *camelot* «тканина з шерсті ангорської (кемельської) кози» запозич. з італ. *camelotto* < с.-лат. *camēlōtum* «т.с.» [15: 130; 69 II: 175; 87 I: 300, 345]). Назва поширюється з середини XVIII ст., але спорадично зустрічається вже і в першій його половині) – легка, гладка, доволі жорстка, туга і цупка тканина різних кольорів, виткана як полотно суканою в дві нитки основною пряжею із волосу (довгої шерсті) ангорської кози та камвольної вовни і простим камвольним пітканням. Деякі гатунки камлоту ткалися з основою, зсуканою із шовком

або бавовняною, однак для українського побуту XVIII ст. характерний здебільшого “простий” камлот, себто чисто вовняний. У 30–40-х роках XVIII ст. вартість 1 ліктя К. складала близько 25 коп.

КАНАВАЦ ч., КАНАВАЦА ж. (через с.-пол. *kanawac* запозич. з італ. *canavaccio* «т.с.» [66 I: 356; 6: 109]) – недорога тонка смугаста італійська тканина, подібна до тафти за матеріалом і технікою виготовлення. У 30-х роках XVIII ст. продавалась по 65–80 коп. за 1 лікоть. Найбільш характерним для цієї тканини, хоч і не обов’язковим, є візерунок із найтонших вертикальних смужок-прутиків по одноколірному тлу. Введення смужок досяглося запровадженням ткацького верстата нитками основи двох кольорів, що чергуються між собою. Поряд зі смугастими зустрічалися зрідка К. з візерунком у клітинку. У цьому випадку тканина мала нитки двох кольорів не тільки в основі, але й в пітканні. Більшість канаваців складали прості гладкі тканини без додаткового орнаменту, з одноколірним чи «меньоним» («дволичним») тлом. Втім, іноді канавац оздоблювався дрібним рослинним візерунком («травками»), витканим різнокольоровими шовковими нитками між смужками; в рідкісних випадках орнамент збагачувався пряденим золотом і сріблом. Подібною до К. тканиною, що вироблялася в середньоазіатських ханствах та Ірані й експортувалася у великій кількості до Московської держави з XVI ст., була *дороги*, або *дараги* (російські назви запозич. з чаг., тат., кирг. *dârâi* «важка шовкова тканина», яке К. Іностранцев вважає перським за походженням (перс. *darai* «гатунок шовкової тканини») [69 I: 484; 21: 84]). У давніші часи в Московії *канават* (російський відповідник до української назви) розглядали як один із сортів «дорог», причому разом із дорогами «шлянськими» його вважали кращим гатунком цієї тканини.

КАНЇФАС ч. (запозич. через пол. *kanifas* або безпосередньо з нім. *Canifass*, гол. *kanefas* «т.с.» [89 II, з. 1(6): 47; 69 II: 180]) – відносно тонка і легка, але цупка й міцна біла лляна або лляно-бавовняна смугаста матерія з рубчиками, каніфас. Ткали її, як полотно, але піднімали й опускали почергово по дві нитки замість однієї; на піткання йшли лляні товсті міцні нитки, як в

репсових тканинах. Виготовлявся К. у Франції, на українському ринку з'явився в середині XVIII ст. Використовували К. для пошиття літнього верхнього одягу.

КАРАЗЕЯ, КАРАЗЬЯ ж. (через рос. *каразея* «рідка і груба кіпорна вовняна тканина», с.-пол. *karazja* «просто грубе сукно» і, далі, гол. *karsaai, kirsei* «грубе сукно» запозич. з с.-англ. *kersey* «груба шерстяна тканина з місцевості Kersey (Керсі) у графстві Суффолк в Англії» [89 II, z. 1(6): 69; 90 II: 259; 19 II: 383; 66 I: 358; 69 II: 191]) – вовняна ворсиста грубошерста підбивна тканина саржевого переплетення (кіпорна), розрідженої фактури, з лицем на обидва боки, гатунок грубої саржі. Вироблялася в Європі, Росії та на вітчизняних суконних фабриках. У середині XVIII ст. 1 аршин К. коштував близько 15 коп. Термін фіксується в писемних пам'ятках Гетьманщини з 60-х років XVIII ст., а до того часу тканина побутує під назвою *саржа* (втім, уже в староукраїнській писемній мові XVI ст. лексема засвідчена у формах *каразья, каразія, каразия, каразея* із значенням «грубе просто сукно»).

КАРУНКА, КОРУНКА, КАРУНА ж., **КАРУНОК** ч. (запозич. з пол. *korona, koronka, korunka* «мереживо» [87 II: 447; 19 II: 397]) – мереживо, гатунок узористої нашивної тасьми, плетеної із золота, срібла, шовку, льняних ниток та ін. Узор виконувався в бароковому стилі. Виробляли мереживо в Західній Європі (Франції, Італії, Іспанії, Фландрії).

КИНДЯК ч. (запозич., очев., через ст.-рос. *киндякъ* «т.с.» зі східних мов (пор. таміл. *kindan* «гатунок бавовняної тканини», тур. *kundak, kondak* «гунька, подушка», уйг. *köñnäk* «сорочка», чаг. *köñlāk* «т.с.», перс. *kunag* «нитка бавовнику чи шовку» [19 II: 433; 6: 114; 69 II: 234; 24: 69]) – бавовняна кольорова однотонна гладкофарбована тканина правильного полотняного переплетення, доволі тонка і рідка. Виготовлялася із сирових ниток, а фарбувалася у різноманітні кольори вже після зняття з верстата. Наприкінці XVII ст. 1 аршин К., залежно від гатунку й походження, коштував від 4 до 8 алтинів.

КИСЕЯ ж. (запозич. зі ст.-рос. *кисея* «т.с.», тюркського походження; деякі етимологи виводять слово з тур. *käsi* «скроена матерія на виготовлення тюрбанів» [72 I: 397; 69 II: 239]) –

серпанок, різновид тонкого, рідкого, напівпрозорого, дуже легкого і м'якого полотна східного походження, у якого нитки основи попарно обвивають нитки піткання, взаємно перехрещуючись між собою, тоді як нитки піткання лежать окремо і прямо. Виготовлялася з індійської кропиви (спочатку), а також бавовняних і лляних білених ниток; на Заході у XVIII ст., окрім білої, також виробляли К. з набивним квітчастим і смугастим візерунком.

КИТАЙ, ХАТАЙ ч. (походить від араб. *Khatāi, Khitāj* – назви провінції татарської на півночі Китаю, де виробляли китайку, або нанкін, імовірно, під впливом пол. *kitaj, kataj* «китайське тонке глянцеve бавовняне полотно, китайка, нанкін» (із XVIII ст.) [87 II: 360; 84 XIV: 719; 89 II, z. 2(7): 179]); фіксується писемними пам'ятками з поч. XVIII ст.) – різновид китайської бавовняної тканини різних кольорів, власне бавовняне тонке, цупке, здебільшого лощене, гладкофарбоване полотно китайського виробництва (в російській мові українській назві семантично відповідало слово *китайка*). Одяг, пошитий з К., називали *китаєвим* або *китайковим*.

КИТАЙКА ж. (походить від назви країни Китай, можливо, під впливом с.-пол. *kitajka* «проста шовкова матерія, тафта; (спочатку) гатунок тафти, який привозили з Китаю») [19 II: 439; 87 II: 360; 84 XIV: 719]; документується староукраїнськими текстами з XVI ст.) – гатунок простої, дешевої тафти, незалежно від місця виготовлення. Одяг, пошитий із шовкової китайки, називали *китайчанім* або *китайчетім*.

КЛЕЄНКА, КЛЕЯНКА ж. (запозич. з рос. *клеёнка* «т.с.», яке є похідним від *клеить* «клеїти») [19 II: 457]) – товсте плоскіне полотно, проклеєне, пофарбоване і вилощене, використовувалось у підкладку до верхнього і спіднього одягу для надання жорсткості і потрібного силуету. В 50–60-х роках XVIII ст. вартість 1 аршина К. складала 5 коп.

КЛОЧЄ с. (сходить до псл. **kľькъ* «пучок конопляних волокон, найпростіше прядиво; клоччя, вичіски льону або конопель») [68: 86; 19 II: 464]) – вичіски (одержини, відходи прядіння) конопель, льону, вовни у вигляді пучків грубих легких сплутаних волокон. Використовували К. на підбивку для утеплення одягу та зміцнення бойових каптанів.

КОЖА ж. (виводиться з псл. **kozjā* «козяча (шкура)» [69 II: 276–277]) – шкіра.

КОЖА НА ЛОСИННОЄ ДЂЛО – ялова шкіра, вичинена ворванню під лосину, отримувала характерний блідо-жовтий колір лосини, але значно поступалася останній у міцності і довговічності.

КОЗЛИНА ж. – вичинена дублена і фарбована у різні кольори козяча шкіра.

КОНОТЕЛЬ ж. (через рос. *канитель* запозич. з фр. *canetille*, нім. *Kantille* «т.с.» [15: 131; 73: 364; 39 I: 330; 7: 40; 64 I: 1190]) – канитель, тонка металева нитка, прядена із найтоншого золоченого, срібного або мішурного дроту (близько 0,1 мм в діаметрі), круглого чи плющеного (біті), спіралеподібно накрученого на шовкову основу; використовувалась у виготовленні позументів, петлиць, гудзиків, прикрас, златоглавних тканин і для вишивання.

КОРАЛКИ, КОРАЛЂ, КАРАЛЂ мн. (одн. **КОРАЛЂК, КОРАЛЂ, КАРАЛЂ** ч.) (запозич. з пол. *koral, koralik* «т.с.», яке через нім. *Koralle* < італ. *corallo* виводиться з лат. *corallium* «червоний корал», що походить від д.-гр. *κοράλλιον, κουράλλιον* «т.с.» [19 III: 11; 6: 110; 79 IV: 263; 39 I: 390]) – червоні і рожеві вапнисті відклади деяких видів коралових поліпів, зокрема червоного середземноморського коралу, які після обробки використовували для оздоблення зброї і спорядження. Ця прикраса властива була передовсім виробам трапезундських майстрів (Трапезунд – турецька провінція, сучасний Трабзон).

КОСТЬ ж. (через д.-р. *kostь* «кістка; останки» сходить до псл. *kostь* «кість; труп забитого або його частина», яке пов'язують з *kosati* «бити, рубати»; також зіставляють з лат. *costa* «ребро» або лат. *os* «кістка», д.-гр. *οστέον*, д.-інд. *ásthī* «т.с.» [19 II: 450; 79 V: 103; 71: 194; 39 I: 406; 69 II: 349]) – 1. Окрема складова частина кістяка хребетних тварин і людини; 2. Ікла, бивні деяких тварин (слона, моржа).

КРАШЕНИНА, КРАШАНИНА ж. (запозич. зі ст.-рос. *крашенина* «т.с.») – 1. Лощена фарбована конопляна тканина саржевого переплетення; використовувалась на підбій до верхнього одягу. К. імпортували з Росії від початку XVIII ст.; в

середині XVIII ст. К. продавалася в Гетьманщині за ціною 4–5 коп. за 1 арш.; 2. Просте полотно, вигладжене і фарбоване примітивним шляхом місцевими «крашениниками».

КРЕПА ж. (через пол. *krepa* «креп» запозич. з фр. *crêpe* «крепова тканина», похідного від ст.-фр. *cresp* «кучерявий» < лат. *crīspus* «кучерявий, хвилястий» [19 III: 84; 69 II: 372; 73: 431]) – креп, легка сівка, шорстка, зморшкувата шовкова або вовняна тканина полотняного переплетення із туго кручених ниток невареного (сирцевого) шовку або вовняних, що лежать хвилеподібно, кучерявий флер. Для основи тканини використовували туго сукану нитку, а для піткання – некручену, що утворювало на лицьовій поверхні нерівності, шерехатість. Серед кольорів крепу писемні джерела фіксують червоний, чорний і білий. К. переважно використовували для виготовлення галстуків і поясів. Термін документується українськими текстами від початку XVIII ст. Шовковий креп у середині XVIII ст. побутує частіше під назвою **димки шовкової**.

КУМАЧ ч. (через ст.-рос. *кумачь* (сер. XVII ст.) запозич. з тюркських мов; тат. діал. (казан.) *кумач* (*комач*) «бавовняна тканина», тур. *kumaş* «червона бавовняна матерія; червоний товар», крим.-тат., алт. *кумаш* «т.с.» походять від араб. *qumāš* «матерія» [19 III: 139; 15: 174; 40 II: 1048; 72: 454; 59 VIII: 117]) – бавовняна гладкофарбована тканина простого полотняного переплетення, ліпша й цупкіша за киндяк, фарбувалася переважно у яскраво-червоний колір пурпурового, вишневого та гвоздикового відтінків, рідше – у зелений колір кропиви. Набула поширення завдяки яскравості відтінку кольору і стійкості окраски до світла й мила. В торгово-фіскальних документах Гетьманщини подибуємо такі гатунки кумачу як турецький, кримський, македонський і вавилонський. Останні два сорти вважалися найкращими.

КУТНЯ ж. (очев., через ст.-рос. *кутня́* (поч. XVII ст.) запозич. з тур. *kutni*, *kutni* «різновид сатину, змішаного з бавовняною ниткою», бухар. *хутне*, араб. *qutni* «т.с.», від араб. *qūtn* «бавовна, ситець» [69 II: 434–435; 24: 68; 59 VIII: 148]) – напівшовкова гладка тканина, подібна до атласа, але, на відміну від останнього, мала піткання із товстих нефарбованих бавовняних ниток. Вироблялася в Ірані, Бухарі.

ЛАЛ ч. (запозич. з ст.-рос. *лаль* «червона шпінель», яке через тур., крим.-тат. *lâl* «рубін; червоне чорнило» сходиться до перс. *la' l* «рубін, яхонт» [19 III: 188; 59 VIII: 167]) – червона шпінель, коштовний прозорий камінь червоного кольору схожий на рубін, але за блиском і твердістю поступається останньому. За ціною шкалою Л. посідав другу сходинку після рубіну.

ЛЮН, ЛЕН ч. (пор. д.-р. *льнь*, ст.-сл. *льнѣнь* «лляний»; зводиться до псл. *льнь* «льон; льняне волокно», яке етимологічно споріднене з лит. *linas* «льон», лтс. *lins*, д.-прус. *linno*, д.-гр. *λίνον*, лат. *linum*, д.-в.-н. *līn* «т.с.», гот. *lein* «полотно» [19 III: 346; 71: 210; 69 II: 481; 15: 185; 39 I: 485; 83: 295]) – льон (*Linum L.*), льняне волокно. *Лняной, л(л)яной, ил(л)ян(н)ой, ил(л)яной* – лляний, виготовлений із льону.

ЛОСИНА ж. – гатунок міцної, але м'якої лосячої шкіри блідо-жовтого кольору, вичиненої особливим чином за допомогою ворвані.

ЛУДАН, ЛАУДАН ч., **КАМКА ЛУДАННАЯ** ж. (запозич. зі ст.-рос. *лауданъ, луданъ, камка лауданъ*; засвідчується українськими текстами з 80-х років XVII ст. Етимологія слова остаточно не з'ясована; найбільш прийнятною є гіпотеза В. Абаєва про походження назви від західнокавказького (адигейського) *läudan* «вид шовкової тканини; шовкова хустка», яке, на думку дослідника, є сполученням слів *Läüä* «Лоо» і *danä* «шовк; шовкова тканина» (букв. «шовк, доставлений із Лоо (торговий пункт на березі Чорного моря, поблизу м. Сочі)») [1: 119; 69 II: 529; 19 III: 300]) – сорт камки, що імпортувався з Росії (очев., транзитом із Далекого Сходу). Про особливості Л. майже нічого не відомо. Портище матерії складало 8–12 арш. залежно від її ширини: великої, середньої або малої «руки». Наприкінці XVII – початку XVIII ст. 1 аршин Л. коштував 50–60 коп.

ЛЮСТРИНА, ЛЮСТРЫНА ж. (запозич. з фр. *lustrine* «т.с.», від *lustre* «блиск, сяння», можливо, за посередництвом пол. *lustryna*, нім. *Lüstrin*; пор. блр. *люстрынъ*, рос. *люстринь* [19 III: 328; 79 VI: 101; 39 I: 532; 69 II: 546]; назва документується з середини XVIII ст.) – шовкова одноколірна тканина з дрібним узором, іноді іншого кольору. Характерною ознакою цієї матерії був глянець. У 1760-х роках 1 лікоть Л. оцінювали приблизно у 1 руб. 40 коп.

МАМСА ж. (?) – місцева назва певного гатунку легкої тонкої бавовняної тканини різних кольорів, фіксується українськими писемними пам'ятками Гетьманщини і Запорозької Січі з другої половини XVII ст. Термін часто зустрічається у словосполученні *мамса бугаса* (*мамса бугазя*, *мамса багаса*) (див. *бугас*). Припускаємо, що словом *мамса* позначали оброблений гладкофарбований міткаль, а терміном *мамса бугаса* – набивний узорчастий гатунок М., власне ситець.

МАТЕРИЯ, МАТЕРІЯ ж. (запозич. із с.-пол. *materia* «т.с.» [90 II: 900–901]) – 1. Усяка тканина, тобто матерія, виготовлена шляхом взаємно перпендикулярних систем ниток у процесі ткацтва на ткацькому верстаті. Нитки, спрямовані вздовж шматка тканини, складають її *основу*, а нитки, що йдуть перпендикулярно до ниток основи, тобто по ширині тканини – *піткання*; 2. Шовкова тканина, шовк. *Матеріальний* (*матеріальний, матеріальний*) (пол. *materjalny*) – пошитий із тканини, матерчатий; виготовлений із шовкової тканини.

Сировиною для виготовлення тканин служили вовна кардна і гребінна (камвольна), шерсть (пух) різних порід кіз, корів і верблюда, кінський волос, бавовна, очищені лляні та конопляні волокна, шовк суканий і прядений (сирий чи варений), золото й срібло прядене чи тягнене. За технікою виготовлення тканини поділяються на: а) гладкі: *полотняні* (тафтяні, репсові (гроде-наплеві) і двонитки: в перших нитки піткання та основи по черзі заходять одна на одну; в репсах застосовується більш тонка основа і набагато товстіше піткання, прокладене значно рідше, завдяки чому отримується рубчаста поверхня; у двонитках вказаним способом переплітаються не окремі нитки, а їх пари), *саржеві* (кіпорні: для них характерна наявність на правому боці вузьких рубчиків, що йдуть діагонально знизу вгору праворуч) та *атласні* (сатинові); б) подвійні; в) ворсові; г) газові; д) особливого вироблення. Цупкістю тканини називається число ниток основи або піткання, яке випадає на одну одиницю довжини, рахуючи в поперечному до ниток напрямку. Збільшення цупкості досягається також сильним пресуванням виробу під валями. Пресування і лощіння викликають глянс на поверхні тканини.

Вовняні тканини мають низьку теплопровідність, а отже, й більш високі захисні якості в порівнянні з тканинами бавовняними, лляними, конопляними й шовковими. Крім того, вовняним тканинам притаманні добра повітропроникність, повільне намокання, пластичність, властивість не м'ятися, що і зумовило найбільш широке їх використання в одязі військових, призначеному для носіння в похідних умовах. Виготовлення вовняних тканин, відповідно до поділу вовнопрядіння на *кардне* (суконне) і *камвольне* (гребінне), поділяється на виробку сукноподібних (ворсових) і гладких тканин. Для першої групи використовують благородні гатунки вовни, особливо більш короткі, але ніжні сорти, як матеріал для виготовлення вищих сортів сукна. На виготовлення середніх і нижчих сортів йшли шерсті благородні і грубі. Головною особливістю кардних тканин є наявність на їх поверхні більш або менш густо зваленого шару волокон, що закриває повністю або частково переплетення ниток. Камвольні тканини виробляють із довгої, малозакрученої шерсті, яку під час прядіння піддають гребінному прочосу. Поверхня камвольних тканин, на відміну від сукноподібних, відкрита, гладка, переплетення ниток рельєфно проступає на поверхні тканини.

Для *лляних* та *конопляних тканин* характерні більша міцність на розрив, менші теплозахисні якості та менша пружність у порівнянні з вовняними матеріями. Саме тому їх використовують для пошиття “холодного” одягу та предметів, які потребують високої механічної міцності: білизни, підкладок, спіднього одягу тощо.

Бавовняні тканини не мають такої міцності, як лляні чи конопляні, але вигідно відрізняються своєю легкістю, м'якістю, подібно до шовкових, є дещо теплішими за лляні, конопляні і шовкові і, водночас, помітно дешевшими за шовкові і вовняні тканини. Ці якості забезпечили широке використання бавовняних матеріїв в одязі як рядового загалу, так і військової еліти. Вони йшли на пошиття стьобаних каптанів, зрідка штанів, а також на підкладку до службового повсякденного і святкового одягу старшин.

Шовкові (сдабні) тканини – матерії, для виготовлення яких основним матеріалом слугував шовк: сирий чи варений, суканий

або прядений. Завдяки тонкості, міцності, полиску і властивості набувати кольору шовк служив матеріалом для найбільш цінних і розкішних тканин. Шовкові матерії, за винятком простих видів, могли бути і золотними або срібними, тобто тканими із золотом і сріблом. У місцевій українській мові за ними закріпились збірні назви *материи зотоглавиє (зотоглавиє)*, або *зотоглави (зотоглави)* та *материи срѣброглавиє (среброглавиє)*, або *срѣброглави* (виткані винятково зі сріблом, без золота). Одні тканини мали золоті і срібні узорі по кольоровому тлу (так званому ґрунту, або “земль”), в інших по золотому чи срібному тлу виводились шовкові, срібні і золоті візерунки.

Окрім матеріалу, структури і кольору тканини різнилися також за видом візерунку, різновиди якого в місцевій староукраїнській мові позначалися такими термінами: *взористий, квѣтчатий (квѣтчастий), травчетый* (російський відповідник) – узористий, із візерунками із зображенням квітів, трав, птахів, тварин, арабесок і розводів; *пасѣстий (пасистий, пасковий), полосатий (полосистий, полосоватий), смугнастий* – із візерунком у смугу, смужку; *струйчатий* – означення особливого виду візерунку у шовкових тканин із хвилястих тонких струмінців, який досягався не переплетенням ниток і не введенням кольорових шовків, а винятково тисненням; *меніоний (мініоний, мѣніоний)* або *дволичний* (рос. *дволичный*) – мінливий, створює ефект полиску різними кольорами завдяки присутності ниток двох кольорів: один колір – для основи, а інший – для піткання; *разноцвѣтний, цветной* (рос.) – строкато тканий, багатоколірний; *чешуйчатий* – вказує на візерунок, схожий на луску риби; *петельчатий* – із візерунком, складеним із дрібних петельок.

МИШЕНЬ *ж.* (запозич. зі ст.-рос. *мишень, нишань* «кругла оздоблена пластинка; знак, печатка», що через тур. *nişan* «мішень; знак» виводиться з перс. *nišān* «т.с.» [19 III: 488; 42: 216; 59 IX: 183]) – кругла пластинка, карбована, гравірована або мальована.

МИШИНА *ж.* (очев., запозич. з перс. *mešin* «вичинена шкіра, сап’ян» [19 III: 456]) – тонкий сап’ян.

МИШКАЛЬ, МИТКАЛЬ *ч.* (через рос. *миткаль* «т.с.» запозич. з північнотюркських мов; чаг. *mutkał*, тат. *миткаль*

«т.с.» виводять з перс. *mitakāli* або араб. *mitkāl(i)* [19 III: 486; 15: 210; 39 I: 577; 21: 85; 69 II: 629]) – міткаль, проста, відносно тонка нефарбована бавовняна тканина полотняного переплетення, власне сирове цупке бавовняне полотно натурального білого кольору. М. слугував напівфабрикатом для виробництва різних тканин.

МИШУРА, МЪШУРА, МЫШУРА, МОШУРА ж. (запозич. зі ст.-рос. *мишура* «т.с.» (поч. XVII ст.); походження слова зазвичай пов'язують з араб. *mozawir* «підробка») [19 III: 488; 59 IX: 183]) – сухозлітка, металева нитка, що виготовляється з латуні або жовтої міді, на зразок тягненого золота, біті чи канителі, а також – з олова, під срібло. Однак під впливом вологого повітря М. втрачала полиск і червоніла, а олово темнішало.

МОСІОН(Д)Ж, МОСЕН(Д)Ж, МОСІЕНЖ, МОСІОНЗ, МОСЕНДЗ, МАСІОНДЗ, МОСЯЖ, МОС(И)ЄЖ, МОСІОЖ ч. (через с.-пол. *mosiqdz* «латунь, жовта мідь» запозич. з д.-в.-н. *massing* (с.-в.-н. *messinc*) «т.с.», від лат. *massa* «металева суміш; маса» [19 III: 520; 66 I: 436; 79 VII: 72]) – латунь, мосяж, жовта мідь, сплав міді з іншими металами чи неметалами, частіше з цинком.

МУСУЛБЕС, МОСУЛБЕС, МОСОЛБЕС, МАСЕЛБАС, МАСЕЛБЕС ч. (запозич. з тур. *mosulbāz*, яке утворене з тур.-араб. назви іракського міста *Mosul* «Мосул» і тур. *bāz* (араб. *bāzz*) «полотно» (букв. «полотно з Мосула») [19 III: 520; 83: 349]) – просте вузьке і гладке червоне бавовняне полотно турецького виробництва, світло-червоний кумач невисокого гатунку; імпортували М. із Туреччини й Македонії. В 40–50-х роках XVIII ст. лікоть М. коштував близько 25 коп.

МУХОЯР, МУХАЯР ч. (запозич. з тур. *muhayyar*, *muhayyar* (< араб. *muhāyūar*) «тканина з козячої вовни»; документується з XVI ст.) [21: 85; 69 III: 19; 19 III: 543; 6: 114]) – груба вовняна тканина полотняного переплетення з камвольної вовни і волосу ангорської кози (ангори, мохеру), гладка або кошлата, гатунок камлоту, тканий із пряжі, суканої з двох ниток, іноді з шовковою основою. Вироблявся М. в Туреччині та деяких країнах Південної Європи; переважну більшість імпорту цієї тканини до

Гетьманщини складала чисто вовняні турецькі одноколірні М., а також смугасті, в клітинку та «дволичні» (з пітканням і основою різних кольорів).

МЇДЬ, МЕДЬ ж. (д.-р. *мѣдь*; зводиться до посл. *тѣдь* «т.с.» [19 III: 472; 69 II: 591]) – в'язкий і ковкий метал червонуватого кольору, мідь.

МЇХ, МЕХ ч. (пор. рос. *мехъ* «хутро; бурдюк, мішок; піддувало», пол. *miech* «мішок; піддувало», ст.-сл. *мѣхъ* «мішок, бурдюк»; через д.-р. *мѣхъ* «шкура; мішок» зводиться до посл. **тѣхъ* «міх, мішок» [19 III: 487; 69 II: 612; 15: 222]) – спорадичний синонім до слова *футро* (*хутро*), уживання якого зі значенням «хутро» фіксується в українській писемній мові в середині XVIII ст. й обумовлене впливом російської мови.

НАБОЙКА ж. (запозич. з рос. *набойка* «т.с.») – набивна льняна тканина з кольоровим узором, отриманим способом набійки (набивки) – друкування на тканині вручну за допомогою рельєфних форм.

НАСЇЧКА ж. – насічка; різновид інкрустації, ремісничка техніка нанесення плаского узору на металі, камені і т. ін., що полягала у накладанні зображення або напису із золотої чи срібної фольги або дроту на спеціально підготовлену поверхню за допомогою холодного зварювання. Синонім до слова *бляхмаль*.

НИТКА, НИТЬ ж. (через д.-р. *нить*, *нитька* зводиться до посл. *nitъ* «т.с.», яке пов'язане з і.-с. **(s)nē-*, **(s)nō-*, **(s)nei-*, **(s)neu-* «зв'язувати, зсукувати, шити, прясти»; пор. рос. *нитка*, *нить*, пол. *nić*, *nitka* [19 IV: 91–92; 68: 101; 15: 229]) – нитка; тонко зсукана, скручена пряжа, що використовується для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин і т. ін.

ОБЕР(Ь), ОБИР, ОБЯР(Ь) ж. (запозич. зі ст.-рос. *обьярь* «т.с.», походження якого зазвичай пов'язують із тур.-перс. *ābdār* «блискучий; водянистий, струмистий, хвилястий», із можливим впливом слова *мухоярь* [69 III: 111]; назва зустрічається в місцевих писемних пам'ятках у другій половині XVII – першій третині XVIII ст.) – дорога легка, тонка, але цупка шовкова або золототкана матерія різного виготовлення з особливим ефектом незвичайного поблиску та іскристості на поверхні.

Обер була значно ширшою за більшість інших шовкових тканин, портище містило 5 чи 6 арш. За виробкою О. могли бути чисто шовкові, подвійні, срібні, золоті, гладкі або узорчаті. За малюнком розрізняли О. «травчаті» та «струйчаті». Тканина вироблялася в Туреччині, Ірані, Італії та Франції, причому за технікою виготовлення західні і східні вироби суттєво різнилися. Західні обері (табіни) були прості – чисто шовкові, одноколірні, без візерунків або з рослинним візерунком, витканим яскравими шовками, і «золотні», збагачені золотими чи срібними нитками, рідко прокинутими по тлу, переважно у вигляді найтонших смуг. Характерною особливістю західних зразків є репсова виробка, тобто вся тканина розкреслена дрібними горизонтальними рубчиками. Серед них зустрічалися також «струйчаті» – з узором із хвилястих тонких струменів, який досягався тисненням. Витіснений на репсовій поверхні тканини, узор отримував матовий колір. Для золотних оберей характерні незвичайний поблиск та іскристість. Із-поміж них зустрічалося багато таких, в яких ґрунт мав сатинове переплетення ниток, а не репсове. Кращі ґатунки мали дуже багатий візерунок, густо витканий нитками пряденого золота і срібла. У східних оберей будова характеризується правильним саржевим переплетенням ниток шовкової основи і золотного або срібного наскрізного піткання. По такому гладкому іскристому ґрунту виводився підкладними човниками відповідний візерунок із кольорових шовків, а іноді й золотих чи срібних ниток.

ОКСАМИТ, АКСАМИТ ч. (імовірно, через с.-пол. *aksamit* (д.-пол. *axamit*) «бархат» запозич. з с.-лат. *examitum* (*xamitum*, *samita*, *samitum*) < д.-гр. *ἑξάμιτος* «коштовна тканина із шести ниток, атласиста й оксамитна парча» [83: 3; 24: 14]) – шовкова тканина з густим вертикальним коротким ворсом на лицьовому боці та лівим боком, схожим на репс. Для виготовлення оксамиту використовують дві основи: перша слугує для утворення ґрунту тканини, а інша, в 4–6 разів довша за першу, – для утворення ворсу. Портище оксамиту складало 10 або 12 аршинів, тобто він був вузькою тканиною у виробництві.

За технологією виготовлення розрізняли оксамити: гладкі, «риті», «риті розрізні», або «двоєморхові», «косматі» і «зо-

лотні», а за місцем виготовлення чи імпортування – венеційські, флорентійські, французькі, перські і турецькі, хоча виробляли О. також в інших країнах Сходу і Заходу.

Термін *ритий оксамит* (тобто «з виритим узором») застосовувався до усіх негладких оксамитів. Назва *двоєморховий*, що зустрічається в російськомовних текстах, позначала О., характерний наявністю двох ворсів («морхів»): один, низький, слугував для утворення ґрунту тканини, а інший, високий, для утворення візерунку. Українським відповідником у місцевій писемній мові для позначення такої тканини, гадано, виступає словосполучення *оксамит ритий розрезной*. Натомість у російській мові XVII–XVIII ст. під *рытым*, як правило, розуміли О., що має візерунок ворсовий, а ґрунт зовсім гладкий, без ворсу (сатинової або атласної виробки), або ж металевий, затканий пряденим золотом і сріблом, скріплений саржевим переплетенням із нитками основи. В останньому випадку оксамит фігурує в писемних пам’ятках Гетьманщини під назвою *золотного* або *злотоглавного*.

Найкращими гатунками О. вважалися венеційський («*венецький*», або «*венецькийский*», «*веницейский*» (рос.)) та флорентійський («*флоренський*», «*флорентийский*» (рос.)). Вони відзначалися дуже густим, високим, рівнопідстриженим ворсом, а також дуже стійким високоякісним фарбуванням, а золотні – пишністю золотого візерунку. Східні О. були дешевшими і грубішими за італійські. Для них характерні наявність у пітканні товстих бавовняних ниток замість шовку, а золоті нитки – невисокої якості. Наприкінці XVII ст. вартість гладкого О., залежно від гатунку і походження, складала від 45 алтин до 3 руб. за 1 аршин.

ОЛОВО с. (пор. рос. *олово* «олово, метал Stanum», д.-р., ст.-сл. *олово* «свинець», пол. *olów*, ч., слц. *olov* «т.с.»; зводиться до псл. *olovo*, спорідненого з лит. *álvas* «свинець», д.-прус. *alwis* «т.с.» [19 IV: 183; 69 III: 135; 15: 238] – 1. Олово (метал Stanum), м’який легкий метал сріблясто-білого кольору; 2. Свинець, важкий м’який легкоплавкий метал синювато-сірого кольору.

ОПОЄК ч., **ОПОЙКА** ж., **ОПОЙКОВАЯ КОЖА** (запозич. з рос. *опо́екъ*, *опо́йка* «молочне теля; м’яка дублена теляча шкіра»

(сер. XVI ст.), що походить від *поить, пить, опоенный* (молоком) [69 III: 145; 59 XIII: 26] – тонка, гладенька, м'яка та еластична дублена шкіра молочного теляти, фарбувалася переважно у червоний і чорний колір.

ПАРУСНОЄ ПОЛОТНО *с.*, **ПАРУСИНА** *ж.* (запозич. з рос. *парусное полотно, парусина*) – гатунок важкого, вельми міцного і цупкого конопляного полотна із товстих ниток.

ПАРЧА *ж.* (запозич. з рос. *парча* «т.с.», яке виводять через тур. *parça* «шматок, клаптик», чаг. *parča* «т.с.» з перс. *pārčā* «т.с.» [19 IV: 302]) – шовкова тканина сатинового переплетення, суцільно заткана стрічковим золотом і сріблом, зі складними шовковими, срібними і золотними візерунками, утвореними введенням додаткових піткань. Лексема фіксується в українській писемній мові з другої декади XVIII ст. замість старої назви **зербаф** (**изорбаф**). У XVIII ст. на українському ринку вже були представлені парчеві тканини як східного, так і західного виробництва. Парча з суцільним золотим ґрунтом позначена в староукраїнських текстах терміном *парча сутая (золотая)*. В середині XVIII ст. вартість 1 ліктя П., залежно від гатунку і вмісту металевої нитки, складала від 2 до 8 руб.

ПЕРЛА *мн.* (пор. пол. *perła*, ч., слц. *perla*, блр. *перлы*; запозич. з нім. *Perle* «перлина» або фр. *perle* «т.с.», які зводяться до нар.-лат. **perla* [19 IV: 351; 69 III: 242] – перли (перла), перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких молюсків; жемчуг.

ПЕСТРЯ, ПЇСТРЯ, ПЕСТРАДЬ, ПЕСТРЕДЬ *ж.* (походить від прикм. *пестрий (пстрий)* «строкатий», д.-р., цел. *пъстръ* «т.с.»; форми *пестрадь, пестредь* виникли, очев., під впливом російської мови (рос. *пестрядь, пестредь* «строкате полотно з різнокольорових ниток», від *пестрый (пёстрый)*) [19 IV: 360; 69 III: 251] – пістря, грубе полотно в клітинку з фарбованою основою і білим пітканням або білою основою і фарбованим пітканням. П. уживалась на підбій офіцерських мундирів, замість холста. В середині XVIII ст. 1 аршин П. коштував близько 10 коп.

ПЛАЩ *ч.* (запозич. зі ст.-рос. *плащъ*) – різноманітної форми пластина з металу, каменю або кістки, що служить для прикрашення зброї, амуніції, кінської зброї та ін.

ПЛОСКОНЬ, ПЛОСКЇНЬ, ПОСКОНЬ ж. (пор. рос. *поско́нь*, пол. *płoskoń*, діал. *płoskuń*, *plaskoń*, *plaskan*; виводиться з псл. *poskony*, **ploskony* [19 IV: 453, 535; 69 III: 339]) – плоскінь, чоловічі рослини конопель (*Cannabis sativa mascula*), а також волокно з них; домоткане полотно з такого волокна.

ПОВСТЬ, ПОЛСТЬ ж. (пор. д.-р., ст.-рос. *пѣлъсть* «повсть, повстяний килим», рос. *полсть* «полотнище, повстяне покривало, простирадло», пол. *pilść* «повсть, повстина; фетр», ст.-сл. *пѣлъсть* «повсть»); виводиться з псл. **pǫlŕŕ* «т.с.; шерсть, вовна», яке споріднене з лат. *pīleus* (*pilleus*), *pīleum* (*pilleum*) «повстяна куляста шапка», д.-гр. *πίλος* «повсть», а також, можливо, з д.-в.-н. *filz* «повсть» [19 IV: 471; 69 III: 318; 15: 272; 64 II: 1751]) – повсть, різновид грубої цупкої нетканої валяної вовняної кошлатої матерії з довгим ворсом, отримується звальюванням переплетених волокон грубої вовни. Валяні повсті у великій кількості вироблялися в Україні. З них виготовляли, зокрема, козачі бурки (валяні опанчі) і сидельні пітники.

ПОЗУМЕНТ, ПУЗУМЕНТ, ПУЗАМЕНТ, ПУЗОМЕНТ, ПУЗИМЕНТ, БУЗУМЕНТ, БУЗАМЕНТ ч. (очев., через ст.-рос. *позументъ* запозич. з н.-в.-н. *Posamént* «позумент», від фр. *pássement* «т.с., галун» [19 IV: 480; 69 III: 303–304; 15: 269]) – позумент, вузька тасьма, виготовлена із золотих, срібних або мішурних ниток на шовковій чи вовняній основі; галун. Лексичний дублет до слова *галун*. П. використовували для обшивання предметів обмундирування і спорядження як відзнаку персонального воїнського звання, класного чину або посади, а також як прикрасу на святковому одязі. Терміном *одноличний позумент* позначався рівний, відносно гладкий, однорідний позумент. Словосполучення *позумент з городками* виступало на позначення зубчатого позументу, з підтрикутними або округлими зубцями по краю.

ПОЛОТНО с. (пор. д.-р. *полотьно*, цсл., ст.-сл. *платьно*, пол. *plótno* «т.с.»); зводиться до псл. **poltŕno* «лляна тканина, полотно» [19 IV: 502; 71: 31; 69 III: 316]) – загальна назва тканини простого тафтяного переплетення, виготовлена з конопляної або лляної пряжі однакової товщини й цупкості в основі і пітканні.

На позначення полотна, виготовленого з очищених конопляних волокон, уживалися терміни *конопляное* або *плосконное / плоскѣнное* (див. *плоскось / плоскѣнь*), а виробленого із волокон льону – *ляное* (*лляное, (л)ляное, ил(л)ян(н)ое, іл(л)яное*). Полотно, виткане з небілених, сіруватих ниток, називали *суровим / сировим* (від д.-р. *суров* «сирий, дикий» [69 III: 807]). Конопляні сирові нитки мають жовтуватий відтінок.

Словосполученням *полотно квітчастое* позначали набивне, друковане узорчате П., тобто з набитим кольоровим рослинним візерунком; фіксується з другої половини XVII ст. Спорадичним синонімом до автохтонного українського терміна виступає російське запозичення *набойка*. Квітчасті полотна виготовляли і в домашніх умовах за допомогою дерев'яних кліше.

Більшість сортів П. (за винятком простих грубих полотен) становили імпортований крам, привозились з Європи та Росії. Зокрема, за місцем виготовлення писемні джерела засвідчують такі назви гатунків П. як: *таланское (голландское, галендерское), швабское, флянское, або фламское* (фламандське), *ивановское, московское, «рубок» шліонский і полский* (пол. *rafbek*). Найдорожче оцінювалися голландське та швабське П., а також «рубки». Ці тонкі і легкі гатунки йшли на виготовлення верхніх сорочок військової старшини. Набивні квітчасті дорогі «рубки» західного виробництва мали назву *камортух* (з нім. *Kammertuch*, від власної назви голландського міста Камбре, в якому це полотно почали вперше ткати [13:51]). Товсте грубе полотно використовували для виготовлення натільної білизни, саков і на підкладку.

ПОЛУОБЕР ж. – синонім до назви *полутабинок (полутабынок, полутабѣнок)*.

ПОЛУСАЙКА, ПОЛУСАЯ ж. (очев., через пол. *saja* «гатунок тонкої лиснючої італійської тканини» запозич. з італ. *soja*, нім. *Soje*, лат. *essajum* [87 V: 208]; назву фіксуємо в писемних пам'ятках з кінця XVII ст.) – легка й тонка волосяна італійська тканина, часто узориста.

ПОЛУСУКОНКА ж., **ПОЛСУКЕНКО** (з пол.), **ПОЛУСУКНО** (рос.) – польська вовняна валяна сукноподібна тонка й вузька тканина із вовни першого стриження; поширюється на

Україні з 40-х років XVIII ст. В середині XVIII ст. вартість П. складала близько 33 коп. за 1 лікоть.

ПОЛУТАБИНОК, ПОЛУТАБЫНОК, ПОЛУТАБЃНОК, ПОЛУТОБИНОК ч. – те саме, що *полуобер*, різновид табінової матерії західного виробництва, з’являється на українському ринку наприкінці XVII ст. Найбільш вірогідним уявляється, що ця тканина являла напівшовкий ґатунок табіну, поплін – тонку репсову тканину, у якої основа була шовкова, а піткання – бавовняне або з камвольної вовни.

ПОНИТОК (запозич. з рос. *понитокъ*) – лексичний дублет до слова *сѣрак*, фіксується українськими текстами від середини XVIII ст.

ПОРТ ч. (пор. д.-р. *пъртъ* «шматок тканини; пелена; облонка; лляна або конопляна нитка», ст.-сл. *прѣтъ* «шматок полотна»; зводиться до псл. **pъrtъ*, походження якого здебільшого пов’язують із псл. **porti* «пороти») [19 IV: 528–529; 11: 33–34] – товста пряжа із конопляного або лляного волокна, а також полотно з такої пряжі; товста плоскінна або лляна сирова нитка. Похідний прикм. *портной* – атрибутив із значенням «виготовлений із товстої конопляної або лляної пряжі», «полотняний».

ПОРТИЩЕ с. – 1. Відрізок, міра якоїсь тканини на пошиття певного верхнього одягу, каптана. Могло містити від 5 ліктів до 12 аршинів, залежно від ширини конкретного виду і сорту тканини; 2. Дюжина, дванадцять.

ПУКЕЛЬ ч., **ПУКЛЯ**, **ПУГЛА** ж., **ПУГЛЫК** (демінутив) ч. (пор. ст.-блр. *пукля* «металева бляшка; локон»; запозич. із с.-пол. *pukiel, pukla* «горб, випуклість; округла бляшка; локон», яке походить від ч. *pukla* «горб», н.-в.-н. *Buckel* (с.-в.-н. *buckel*) «горб» [6: 107; 91: 1328; 83: 447; 69 III: 404]) – округла металева бляшка, використовувалась, зокрема, для оздоблення предметів військового спорядження та кінської збруї.

РЕМЃНЬ, РЕМЕНЬ ч. (пор. д.-р. *ремень, рѣмѣнь, ремыкъ* «вузька смуга шкіри; ремінь, шкіряний пояс; зав’язка», ст.-сл. *ремєнь*, рос. *ремень* «т.с.», пол. *rzemień* «ремінь; шкіра», ч. *řemen*, слц. *remej* «т.с.»; зводиться до псл. **remu* (род. в. *remene*) [19 V: 57; 69 III: 468; 59 XXII: 142]) – 1. Довга смужка вичиненої шкіри; 2. Сиром’ятна шкіра, сириця. Технологія її

виготовлення найбільш проста, зводиться до звільнення сирої шкури худоби від волосяного покриву і жирового прошарку. Сириця більш жорстка і ламка за інші види шкіри; використовувалась для виготовлення поясних і погонних ременів, портупей, шнурів, кінської збруї, сумок, кисетів, саков та ін.

РЕЦЕТА ж. (?) – певний сорт дорогої одноколірної шовкової тканини, що привозилась із Туреччини від початку XVIII ст. В першій половині XVIII ст. лікоть Р. коштував близько 1 руб. 10 коп.

РИБЯ КОСТЬ ж. (рос. *рыбья кость*) – те саме, що *сморжовий зуб* (*сморжевая кость*).

РОГ ч. (пор. д.-р., ст.-сл. *rogъ* «ріг»; виводиться з псл. *rogъ*, яке споріднене з лит. *rāgas* «ріг», лтс. *rags*, д.-прус. *ragis* «т.с.»; сходить до і.-є. **rogo-s* «т.с.» [19 V: 88; 69 III: 489; 15: 300; 39 II: 927; 83: 461]) – ріг, твердий кістковий наріст на голові деяких ссавців.

РУБІН, РУБИН ч. (запозич., можливо, за посередництвом пол. *rubin* «рубін», з нім. *Rubin* «т.с.»), яке виводиться від с.-лат. *rubīnus* «т.с.», пов'язаного з лат. *rubeus, ruber* «червоний» [19 V: 132; 79 XI: 202; 69 III: 511; 15: 303; 39 II: 939]) – рубін, коштовний камінь червоного кольору, прозорий різновид мінералу корунду. За ціною шкалою Р. посідав найвищу сходинку 3-поміж коштовних каменів.

САРЖА ж. (очев., через ст.-рос. *саржа* «шовкова або вовняна тканина з діагональним переплетенням ниток, кіпорна матерія» (з 1674 р.) запозич. з італ. *sargia* або ст.-фр. *sarge* «т.с.», які походять від лат. *sērica* «шовкові тканини» [19 V: 182; 79 XI: 320; 15: 312; 59 XXIII: 65]; уперше задокументоване в кін. XVII ст.) – цупка вовняна тканина з діагональним (кіпорним) переплетенням ниток. Характеризується рядом дрібних діагональних рубчиків на правому боці. Привозилась із німецьких земель; уживалась переважно на підбій.

САФЯН, САФІЯН, САФЬЯН ч. (пор. с.-пол. *safian (safjan)*, ст.-рос. *сафьянь, сафиянь* «т.с.»; очев., запозич. з тюркських мов (пор. тур. *sahtıyan* «сап'ян», балкар., карач. *saxtijan*, крим.-тат., кипч. *saktyjan* «т.с.»). Джерелом вважається перс. *saxtijān* «т.с.», що пов'язується з *sext* «міцний, жорсткий»

[41: 41; 19 V: 180; 69 III: 566; 39 II: 974; 59 XXIII: 67]); також існує думка про походження лексеми від власної назви марокканського міста Саффі (пор. фр. *maroquin* «сап'ян», власне «марокканський») [73: 782; 83: 479]) – сап'ян, гатунок тонкої козячої шкіри східного виробництва, вичиненої в особливий спосіб за посередництвом сумаху (або чорнильних горішків) і фарбованої у червоний або жовтий колір. Привозився з Криму, Туреччини та Персії. Турецький С. вважався найкращим і коштував дорожче за інші сорти.

С'БРАК – груба селянська напіввовняна сукноподібна нефарбована тканина з конопляною або льняною рідкою основою і щільно набитим вовняним пітканням; сірячина. Синонім до слова *пониток*.

СМОРЖОВИЙ ЗУБ, МОРЖОВИЙ ЗУБ ч., **СМОРЖЕВАЯ КОСТЬ** ж. (з рос.) – моржева кістка (ікла). Оцінювалась вельми високо, подібно до слонової кістки, ішла на виготовлення коштовних натрусок та руків'я до шабель і ножів, а також на оздоблення дорогих зразків ручної вогнепальної зброї.

СРЕБРО, СР'БРО, СРЕБЛО, СЕРЕБРО с. (пор. д.-р. *сьребро, ср'бро, серебро*, пол. *srebro*, ст.-сл. *сьребро, сьребро*; виводиться з псл. *сьrebro* (півд. діал.), **serbro* (півн.-зах. діал.), що найчастіше тлумачиться як давнє запозичення з якоїсь східної мови [19 V: 387; 69 III: 606]) – 1. Срібло, благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий; 2. Срібна нитка. Поняття «срібний, виготовлений із срібла» репрезентоване лексемами *ср'брний (ср'браний, сребрний, сребраний, сребрений), ср'бний (сребний), сребраний*.

СР'БРОГЛАВ, СРЕБРОГЛАВ ч. – шовкова матерія, виткана з використанням срібних ниток; газет.

СТАЛЬ ж. (через с.-пол. *stal* «сталь» (з XV ст.) запозич. з н.-в.-н. *Stahl* «т.с.; різець» (с.-в.-н. *stahel* «сталь», д.-в.-н. *stahal* «т.с.»), яке споріднене з н.-н., гол. *staal* «сталь», с.-н.-н., д.-ісл. *stāl*, д.-англ. *stīele, stēle, stēl, style* «т.с.» [19 V: 394; 41: 142; 83: 512; 69 III: 744; 15: 342]) – сталь, твердий ковкий метал сріблясто-сірого кольору, що є сплавом заліза (основа) з вуглецем та іншими домішками, які вводяться для потрібної зміни якості.

СУКНО *с.* (д.-р. *сукъно*, ст.-сл. *сукно* (*соукно*); походить від пл. **sъkati*, *sukati* «в'язати вузли, зв'язувати, сукати, скручувати» [19 V: 470; 69 III: 799]) – вовняна тканина полотняного переплетення, що має суцільний ворсовий, повстяноподібний застил, який приховує рисунок ткацького переплетення, надаючи тканині вигляд поярку. Дорогі сорти сукон відзначалися передусім тонкістю, м'якістю, дуже рівним, гладким і густим волосяним застилом, ніжною тонкою пряжею. Сукна середнього гатунку – дещо товщі, жорсткіші й тугіші, ворсовий застил менш рівний, густий і гладкий, деінде – невеликі прогалини. Сукна низького гатунку – більш жорсткі (грубошерсті), товсті й рідкі, мали грубий, неоднорідний, рідкий волосяний застил. Ціна на фабричні сукна залежно від гатунку та ширини коливалась від 15 коп. до 2 руб. з гаком за 1 лікоть (у XVIII ст.).

Сукна низького гатунку:

сукно свитное (*свитное бѣлое, сѣросвитное* (*серосвитное*)), або *сермяжное*, чи *абинное* (російські відповідники), *бѣлое простое* – просте нефарбоване вузьке доморобне сукно, виткане з грубої місцевої вовни; в 20-х роках XVIII ст. коштувало близько 5 коп. за 1 лікоть. До другої половини XVIII ст. це сукно йшло переважно на виготовлення верхнього і поясного одягу простих козаків та деяких категорій військових служивців;

габа (*аба*) (з тур. *aba* «т.с.», від араб. *'abā* «груба вовняна тканина» [19 I: 444; 22: 497]) – грубе товсте, але цупке біле турецьке сукно природного кольору овечої шерсті; отримало широке використання у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., зокрема уживалося для пошиття службового верхнього одягу військових служивців та демісезонного плащового одягу, йшло також на підшивку сидельних повстей, чапраків і платів у старшин та рядових. В 10–20-х роках XVIII ст. габу купували по 12–17 коп. за 1 лікоть;

кир (з пол. *kir*, *kier* «рідке і грубе фабричне сукно» [87 II: 558; 90 II: 340; 89 II, z. 2(7): 169, 170]) – гатунок легкого, рідкого і грубого шльонського (сілезького) або польського сукна; наприкінці XVII ст. вартість 1 ліктя К. складала близько 25 польських

грошів або 15 коп. К. уживали на підкладку до верхнього чи спіднього одягу, а також на штани “кирдани”;

сукно бенкльовое (*бенклевое, банклевое*), або *бенкель* (*банкель*) – німецьке грубе сукно, один із найгірших і найдешевших сортів імпортих сукон; відоме на українському ринку з кінця XVII ст., в першій чверті XVIII ст. коштувало близько 20 коп. за 1 лікоть;

сукно амбурское (*анбурское*) – гамбурзьке грубе товсте і вузьке сукно, але із досить стійким фарбуванням; за вартістю приблизно дорівнювало «шиптуху». Засвідчується місцевими пам’ятками до початку XVIII ст., але в побуті гетьманського війська воно не отримало помітного поширення;

шиптух (*шифтух*) (с.-пол. *szyptuch* < нім. *Schiff Tuch* [66 II: 494, 495]) – гатунок польського або німецького товстого, вузького й грубого сукна, відомий із XVI ст.; у 80-х роках XVII ст. вартість 1 аршина Ш. складала до 35 коп.;

сукно тузінковое (*тузинковое*), або *тузіннок* (*тузинок*) (з ст.-пол. *tuzinkowy, tuzinek* – власне «звичайне, посереднє сукно») – сорт посереднього сукна, дещо кращий за «шиптух», відомий з XVI ст.; займав вищу сходинку за вартістю і гатуном серед простих сукон: наприкінці XVII ст. вартість 1 ліктя Т. складала до 50 коп.

Сукна середнього гатунку:

сукно каруное (*куруное, карное, корное*), або *карун* (*корун, карон*) (через пол. *kiernowie sukno* «т.с.» (буквально «ядряне, добірне, міцне сукно») запозич. з нім. *Kerntuch* «ядряне, добірне, міцне і цупке німецьке сукно на противагу простому, грубому, киру», що утворене зі слів *Kern* «ядро» і *Tuch* «сукно» [87 II: 352; 90 II: 329; 89 II, z. 2(7): 170]; назва документується з 60-х років XVII ст. і протягом усього XVIII ст.), в середині XVIII ст. також відоме як *полуэкстра* – сорт товстого доброго німецького сукна, дуже цупкого, дебетого і тугого в поєднанні з високою якістю вироблення і фарбування. Найпоширеніший гатунок сукна в побуті українського війська. В 50-х роках XVIII ст. вартість К. становила близько 65 коп. за 1 лікоть. *Пол(у)каруном* називали удвічі вужчий гатунок «каруна»;

сукно локтевое – певний сорт німецького сукна, схожий за якісними характеристиками із «каруном»; засвідчується писемними пам'ятками з початку XVIII ст. В середині XVIII ст. вартість 1 ліктя цього сукна складала 59–62 коп.;

сукно тридцатьовое (можливо, в назві зазначено цупкість сукна) – товсте сукно, гірше за «ліктьове» та «карун»; фіксується писемними джерелами від середини XVIII ст. На початку 1750-х років його вартість становила 51–55 коп. за 1 лікоть;

сукно атлинское (з рос. *сукно а(н)глинское*, від *англинский* < пол. *anglik* «англійський» [69 I: 60]) – ординарне товсте широке англійське сукно; згадується в джерелах до другої чверті XVIII ст., пізніше зрідка – під назвою *атлинского ординарного*. В останніх декадах XVII ст. його ціна становила 60–70 коп. за 1 аршин, але *атлинское доброе* (рос.) купують по 1,5 руб. за 1 аршин (1682 р.);

сукно бреславское (браславское) (від нім. *Breslau* – історичної назви польського міста Вроцлав) – сорт цупкого, відносно тонкого і м'якого сукна якісної виробки; з'являється в ужитку в сер. XVIII ст. На початку 1750-х років XVIII ст. його продавали по 80–90 коп. за 1 лікоть;

фалендиш (хвалендиш) (ст.-пол. *falendysz (falandysz, fajlendysz)* < нім. *fein hollandisch* або *fein lundisch* [6: 108; 92 VII: 5; 87 I: 639]) – гатунок відносно тонкого, тугого голландського чи англійського сукна; за ціновою шкалою знаходилося посередині між «каруном» і тонкими сукнами вищого гатунку: в 60-х роках XVII ст. за 1 лікоть Ф. платили близько 5 золотих або 1 руб.;

суконце, або сукенко (з пол. *sukienko*) – гатунок неширокого і відносно тонкого недорогого польського сукна доброї якості; поширюється на Україні з середини XVIII ст. В 1740-х роках вартість 1 ліктя цього сукна складала близько 27 коп.

Сорти сукон вищого гатунку:

сукно таланское – сорт тонкого сукна, подібний до французьких та англійських сукон вищого гатунку; за вартістю приблизно дорівнювало «французькому» сукну. Назва зустрічається у другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.;

гранат (*кгранат*) (через пол. *granat* «т.с.» запозич. з нім. *Granat*; засвідчується писемними пам'ятками з сер. XVII ст. [62 VII: 73; 87 II: 117]) – відносно тонке високоякісне сукно, дешевше за інші сорти дорогих сукон, спочатку було темно-синього кольору. *Пол(у)гранат* – удвічі вужчий гатунок цього сукна;

сукно французькоє (*французькоє, французкоє, французускоє*) (з XVI ст. до сер. XVII ст. включно відоме під назвами *скарлатъ, шарлатъ, шарлатъ* (із с.-пол. *szkarlat, szarlat*), спочатку – пурпурово-червоного кольору) – французьке тонке сукно найвищого гатунку, в 30-х роках XVIII ст. коштувало близько 2 руб. за 1 лікоть;

лундиши (*лундыши*) (із с.-пол. *lundysz, lunskie sukno* «т.с.» (XVI ст.), від с.-в.-н. *lündisch*, с.-н.-н. *lundisch* «лондонський» [6: 106; 90 II: 738; 69 II: 533–534]) – тонке і широке якісне лондонське або загалом англійське сукно різного виготовлення (відоме на Русі від XVI ст. під назвою *люнського*); наприкінці XVII ст. ціна Л. коливалась від 1 руб. 20 алтинів до 2 руб. за 1 аршин. Назва зустрічається в джерелах до початку XVIII ст., хоча саме сукно привозилось і пізніше серед «тонких» сукон, зокрема під назвою *аглинського тонкого широкого*;

кармазин (з с.-пол. *karmazyn* «т.с.; темно-червоний барвник відтінку стиглої малини», від італ. *carmesino* «червона фарба», що сходить до араб. *qermazī, qirmizī* «яскраво-червоний, багрянний» [92 X: 141; 6: 109; 19 II: 393; 69 II: 201]) – сорт тонкого, дуже якісного і дорогого європейського сукна із кращих сортів вовни, особливо яскравих, густих відтінків, переважно червоних кольорів; спочатку це сукно фарбувалося у специфічний темно-малиновий колір, кармазиновий, від якого й отримало свою назву. Засвідчується писемними джерелами від кінця XVI ст. до другої третини XVIII ст. Наприкінці XVII ст. 1 аршин К. коштував від 1 руб. 30 коп. до 2 руб. 10 коп., залежно від гатунку. *Полукармазином* називали удвічі вужчий гатунок цього сукна;

сеєта (*саєта, сиєта*) (через пол. *sajeta* «гатунок тонкого сукна» запозич. з італ. *saietta*, від *saia* «вид саржі» і фр. *sayette*, від *saie* «вид саржі» [19 V: 163]) – дуже тонке і делікатне англійське або седанське сукно найкращого гатунку, особливо

червоного кольору, оцінювалося на одному рівні з «французьким» сукном. Назва фіксується джерелами у XVII і впродовж усього XVIII ст.

ТАБЇН, ТАБИН ч. (запозич. з с.-пол. *tabin* «т.с.», що через фр. *tabis* «муарова шовкова тканина» < ісп. *tabí* «т.с.» або через тур.-перс. *tabin (tabi)* зводиться до араб. *(al) attābī* «т.с.», пов'язаного з назвою околиці Багдада *at-Attābīyah*, де виготовлялася ця тканина [19 V: 499; 6: 115; 83: 563]; фіксується українською писемною мовою з сер. XVI ст.) – гатунок тонкої цупкої шовкової тканини репсового вироблення з особливим ефектом мінливого поблиску (див. *обер*). В середині XVIII ст. найвище оцінювали французький і флорентійський гатунки табіну.

ТАФТА, ТАФА, ТАХТА, ТАФИЦЯ ж. (очев., запозич. з тур. *tafta* «тафта» і/або ст.-рос. *тафта* «т.с.», або ж через д.-пол. *tafta* з італ. *taffetà* «тафта», фр. *taffetas* «т.с.». Першоджерелом вважається н.-перс. *tāftā* «тканина», букв. «виткане»). Лексема фіксується у староукраїнській писемній мові з XV ст. [6: 115; 83: 563; 15: 361; 69 IV: 29; 19 V: 528; 73: 843]) – тафта, проста гладка і тонка, але цупка шовкова тканина правильного полотняного переплетення, виткана із порівняно тонких, туго суканих ниток вареного шовку однакових номерів (товщини) як для основи, так і для піткання. Нитки пряденого золота чи срібла вводились в Т. вельми рідко. Вироблялася в багатьох країнах Сходу та Європи. Наприкінці XVII ст. ціна Т., залежно від гатунку, ширини і походження, складала від 40 до 85 коп. за 1 аршин; тонша Т. оцінювалася дорожче. Різниця між сортами Т. полягала в товщині ниток, цупкості і ширині тканини та якості фарбування. У XVII ст. найкращим сортом звичайної гладкої тафти була шамохейська, а найгіршим і найвужчим – «китайка». До тафт невисокого гатунку належали також грубониткова «бруська» і «німецька». Венеційська тафта, що зарохувалась до кращих сортів, була найширшою – 1,5 арш. (портище складало 5 арш.), тоді як тафти східного виробництва завширшки були лише 9–8 вершків. Поряд із простими одноколірними гладкими тафтами досить широке використання мали дволична, смугаста і венеційська «струйчата» (з тисненням узором), остання нагадувала своїм виглядом гладку італійську обер

(табін). В рідкісних випадках Т. мала дрібний тканий рослинний узор.

ТЕРЦИНЕЛЯ, ТЕРЦИНЕЛґЯ ж. (?) – відносно недорогога шовкова матерія, одноколірна або «дволична», отже, вона мала просте тафтяне переплетення ниток. Фіксується писемними пам'ятками XVII–XVIII ст. в числі турецьких товарів.

ТРИП ч. (через рос. *трипъ* запозич. з франц. *tripe*, гол. *trijp* [73: 877; 69 IV: 103]; назва зустрічається в українських текстах від початку XVIII ст.) – вовняний оксамит, вовняна західно-європейська тканина з ворсом на лицьовому боці – з виробкою під оксамит. Т. ткали подвійною основою, в якій одна пряжа була вовняною, зсуканою в дві нитки, а друга основа робилася з козячої шерсті, в піткання уживалась звичайна вовняна камвольна нитка. Т. використовувався здебільшого на оббивку кінського убору старшини: подушок, тебеньок, крилець, повстей, замість оксамиту й сукна.

ТУРКУС ч. (запозич. з с.-пол. *turkus*, що виводиться від фр. *turquoise* «бірюза», похідного від *turc* «турецький»; пор. нім. *Türkis* «бірюза», угор. *türkiz*, слвн. *turkíz* «т.с.» [19 V: 682; 66 II: 405]) – бірюза, непрозорий мінерал класу фосфатів, коштовний камінь небесно-блакитного або зеленкувато-голубого кольору.

ТЯСМА, ТАСМА, ТЕСМА; ТЯСОМКА, ТЕСЕМКА (демінутив) ж. (пор. рос. *тесъма* «тасьма», пол. *taśma* «т.с.»; запозич. з тюркських мов; тат., кирг., узб. *тасма* «тасьма», каз. *таспа* «т.с.», тур. *tasma* «ремінець; ошийник», чаг. *тасма* «тоненький ремінець» через перс. *tasma* зводяться до монг. *tasma* [19 V: 526; 69 IV: 52; 6: 115]) – вузька тканина чи плетена з ниток стрічка.

ФАНЕЛґЯ ж. (очев., через пол. *flanela*, нім. *Flanell* запозич. з італ. *flanella*, фр. *flanelle*, від англ. *flannel* «фланель» [15: 392; 90 I: 751; 69 IV: 198; 19 VI: 107]) – фланель, м'яка, легка і рідка, але тепла чисто вовняна тканина полотняного або саржевого переплетення з основою із камвольної пряжі, а пітканням із кардної, слабо валяна і ворсована, зазвичай із пухнастим рідким начосом з обох боків. У Гетьманщину привозили переважно фланель шльонського (сілезького) виробництва.

ФИНИФТ, ФИНИФ ч., ж. (очев., запозич. зі ст.-рос. *финифть*, *финифть* «ювелірна емаль для декоративного покриття

металевих виробів», що через д.-р. *финиптъ*, *химипетъ* «т.с.» сходить до с.-гр. *χρυστόν* «т.с.», пов'язане з *χρυσέω* «змішую», *χρυσία* «плавка, сплав» [15: 392; 69 IV: 195; 19 VI: 102]) – емаль, якою покривають візерунки на металевих виробках. Спорадичний дублет до лексеми *шмалец* (*шмелец*, *смалец*).

ФЛЕРА, ФЛОРА ж., **ФЛЮР** ч. (запозич. з н.-в.-н. *Flor* «тонка прозора тканина із шовку чи вовни» [69 IV: 199; 19 VI: 109]) – флер, шовкова або вовняна тонка, напівпрозора, м'яка, гладка і лиснюча тканина полотняного переплетення різних кольорів, виготовлялася з шовку-сирцю або тонких вовняних ниток; вироблялася в Європі та Росії. Назву зустрічаємо в документах торгово-економічного характеру серед імпортованих тканин із другого десятиліття XVIII ст., але сама тканина, гадано, побутувала в козацькій державі й раніше. Забарвлення вовняного флєру обмежувалося білим і чорним кольорами.

ФУТРО, ХУТРО с. (запозич. з с.-пол. *futro* «хутро; шуба», від с.-в.-н. *vuoter* «підбійка»; документується з XVI ст. [11: 60; 83: 130; 69 IV: 287]) – вичинена шкура хутрового звіра.

Овчина, овчинка ж., **футро овчинное** – шкура дорослої вівці, вичинена з шерстю. Використовувалась для виготовлення кожухів і шапок. Найбільш високо оцінювалась бухарська сіра овчина, що у XVIII ст. в середовищі українського нобілітету шанувалася не менше за найцінніші гатунки хутра.

Кожушина ж. (похідне від *кожух*) – синонім до слова *овчина*, який ми фіксуємо з середини XVIII ст. *Кожушаний*, *кожушинний* – виготовлений з овчини.

Смуш (пол. *smusz*) – спорадичний синонім до слова *овчина*.

Смушок, смушек ч. (очев., через пол. *smusz*, *smuszek* запозич. з н.-в.-н. *Schmasche* «шкура ягняти», с.-в.-н. *smaschîn* [19 V: 332; 69 III: 694; 83: 504]) – мерлушка ягняти деяких цінних порід із короткою завитою шерстю. Смушки використовувались на шапкові околиці й оздоблення шуб. Найвище оцінювалися бухарські, перські, кримські і черкеські сірі та чорні смушки, із короткою і м'якою, лиснючою, гарно завитою, кучерявою шерстю. *Смушевий*, *смушковий* – виготовлений зі смушків.

Баранок ч. (з пол. *baranok*) – синонім до слова *смушок* (*смушек*).

Бѣлки *мн.* (одн. *бѣлка жс.*), **футро бѣлкове** – хутро білки.

Куница *жс.*, **футро куніое** (*кун(н)ее, куничое, куничное*) – хутро куніці.

Рись *ч.*, **футро рисіое** – хутро рисі.

Вовки, волки *мн.* (одн. *вовк, волк ч.*), **футро волчое** – вовче хутро.

Лиса, лисица (*лисиця*) *жс.*, **лис** *ч.*, **футро лисіое** (*лисє, лисичое*) – лисяче хутро.

Соболѣ *мн.* (одн. *соболь ч.*), **футро соболеє** (*соболеѣ*) – хутро соболя, вважалося одним із найцінніших.

Пески *мн.* (одн. *песок (?) ч.*), **футро пескове** (рос., д.-р. *песець* < псл. **пъсьць* [69 III: 249]) – цінне пухнасте хутро песця (полярної лисиці) сніжно-білого або сірувато-димчастого, темно-сірого з голубуватим відблиском (у так званих голубих песців) забарвлення.

Сибѣрки (*сѣбѣрки, себѣрки, сѣбирки, сибирки, сѣберки, себерки*) *мн. ч.*, **футро сѣбѣркове** (*сѣбиркове*) – хутро білок сибірських; бувало чорним та сірим.

Мармурки *мн.* (одн. *мармурок ч.*) (< с.-пол. *marmurek* «т.с.»), від *marмур* «мармур» [66 I: 421; 6: 110; 83: 323] – хутро чорно-бурої лисиці, нагадувало за кольором мармур, через що і отримало свою назву. Оцінювалося вельми високо.

Попелицѣ *мн.* (одн. *попелиця жс.*), **футро попеличое** (< пол. *ropielica* «вовчок, *Muoxus glis*; хутро цього звірка», від *ropiel* «попіл»; назва зумовлена характерним сірим кольором хутра цієї тварини [19 IV: 515; 83: 431]) – хутро попелюхи (вовчка).

Горностаи *мн.* (одн. *горностаї ч.*) (д.-р. *горностаї* < псл. *gornostajь, gornostalь*, етимологія якого не з'ясована [19 I: 569; 69 I: 442–443]) – біле хутро горностая з чорним кінчиком хвоста.

Лямпарт, лямпарт, лемпарт *ч.* (< пол. *lampart* «леопард») – леопардова шкура, імпортувалась зі Сходу, уживалась на кошовні парадні вільчури вищої козацької старшини до середини XVIII ст.

Медвежина, медвѣдня *жс.* – ведмежа шкура.

ХОЗ *ч.* (пор. рос., ст.-рос. *хозь* «дублена козяча шкіра», ст.-рос. *хозь* «сап'ян», д.-р. *хъзь* «шкіра, шкура»); розглядається як давнє запозичення з германських мов [69 IV: 253; 19 VI: 194]) –

гатунок дубленої козячої шкіри грубої вичинки. Уживався для виготовлення піхов до клинкової зброї, сагайдачних налучців, колчанів та ін.

ХОЛСТ ч. – російське слово, що спорадично фіксується в українських пам'ятках на позначення товстого, але цупкого сирового конопляного або льняного полотна.

ХРЯЦЬ, ХРАЦЬ, ХРЄЩ ч. (пор. рос. *хряцъ* «т.с.»); імовірно, утворено лексико-семантичним способом від *хряцъ* «грубий, крупнозернистий пісок» (рос. *хряцъ*, д.-р. *хряцъ* «т.с.») через подібність цієї тканини до грубого піску) – товсте й доволі рідке грубе сирове полотно кустарного виготовлення. Здебільшого Х. уживали на підбій до штанів. За походженням вітчизняні писемні пам'ятки засвідчують такі сорти Х., як «московський» та «стародубський». У середині XVIII ст. Х. купували по 2 коп. за 1 арш.

ЦВЕЛИХ, ЦВЇЛИХ, ЦВИЛИХ, КИЦВЕЛИХ ч. (запозич. через с.-пол. *swelich* «груба льняна тканина з подвійною основою, тик» та безпосередньо з нім. *Zwillich* «т.с.» (с.-в.-н. *zwilich*, д.-в.-н. *zwilih*), утвореного з основ слів *zwie-* (< *zwei*) «два» та лат. *līcium* «нитка, стрічка» [6: 108; 91: 178; 19 VI: 232]; засвідчується в писемній українській мові з середини XVI ст.) – бумазея, різновид грубої цупкої, м'якої і теплої бавовняної чи льняно-бавовняної тканини 3-х, 4-х, 5-ти і 6-тиремізного саржевого переплетення з начосом на лівій стороні, на зразок байки. Її ткали з відносно тонкої подвійної (двониткової) основи та грубого, пухкого піткання. В першій половині XVIII ст. 1 лікоть Ц. коштував до 20 коп. Уживали Ц. переважно на підкладки. Синонім до термінів *баркан* та *бумазея*.

ЦЇНА, ЦИНА (запозич. через с.-пол. *cyna* «олово» з нім. *Zinn* «т.с.»), яке споріднене з д.-англ., с.-н.-н. *tin*, д.-в.-н., с.-в.-н. *zin*, що зводяться до герм. **tina-* [19 VI: 248]) – олово (метал *Stannum*), м'який легкий метал сріблясто-білого кольору. Синонім до слова *олово* в першому значенні.

ШАФИР, ШАФЇР ч. (через с.-пол. *szafir* < нім. *Saphir*, фр. *saphir* запозич. з лат. *sapphirus* < д.-гр. *σάπφειρος* «сапфір», що походить від гебр. *sappir* «т.с.» [66 II: 491; 69 III: 566; 15: 311; 19 V: 180]) – сапфір, прозорий різновид мінералу корунду

синього кольору різної інтенсивності: від глибокого синього до голубого; забарвлений у волошково-синій колір – коштовний камінь, що поступався ціною лише рубіну і лалу.

ШЕРСТЬ *ж.* (пор. рос., ст.-рос. *шерсть* «т.с.», д.-р. *сьрсть*, *сересть* «волосяний покрив тварин», пол. *siersć, szersć, sierć* «т.с.»; виводиться з псл. **sbrstb* «т.с.» [69 IV: 431; 15: 421; 19 VI: 409]) – 1. Волосяний покрив тварин; 2. Вовна; синонім до слова *волна (вовна)*.

ШМАЛЦ, ШМЕЛЦ, СМАЛЕЦ *ч.* (ст.-укр. *шмальць*, *шмелць* через с.-пол. *szmalc, szmelc* «емаль, фініфть» запозич. з н.-в.-н. *Schmelz* «т.с.», пов'язаного з н.-в.-н. *schmelzen* «плавити, розтоплювати» [66 II: 500; 83: 551; 19 V: 315, 316, II: 165; 69 IV: 459, 518; 15: 431]) – фініфть, емаль, склоподібна дуже міцна свинцева фарба, що її використовували для декоративного покриття (художнього розпису) виробів із золота, срібла, міді та мідних сплавів.

ШМАРАКГД *ч.* (пор. д.-р. *смарагдъ, измарагдъ*, ст.-сл. *зма-рагда, змарагдъ, измарагдъ*, пол. *szmaragd, smaragd*; запозич. з д.-гр. *σμάραγδος (μάραγδος)* «зелений камінь, ізумруд», що виводиться від акад. *barragtu*, гебр. *bārækaet* «т.с.» [19 V: 316; 66 II: 499]) – смарагд (ізумруд), коштовний камінь яскраво-зеленого забарвлення, прозорий різновид берилу. Синонім до слова *ізумруд (ізмуруд)*.

ШНУР, ШНУРОК, ШУРОК, ШНУРОЧОК (демінітив) *ч.* (через пол. *sznur, sznurek* «т.с.» запозич. з нім. *Schnur* «шнур, шнурок» (< с.-в.-н. *snuor* «т.с.»). Форма на *с-* прийшла, очев., через рос. *шнуръ* «шнур» із с.-н.-н. *snôr* «мотузка» [83: 551; 69 IV: 462]) – шнурок, басонний виріб, що виготовлявся з кручених або обмотаних (тоншою і кращою ниткою) ниток шляхом багаторазового скручування їх у різні боки або плетіння.

ШОЛК, ШОВК, ШЕЛК *ч.* (рос. *шелкъ*, д.-р. *шьлькъ* «т.с.»; М. Фасмер пов'язує походження лексеми з д.-сканд. *silki* «шовк», д.-англ. *sioluc*, д.-в.-н. *silecho* «т.с.»), від лат. *sēricus* «шовковий» [69 IV: 423–424]) – шовк, натуральна текстильна нитка тваринного походження – продукт виділення залоз гусені шовкопрядів при зиванні коконів. Дублет до слова *єдwab*.

ШТАМЕТ, ШТАМЕНТ, ШТАМЕД, ШТОМЕД, СТАМЕТ, СТАМЕД ч. (через посередництво с.-пол. *sztamet, sztament, stamet*, нім. *Stamet* та рос. *стамедъ* запозич. з італ. *stametto (stamento)*, фр. *estament* [6: 110; 69 III: 744; 87 V: 432; 19 VI: 471]. Домінантна форма *штамет* фіксується в українських писемних пам'ятках від середини XVI ст., тоді як спорадичні форми на с- документуються тільки в другій половині XVIII ст.) – різновид легкої цупкої, гладкої і м'якої вовняної тканини з глянцем, ткані із фарбованої пряжі полотняним переплетенням. Використовувався здебільшого на підкладку офіцерських каптанів і плащів, а також на формені пояси, галстуки (шийні хустки), зрідка на «верх» повсякденного позастройового спіднього і верхнього одягу. Ш. належав до числа дорогих вовняних тканин і оцінювався нарівні з «тузинковим» сукном; в середині XVIII ст. за 1 аршин Ш. платили до 50 коп. Гатунок вузького Ш. називався *полуштаметом*. Набивний різнокольоровий візерунчастий або клітинчастий Ш. отримав у Гетьманщині назву *галагас*.

ШТОФ ч. (запозич. з нім. *Stoff*, очев., через рос. *штофъ* «т.с.» [15: 426; 69 IV: 479; 19 VI: 480]; назва зустрічається від початку другої декади XVIII ст.) – дорога цупка і важка західноєвропейська шовкова одноколірна або різнобарвна (“*штоф цвѣтной*”, або “*разноцвѣтний*”) тканина різних переплетень із крупним складним різнобарвним витканим узором, часто із пряденим золотом або сріблом. Грунт штофів був найрізноманітніших кольорів. На початку XVIII ст. 1 аршин шовкового Ш., залежно від гатунку і забарвлення, коштував від 1 до 2 руб. Терміном *полуштоф* позначали напівшовковий гатунок Ш. – витканий із домішкою вовняної пряжі.

ШТОФЕЦ, ШТОФИК ч. – гатунок дешевого вузького штофу, що виготовлявся із вовняної, а не шовкової пряжі, втім, у порівнянні з більшістю інших вовняних тканин, Ш. оцінювався досить дорого – в 20–30-х роках XVIII ст. 1 аршин Ш. коштував близько 20 алтинів або 60 коп. Ця тканина використовувалася переважно у жіночому вбранні, зокрема на підбій плаття.

ЮФТА, ЮХТА ж. (запозич. зі ст.-рос. *юфть, юхть*, що виводиться за посередництвом якоїсь тюркської мови від н.-перс. *juft* «пара» (< авест. *yuxta* «т.с.»), у зв'язку з тим, що шкіри дубили попарно чи складали парами з метою захисту їх вигладженого боку [69 IV: 536; 19 VI: 527]) – гатунок товстої, м'якої вигладженої ялової або бичачої шкіри, дубленої і вичиненої з використанням дьогтю або ворвані; фарбувалася здебільшого у чорний і червоний колір.

ЯСПИС, АСПИС ч. (через с.-пол. *jaspis, jaspid* < нім. *Jaspis* «яшма» запозич. з лат. *iaspis* «т.с.»), яке походить від д.-гр. *ἰασπίς* «пістрявий або крапчастий камінь» [15: 437; 69 IV: 566; 19 VI: 558]) – яшма, напівкоштовний кварцоватий кольоровий прозорий камінь зеленкуватого кольору, часто з крапинками голубими, жовтими і червоними.

ЯХОНТ ч. (через д.-пол. *jachant* «т.с.» запозич. з с.-в.-н. *jâchant* «гіацинт (коштовний камінь)», що за посередництвом с.-лат. *hyacinthus* походить від д.-гр. *ὑάκινθος* «т.с.» (камінь названо за кольором квітів) [34 IV: 536; 19 VI: 563; 69 IV: 570; 39 II: 1282]) – 1. Загальна назва східних коштовних каменів – прозорих різновидів мінералу корунду різноманітного забарвлення, зокрема рубіну і сапфіру; 2. Рубін.

ЯЩУР ч. (запозич. з с.-пол. *jaszczur* «шагрень; саламандра, Salamandra» [90 II: 144; 19 VI: 566]) – 1. Шагрень, шагренева шкіра – м'яка й дуже міцна дублена і вичинена особливим чином шкапина або осячча хребтова шкіра, шерехата з лицьового боку, схожа на шкіру саламандри («ящура»), через що й отримала свою назву; зазвичай фарбувалася у чорний і зелений кольори. Вироблялася в Персії та Малій Азії. Використовували Ш., зокрема, для обшивання піхов до клинкової зброї.

2. Дуже цінний, красивий і дорогий гатунок еластичної шкіри деяких видів скатів і акул сірого або сіро-трав'янистого кольору, що проросла кістяними шипиками-дентикулами мінерального походження (1–2 мм у діаметрі), рівномірно розсіяними на лицьовій поверхні шкіри. (В російському лексиконі того часу українській назві відповідали терміни *рибья кожа, костяная кожа*). Уживали її для обшивання ножових піхов і руків'я, порохівниць і натрусок.

МЕТРОЛОГІЧНО-НУМІЗМАТИЧНИЙ СЛОВНИК

Нумізматичні терміни

Алтин – російська срібна, далі – мідна монета й лічильна одиниця. А. дорівнював 6 денгам, або 3 копійкам. Як монета карбувався в 1654 р. та у XVIII ст.

Гріш – срібна, а з XV ст. білонова монета карбування Польщі, Литви, Пруссії та інших країн Європи.

Денга – російська срібна монета, що дорівнювала у XVI–XVII ст. половині копійки.

Золотий (злотий) – назва польської лічильної одиниці в 30 грошів. На Лівобережній Україні протягом другої половини XVII ст. і в першій третині XVIII ст. З. дорівнював у середньому 20 копійкам. Але в кінці XVIII ст. за російський рубль давали уже від 8 до 9 золотих.

Копійка – російська срібна, а в 1656–1663 і з 1718 р. мідна монета. У другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні К. коштувала 1,5 гроша.

Рубль – спочатку російська лічильна одиниця в 100 копійок, а в 1654 і з 1704 р. – велика срібна монета, вагою спочатку 28 г. Протягом XVIII ст. вміст срібла в російському рублі поступово знижувався, а в 1760-х роках зупинився на рівні 18 г. Р. застосовувався на Україні як лічильна одиниця для рахунку польської і литовської монети.

Таляр – велика срібна монета, найменування якої походить від назви чеського міста Йоахімстала, де вона вперше була випущена в 1518 р. Карбування Т. швидко поширилось у країнах Європи. Протягом XVI – першої половини XVIII ст. вага таляра трималась на рівні 29 г. На Лівобережній Україні з другої половини XVII ст. Т. стає ще й засобом рахунку грошей як лічильна одиниця. Протягом усієї другої половини XVII ст. на

Лівобережжі курс Т. тримався на рівні 60 копійок, або 3 золотих (90 грошів), у першій чверті XVIII ст. Т. коштував уже 1 рубль, а пізніше – 1 рубль 25 копійок, або 8 золотих.

Метрологічні терміни (одиниці виміру)

Аршин – міра довжини, російський державний стандарт якої дорівнював 28 дюймам, або 71,12 см. На Лівобережній Україні використовувався тільки російський стандарт аршина. А. поділявся на 4 чвертки (близько 18 см) і 16 вершків (по 4,45 см).

Вершок – російська міра довжини, що являла собою 1/16 фракцію аршина і дорівнювала $1\frac{3}{4}$ дюйма, або 4,45 см.

Долонь – міра довжини антропометричного походження, дорівнювала ширині чотирьох складених пальців.

Лікоть – міра довжини антропометричного походження, дорівнювала відстані від ліктьового згину до кінця середнього пальця руки. Але сталого розміру не було. Згідно із «Правами, по которым судится малороссийский народ...» (1743 р.), стандарт ліктя в Гетьманщині в середині XVIII ст. становив близько 58,5 см.

Палець, або **перст** – лінійна одиниця виміру, що антропометрично дорівнювала ширині вказівного або середнього пальця.

Сажень – міра довжини антропометричного походження, що дорівнювала відстані між кінцями витягнутих в різні боки рук. Російський сажень дорівнював трьом аршинам, або 213, 36 см.

Фунт – міра ваги, що дорівнювала на Лівобережній Україні 393,13 г. У XVIII ст. на Лівобережжі було запроваджено російський стандарт фунта, який дорівнював 409,512 г. Фунт поділявся на 32 лоти і 96 золотників.

Словник складено за: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / АН Української РСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1981; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. / Ін-т історії АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1975; *Винник В.О.* Назви одиниць

виміру і ваги в українській мові. – К.: Наук. думка, 1966; Права, по котрым судится малороссийский народ... из трех книг... /Изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии А.Ф. Кистяковского. – К., 1879; *Матинский М.* Описание различных мер и весов разных государств. – СПб., 1779.

БІБЛІОГРАФІЯ

Писемні джерела

І. Архівні джерела: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України)

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 1: справи 1263, 1568, 2690, 2691, 2734;

Оп. 3: справи 853, 1027, 1181, 1578, 4253, 4583, 4498, 4838, 5102, 5107, 5187, 5231, 5969, 6427, 7567, 9417, 10242, 10277, 10287, 10450, 10578, 10651, 10737, 10759, 10762, 10783, 10947, 11189, 11303, 11315, 11389, 11489, 11521, 11611, 11630, 11827, 11839, 12104, 12346, 12569, 12611, 13141, 13335, 13604, 13717, 14054, 14106, 14141, 14288, 14411, 14412, 14436, 14524, 14685, 14871, 14978, 15492, 15581, 15619, 15839, 16006, 16026, 16145, 16454, 16550, 16609, 16919, 17133, 17572, 17666, 17708, 17852, 18475, 18515, 19005, 19256, 19301, 19303, 19812, 20067, 20115, 20151, 20157.

Ф. 269. Канцелярія гетьмана Розумовського (1750–1764 рр.).

Оп. 1: справи 21, 101, 253, 295, 325, 383, 479, 855, 918, 993, 1026, 1119, 1547, 1553, 1639, 1659, 1818, 1971, 1973, 2140, 2271, 2497, 2691, 2997, 3167, 3243, 3380, 3442, 3479, 3824, 3985, 3997, 4002, 4111, 4113, 4412, 4455.

Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія.

Оп. 1 (1706–1781 рр.): справи 79, 81, 82, 87, 114;

Оп. 2 (1672–1780–1781 рр.): справи 101, 129, 148, 190, 217, 236, 244, 350, 449, 498, 521, 530, 596, 658, 669, 770, 920, 923, 985, 1032, 1108, 1186, 1189, 1305, 1752, 1761, 1841.

Ф. 83. Переяславська полкова канцелярія.

Оп. 1: справа 11.

- Ф. 94. Полтавська полкова канцелярія.*
Оп. 2: справи 67, 68, 80, 96.
- Ф. 98. Лубенська полкова канцелярія.*
Оп. 2: справа 312.
- Ф. 1725. Харківська полкова канцелярія.*
Оп. 1: справа 422.
- Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України (1704–1781 рр.).*
Оп. 1 (1678–1783 рр.): справи 18, 61, 242, 431, 484, 576, 577, 580, 581, 583, 735, 944, 1076, 1077, 1201, 1202.
- Ф. 53. Перша Малоросійська колегія (1722–1731 рр.).*
Оп. 1: справа 36;
Оп. 2 (1722–1728 рр.): справи 885, 1052.
- Ф. 54. Друга Малоросійська колегія (1765–1782 рр.).*
Оп. 1: справа 376;
Оп. 3: справи 231, 817, 3014, 3193, 5258, 6732, 8538, 8556.
- Ф. 763. Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського. 1764–1782 рр.*
Оп. 1: справи 209, 316, 398.
- Ф. 55. Канцелярія міністерського правління (1734–1750 рр.).*
Оп. 2: справи 21, 51.
- Ф. 1501. Похідна Генеральна військова канцелярія (1734–1741, 1750–1764 рр.).*
Оп. 1: справи 21, 25.
- Ф. 52. Генеральна Скарбова канцелярія.*
Оп. 3: справи 185, 189, 427.
- Ф. 56. Генеральний військовий суд (1729–1777 рр.).*
Оп. 1: справа 155.
- Ф. 223. Колекція «Серія Б». 1553–1874 рр.*
Оп. 1: справа 406.
- Ф. 221. Колекція документів «Нова серія».*
Оп. 1 (1505–1896 рр.): справа 183.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ)**

Ф. I. Літературні матеріали.

Справи 51191–51422 (Лаз. 8 1), 51423–51497 (Лаз. 8 2), 53082 (Лаз. 12 7), 53112 (Лаз. 12 7), 53763 (Лаз. 13), 54482 (Лаз. 31), 55581–55781 (Лаз. 41), 55759–55824 (Лаз. 41), 58127, 58417–58421, 58452 (Лаз. 62 2), 58454 (Лаз. 62 2), 58456 (Лаз. 62 2), 59115–59116 (Лаз. 62 9), 62656 (Лаз. 105), 62657 (Лаз. 106), 62658 (Лаз. 107), 64238, 66720, 66859, 66860.

Ф. II. Історичні матеріали.

Справи 3584, 14040–14171, 14461–14663, 14664–14816, 18381, 18619а, 18620, 18935, 20823, 20853, 25508, 25511, 26066, 29510.

Ф. VIII. Київський університет св. Володимира (1834–1919).

Колекція рукописів: XII–XIX ст.

Справи 162 м (80), 234 (ун. 101. Т.1), 1656 (ун. 118), 1658 (ун. 118), 1664 (ун. 118), 1666 (ун. 118), 1669 (ун. 118), 2051–2086 (ун. 113), 2195–2212.

Ф. XIV. Колекція історичних документів В.Р. НБУВ (1959).

1566–20-і роки XX ст.

Справа 128.

Ф. XXVIII. Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка (1899). Колекція рукописів XVI–XX ст.

Справи 1, 336, 510.

**Російський Державний архів давніх актів, м. Москва
(РГАДА)**

Ф. 229. Малоросійський приказ (1649–1722).

Оп. 1: справи 114, 121, 128, 141, 164, 169.

Ф. 124. Малоросійські справи.

Оп. 3: справа 372.

Ф. 13. Справи про Україну (1606–1790 рр.).

Оп. 1: справа 41.

Ф. 248. Сенат та його установи (1711–1796).
Справи 1734, 1737, 1749, 1760, 1816, 5524.

**Науково-дослідний відділ рукописів
Російської державної бібліотеки, м. Москва (НИОР РГБ)**

Ф. 159. Маркевич М.А.

Оп. 1: справи 273 (325), 436 (510), 563 (643), 1074 (1182), 1306 (1420), 1307 (1421), 1685 (1867), 1831 (2015), 1832 (2016), 1833 (2017), 1842 (2026), 1928 (2115), 1930 (2117), 2639 (2861), 2908 (3147), 4936 (5205), 4937 (5206), 4938 (5207), 4939 (5208).

Ф. 152. Збірка І.В. Лукашевича та М.А. Маркевича.

Справа 32 (М. 1136). «История Руссов или Малой России. Сочинение 1769 года».

II. Опубліковані писемні пам'ятки

Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. – Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2004. – 253 с.

Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / НАН України, Ін-т української мови. – Житомир, 2002. – 390 с.

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.

Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского; ЧГАК. – Чернигов: Изд-во Киевской старины, 1914. – 136 с.

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Вып. 1. Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевский. – Чернигов: Изд-во Полтавской Губернской Учёной Архивной Комиссии, 1912. – 216 с., [19].

Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – 112 с. («Местечко Борисполе в XVII веке. Акты мейского уряда 1612–1699 гг. / С предисл. А. Стороженка»).

- Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – 587 с.
- АЗР. – Т. 5. – СПб., 1853. – 288 + 7 + 21 с.
- АЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4: 1657–1659. – 4 + 276 с.
- АЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5: 1659–1665. – VIII + 335 с.
- АЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6: 1665–1668. – IV + 279 с.
- АЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7: 1657–1663; 1668–1669. – VI + 398 с.
- АЮЗР. – СПб., 1875. – Т. 8: 1668–1669; 1648–1657. – 400 с. + 23 с.
- АЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10: 1653–1654. – 838 + 24 с.
- АЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11: 1672–1674. Прибавл. 1657. – 820 стлб., 18 с.
- АЮЗР. – СПб., 1882. – Т. 12: 1675–1676. – 874 стлб., 15 с.
- АЮЗР. – СПб., 1884. – Т. 13: 1677–1678. – 410 с.
- АЮЗР. – СПб., 1884. – Т. 15: 1658–1659. – X, 462 стлб. + 25 с.
- Архив ЮЗР. – Часть 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909. – 708 + XXX с.
- Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. – 1887. – № 10. – С. 336–356.
- Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією / Редкол.: В.А. Дядиченко та ін. – К.: АН УРСР, 1954. – 331 с.
- Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Під ред. І.Л. Бутича та Ф.П. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с. з іл. і факс.
- Галагановский Семейный Архив // КС. – 1883. – № 11. – С. 453–469.
- Гаятовський Іоанікій. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 447 с.: іл.
- Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 31–46.
- Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передм. та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.

- Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.
- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
- Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. 1; К., 1895. – Ч. 2–3; К.; Л., 1913. – Ч. 4.
- Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753) / Под ред. А. Лазаревского. – К.: изд-во Киевской старины, 1884. – 524 с.
- Дневник Петра Даниловича Апостола (Май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – № 7–8. – С. 100–155.
- З документації гетьмана І. Мазепи / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 143–150.
- Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст.ст. / акад. Ник. Василенко // Український археографічний збірник. – К.: УАН, 1926. – Т. 1. – С. 50–164.
- История руссов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского. – М.: Университетская Типография, 1846. – 257, [45] с.
- Источники для истории Запорожских Козаков: В 2 т. / Д.И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – 2107 с. (Т. I. – С. 1–1072; Т. II. – С. 1073–2107).
- Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // ЧОИДР. – М., 1862. – Кн. 3. – IV с. + 133 с.
- Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 208–319.
- Лазаревский А.* Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века // ЧИОНЛ. – Кн. 11., Отд. III. – С. 60–116.
- Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчук. – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.

- Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – XXIX + 374 с. + VI.
- Летопись(ец) или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов / Издал В. Антонович. – К., 1888. – С. 1–70.
- Летопись Самовидца с приложением трех малороссийских хроник / Изд. Временной Комиссией для разбора древних актов. – К., 1878. – XVIII, 81, 469 с.
- Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1848–1864. – Т. I–IV.
- Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Підгот. до вид. О.М. Маштабей, Б.А. Шарпило, В.Г. Самійленко. – К.: Наук. думка, 1986. – 224 с.
- Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – 256, VI с.
- Материалы для истории южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774), извлечённые из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андреевским. – Одесса, 1886. – 436 с.
- Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – 223+XVIII с.
- Николайчик Ф.* Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале XVIII века // КС. – 1894. – № 9. – С. 451–456.
- Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // РИБ. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 949–1204.
- Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / А. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – С. 95–145.
- Отрывки из Нежинских магистратских книг 1667–1674 годов. – Чернигов, 1887. – [2], 66 с. [Акты Нежинского магистрата].
- Отрывки из Стародубовской мѣской книги за 1664–1673 г.г. / В.Л. Модзалевский // Труды ЧГАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8.

- Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка., 1987. – 174 с.
- Расходы Речи Посполитой на козацких послов // КС. – 1897. – № 6. – С. 85–95.
- Рубан В. Краткая летопись Малой России. – СПб, 1777. – 242 с. + Изъявление настоящего образа правления Малыя России. – LX с. [упорядники Ф. Гуманський, О. Безбородько].
- Рукописи П.Я. Дорошенко // Труды ЧГАК 1906–1908. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 3–46.
- Рядная запись имущества, полученного значковым товарищем Иваном Семеновичем Ваколовичем(-ленко) за женой, дочерью бунчукового товарища Лукьяна Свечки // КС. – 1891. – № 1. – С. 151–152.
- Семен Вакуленко, сотник Пирятинский (1696–1720 г.) // КС. – 1891. – № 1. – С. 119–153.
- Список имущества, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в-го канц-та Петра Стороженка // КС. – 1901. – Т. 73, № 6. – С. 145–147.
- Стороженки: Семейный Архив.– К., 1910. – Т. IV. – II + 608 с. + 5 портр.; 1908. – Т. VI. – 798 с.
- Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Актові джерела. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.
- Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). – К.: АН УРСР, 1946. – 255 с.
- Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / П. Сохань (голов. ред.); Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін. – К.; Л.: НТШ, 2002. – Кн. 1 / І. Бутич (упоряд.). – 780 с.: іл.

Література

1. *Абаев В.И.* Русское и украинское лудан // *Этимология. Исследования по русскому и другим языкам.* – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 116–119.

2. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник / Нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. – К., 1997. – 336 с.
3. *Бабенко А.А., Леуцкий В.П.* Традиционный мужской костюм кубанских казаков. – Краснодар, 2008. – 76 с.: ил.
4. *Банзаров Д.* О восточных названиях некоторых старинных русских вооружений // Дж. Банзаров. Собрание сочинений. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 161–167.
5. *Білецький-Носенко П.П.* Словник української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.; 1 л. портр.
6. *Булыка А.М.* Лексичныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII ст. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства ім. Якуба Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
7. *Введенский Г.Э.* Терминология мундироведения: Язык области знаний и атрибуционные реалии: Учебное пособие. – СПб.: Санкт-Петербургская академия культуры, 1998. – 108 с.
8. Военная одежда: Учебник / Н.Н. Горяев, Н.В. Калугин, А.И. Марусенко, М.Я. Мевянов. – Л., 1967. – 467 с.
9. Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.Ф. фон-Шварца, В.А. Апушкина и Г.К. фон-Шульца. – СПб.: Т-во И.Д. Сытина, 1911–1915. – Т. 1–18.
10. *Войтів Г.В.* Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 66–77.
11. *Войтів Г.В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1995. – 209 арк.
12. *Горбачевский Н.И.* Словарь древнего актового языка Северо-западного края і Царства Польского. – Вильна, 1874. – [2], XX, 399 с.
13. *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1979. – 128 с.
14. *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах (За матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 53–59.

15. *Горяев Н.В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – 2-е изд. – Тифлис, 1896. – 451, LXII с.
16. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – II изд. – (репринт). – М.: Рус. яз., 1999.
17. *Дерке М.Ж.* Назви одягу в угорських говорах Закарпаття: Дис. канд. філол. наук: 10.02.09 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2002. – 209 арк.: карти.
18. *Дубровський В.* До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – С. 369–388.
19. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. I–VI.
20. *Закревський Н.В.* Старосветский бандуриста. Кн. 1–3. – М.: Университетская тип., 1861. – Кн. 3: Словарь малороссийских идиомов. – С. [3], 248–628.
21. *Иностранцев К.* Из истории старинных тканей Алтабас, Дороги, Зендень, Миткаль, Мухояр // Записки восточного отделения императорского русского Археологического общества. – 1900. – Т. XIII. – С. 80–85.
22. Історичний словник українського мови / Уложили проф. Є. Тимченко, Е. Волошин, Л. Лазаревська, Г. Петренко / Зредагував проф. Є. Тимченко. – Харків–Київ: ДВУ, 1930. – Т. 1. – 528 с.
23. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
24. *Клейн В.* Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века, и их терминология // Сборник Оружейной Палаты. – М., 1925. – С. 11–72.
25. *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1906. – Кн. 8, Т. XIX–XXI. – IV, 1083 с.
26. *Котков С.И.* Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI–XVIII веков. – М.: Наука, 1970. – 316 с.
27. *Кротевиц Є.В., Родзевич Н.С.* Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
28. *Левинсон-Нечаева М.Н.* Одежда и ткани XVI–XVII веков // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. – М.: Искусство, 1954. – С. 305–385.

29. *Лукина Г.И.* Названия одежды в древнерусском языке XI–XIV вв. // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 221–245.
30. *Матвіяк І.Г.* Українська мова і її говори /АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1990. – 164 с.
31. *Миронова Г.М.* Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство. – 1977. – № 1(61). Січень–лютий. – С. 50–59.
32. *Миронова Г.М.* Назви верхнього одягу в давньоруській мові // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77–86.
33. *Миронова Г.М.* Назви конкретних видів одягу в пам'ятках давньоруської мови // Українське мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 107–116.
34. *Огієнко І.І. (митрополит Іларіон).* Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. – Вінніпег: Волинь, 1979–1994.
35. *Одинцов Г.Ф.* К истории старорусских названий мечей // Этимология. 1979. – М., 1981. – С. 99–110.
36. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.* Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
37. *Пискунов Ф.М.* Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи. – 2-е изд., испр. и знач. пополненное. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1882. – V, 304 с.
38. *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етнологічному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 232–235.
39. *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М.: ГИС, 1958. – 1284 с.
40. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т. – СПб., 1893–1911.
41. *Рогаль М.С.* Лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст.: Дис. канд. філол. наук / АН УРСР. Відділ літератури, мови і мистецтва – К., 1968. – 366 арк.

42. *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской Оружейной палаты, с объяснительным указателем и 12 таблицами рисунков. – СПб.: Имп. АН, 1865. – 351 с.
43. *Свєшиніков І.К.* Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1992. – 304 с.
44. *Славутич Є.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. – Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.06 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 278 арк. + дод. (арк. 280–583).
45. *Славутич Є.* Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 12: У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2005. – Ч. I. – С. 295–326.
46. *Славутич Є.* До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2(19). – С. 69–103; 2010. – Ч. 1(20). – С. 72–87.
47. *Славутич Є.* Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11: У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2004. – Ч. I. – С. 329–358.
48. *Славутич Є.* Однострої Надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 7. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2004. – С. 161–185.
49. *Славутич Є.* Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 210–238.

50. *Славутич Є.* Озброєння козацького війська Української козацької держави у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1. – С. 130–155.
51. *Славутич Є.* Порохівниці – складова воєнного спорядження українських військ XVII–XVIII ст.: спроба класифікації // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 8. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2005. – С. 100–128.
52. *Славутич Є.* Службовий костюм «охотницького» війська Гетьманщини. Остання третина XVII – перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 236–264.
53. *Славутич Є.* Службовий одяг і мундирне забезпечення Військової музики в Лівобережній Гетьманщині // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 13: У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2006. – Ч. II. – С. 272–320.
54. *Славутич Є.* Уніформологія військова // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2008. – С. 477–485.
55. *Славутич Є.* Фузилерна рота – урядова військова варта в Гетьманщині: історія, організація, однострій (1765–1781) // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 9. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2006. – С. 109–126.
56. *Славутич Є.* Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 10. – К.: НАН України. Ін-т історії України. – 2007. – С. 143–180.
57. Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный. – СПб.: Тип. АН, 1789–1794. – Ч. I–VI.
58. Словарь коммерческий... / Пер. с фр. яз. В. Левишным: В 7 частях. – М.: Тип. Комп. Типогр., 1787–1792.
59. Словарь русского языка XI–XVII вв. / Под ред. Д.Н. Шмелева и Г.А. Богатовой. – М.: Наука, 1975–2002. – Вып. 1–26.

60. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька та І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. I–II.
61. Словник української мови: В 11 т. / Ред. колегія: акад. АН УРСР І.К. Білодід (голова) та інші. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
62. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин. – Л., 1994–2008. – Вип. 1–14.
63. *Соколовская А.С.* Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С. 281–319.
64. *Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка: В 3 т. – Репринтное издание. – М.: Книга, 1989.
65. *Суперанская А.В.* Русские названия верхней одежды // Уч. зап. Латвийского гос. ун-та им. Петра Стучки. – Рига, 1961. – Т. 43. – С. 59–73.
66. *Тимченко Є.* Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Упоряд. В.В. Нічук, Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002–2003.
67. *Тищенко М.* Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. XXVI. – С. 315–367.
68. *Трубачев О.Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). – М.: Наука, 1966. – 416 с.: илл.; 1 л. илл.
69. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев /Под ред. и предисл. Б.А. Ларина: В 4 т. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1964–1973.
70. [*Фролов Б.Е.*] Военный лексикон кубанских казаков: словарь-справочник /Адм. Краснодар. Края; авт.-сост. Б.Е. Фролов. – Краснодар: Тип. «Краснодарские известия», 2007. – 192 с.: ил.
71. *Цыганенко Г.П.* Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Рад. школа, 1989. – 511 с.

72. *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов: В 2 т. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1999.
73. *Чудинов А.Н.* Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – СПб., 1894. – 989 с.
74. *Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В.* Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. уч.-пед. изд. Мин. просв. РСФСР, 1961. – 403 с.
75. *Шевченко С.І.* Українська народна тканина. – К.: Артанія, 1999. – 416 с.: іл.
76. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андреевского / с буквы В: под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского: В 82 основных и 4 дополнительных полутомах. – СПб.: АО «Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон», 1890–1907.
77. Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1963. – Т. 1. – 283 с.; 1982. – Т. II. – Вып. 8. – 470 с.
78. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 1–31.
79. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Под ред. В.У. Мартынава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–2010. – Т. 1–13.
80. *Юналаєва Р.А.* Про тюркізми – назви одягу у східнослов'янських мовах // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 50–57.
81. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 577 с.
82. *Яценко Н.О.* Формування назв військового одягу в українській мові / НАН України. Ін-т української мови. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. – 179 с.
83. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1957 (Przedruk z pierwszego wydania 1927 roku). – 806 s.
84. Encyklopydja Powszechna z ilustracjami i mapami: W 28 t. – Warszawa, 1859–1868.

85. *Głogier Z.* Encyclopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900–1902. – Tom. 1–4.
86. *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów. – Wrocław–Warszawa: Ossolineum, 1968. – 962 s.: il; VIII ilust. barwne.
87. *Linde S.B.* Słownik języka polskiego: 2-ie wyd., popraw. i pomnoż. – Lwów: Ossolineum, 1854–1860. – T. I–VI.
88. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: ČSAV, 1957. – 627 s.
89. *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Towarzystwo miłośników języka polskiego, 1952–1982. – T. 1–5.
90. Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. – Warszawa, 1900–1912. – T. I–V.
91. Słownik języka polskiego: W 2 cz. / Wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza i i. – Wilno, 1861. – 2280, 12 s.
92. Słownik Polszczyzny XVI wieku / PAN. Instytut badań literackich; Kom. red.: S. Bąk i. i. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk: Wydaw. PAN, Ossolineum, 1966–1988. – T. 1–18.
93. Słownik staropolski. – Wrocław etc.: PAN, 1953–1993. – T. I–X.
94. *Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk.* Polski mundur wojskowy. – Kraków: Krajowa agencja wyd., 1988. – 417 s.: il.

ПОКАЖЧИК ПРОАНАЛІЗОВАНИХ ТЕРМІНІВ

А

адамашка 106
аксамит 97, 122
алами 16
алмаз 98
алтабас 98
алтембас 98
ам(м)униция 61
ам(м)униция конская 86
ам(м)униція, аммуницѣя 61
ам(м)унѣция, ам(м)унѣція 61
аммунѣцѣя 61
апанча 36
арчак 96
аспис 141
атлас 98

Б

бавелна 99
бавовна, баволна 99
байбарак 16
байберек 101
байка 99
балет 100
бант 16
барабан 61
баранок 136
барва 16
баркан 100
бархат 100
батист 100
бахрама, бахрома 17
бачмак 17
башмак 17

башлик 17
беберек 101
безь 100
бейберейка 101
бейберек 101
бекеша 18
белокоса 101
бердиш 61
бероза 101
биляк 18
бироза, бируза 101
бить 101
блам 102
бляха 102
бляхмаль 102
богас 102
боклаг 61
боклажок 61
борт 18
брайцари, бре(й)цари 62
брэнчари 62
бряцари 62
бугас, бугаса 102
бузамент 125
бузумент 125
булава 62
булат 102
бумазея, бумазія 103
бунчук 62
бурка 18
бурмет(ь) 103
бушмат 62
бѣлки 137
бѣлокос, бѣлокоса 101

бѣль 102
бѣляк 18

В

валтора 63
валторня 63
вареги 18
варежки 18
вензель 19
вершок 19
вибойка 103
видлога 36
виліоти 19
вилчура 19
вовки 137
вовна 103
воїнская исправность 63
воїнские потребности 63
войлок 86
волки 137
волна 103
волос 103
волосяная материя 103
волторня 63
ворот 19
воротник 19
выбойка 103
выліоти 19
вѣдлога 36
вѣлчура 19

Г

габьяк 20
газ 104
галанць 20
галіон, галіонок 104
галон, галонок 104
галстук 20
галун 104
галштук 20

гаплик 20
гапт 104
гарнѣтура 105
гарус 104
гас 104
гатлас 98
гаф 104
гафка 20
гафт 104
гафтка 20
гола 104
горностаи 137
городки, горотки 104
градинаполь 105
гранатур, гранатура 105
гранатура, гранитур, гранитур 105
гранитур, гранѣтура 105
гранѣтур, гранѣтур 105
гредитур, гредитур 105
грезет, грезета 105
гренитур 105
гризета 105
гринѣтура 105
гудзик, гудзѣк 20
гузик, гузік, гузѣк 20
гусарка 21

Д

дерга 86
дима, димка 105
долама 21
доломан 21
дукля 105
дулама 22
дуломан 21
душогрейка, душогрѣйка 22

Є

едамашка 106
едваб 106

едомашка 106
елом, еломок 25
епанча 36
ермяк 60
ерчак 96

Ж

железо, желѣзо 106
жесть 106
жупан 22
жупанок 24

З

закавраш 25
закарваш 25
замеш 107
замша 107
заполоч 107
запонка 24
зброя 63, 86
зелѣзо 106
зендень 107
зербаф 107
зерцала 63
злато 108
златоглав 108
злото 108
златоглав 108
знак 25
золот(н)ая нитка 108
золото 108
зуф, зуфрь 108

И

изорбаф 107

І

ізмуруд, ізумруд 109
іолом 25

Й

йолом 25

К

кабардинка 55
кавраш 25
каламайка, каламійка 109
камзол 25
камка 109
камліот, камлот 110
канавац, канаваца 111
канчук 64
канѣфас 111
капелюх 54
каптан 25
каптанок 26
каптурки 64
карабин, карабѣн 64
каразея, каразѣя 112
каралѣ 114
карваш 25, 64
каруна 112
карунка 112
карунок 112
кафан 25
кафанок 26
кафтан 25
кафтанок 26
кахтан 25
кгаліон 104
кгудзик 20
кгузек, кгузик, кгузѣк 20
кивер 32
киндяк 112
кирея 26
кирис 65
киса 65
кисея 112
кисточка 27
кисть 27
китай 113
китайка 113
китиця 27

кицвелих 138
клапан 27
клапанець 27
клеєнка, клеянка 113
ключе 113
кобеняк 27
ковнер, ковнир, ковнѣр 28
кожа 114
кожа на лосинное дѣло 114
кожан 28
кожух 28
кожушина 136
козлинка 114
колнер 28
коломайка, коломійка 109
колпак 29
колчан 66
коготель 114
контуш 29
копие, копіє, копѣе 66
копія, копѣя 66
коралки 114
кораль 114
корунка 112
кость 114
кошуля 29
кранѣтура 105
крашанина, крашенина 114
крезета 105
крепа 115
крилица, крилицы 86
кузик, кузѣк 20
кулбака 87
кумач 115
куница 137
кунтиш, кунтыш 29
кунтуш 29
кунтуш-шуба 31
курта 31
куртина 31

куртка 31
кутас 32
кутасик 32
кутня 115
кучма 55
кушак 32
кѣвер 32
кѣрея 26
кюрта 31

Л

ладовница, ладовница 66
ладонка, ладунка 66
лал 116
ла(т)цкин 33
лаудан 116
лен 116
ледовница 66
ледунка 66
лемпард 137
ленк 87
ленчак, ленчик 87
лѣтаври 67
лис, лиса 137
лисица, лисиця 137
литаври, литавры 67
лиштви, лиштвы 33
лишти 33
ліон 116
лосина 116
лубе, лубя 68
лудан 116
лук 68
лѣска 68
лѣтаври 67
люстрина, люстрина 116
лядовница 66
лядунка 66
лямпард, лямпарт 137

М

малахай 54
мамса 117
манжета 33
манишка 33
мантель 33
маншета 33
мармурки 137
маселбас, маселбес 120
масіондз 120
матерія, матерія 117
медвежина 137
медвѣдня 137
медь 121
ментія, ментія, ментѣя 34
мех 121
мешти 34
мисіюрка 69
мисюрка 69
миткаль 119
митюк 87
мишень 119
мишина 119
мишкаль 119
мишура 120
місюрка 69
моржовий зуб 129
мосен(д)ж 120
мосендз 120
мос(и)еж 120
мосіенж 120
мосіож 120
мосіон(д)ж 120
мосіонз 120
мосолбес, мосулбес 120
мосяж 120
мохри 34
мошна 68
мошура 120
мундир, мундѣр 34

мунштук 87
мусулбес 120
мухаяр, мухояр 120
мушкет 69
муштук 87
мышура 120
мѣдь 121
мѣрка (пороховая) 69
мѣсюрка 69
мѣтюк 87
мѣх 121
мѣшура 120

Н

набойка 121
нагайка 69
нагайлице, нагалище 70
налуч, налучя 70
наперся 88
нарукавник 35
насѣчка 121
натруска 70
нашивки 35
недоуздок 87
нитка 121
нить 121
нож 71
носки 35

О

обдержка, обдершка 35
обер(ь) 121
обир 121
обмундированіс(-иє) 49
обовь 35
обраниє 49
обран(н)є, обран(н)я 49
обув, обувь 35
обшлаг 35
обяр(ь) 121

овчина 136
овчинка 136
одежа 36
одежда 36
одеяние, одеяніе 36
одлога 36
одѣяніе, одѣяніе 36
ойстра 72
ойстро 72
околица, околиця 36
оксамит 122
олово 123
олстерко 72
олстра 72
олстро 72
онуча 36
опанча 36
опоек 123
опойка 123
опойковая кожа 123
опонча 36
опушка 37
оружье 79
оруж(ж)е 79
оружина 79
оружья 79
орчак 96
остерко 72
отвороти 37
отлас 98

П

палаш 72
палчатки 37
панцер, панцир 72
панчохи 37
парусина 124
парусное полотно 124
парча 124
паски 74

пафи 89
пахви 89
перевезь 74
перевес 74
перевесь 74
перевис, перевѣс 74
перевѣсь 74
перевязь, перевязь 74
перла 124
пернач 78
перчатки 38
пески 137
пестолет 75
пестрадь, пестредь 124
пестря 124
петелька 38
петлицы, петлицѣ 38
петля 38
пидогонне 88
писталет 75
пистолет, пистолѣт 75
пистоль 75
питлицѣ 38
плат 87
плате, платте 38
платье 38
платье нѣмецкое 38
платя 38
плащ 39, 124
плосконь, плоскѣнь 125
плюмаж 39
повалець 88
повода, поводи 88
повсть 125
погон 39, 75
подбивка 39
подбой 39
подбойка 39
подкладка 39
поднаперся 88

подогон(н)є 88
подогонье 88
подогонє 88
подол 39
подпашники 39
подперстник 88
подперстьє 88
подперс(т)я 88
подсумок 75
подшивка, подшивка 39
поес 40
позумент 125
пола 39
полотно 125
полсть 88, 125
полсукенко 126
полубер 126
полусайка, полусая 126
полусукно 126
полусуконка 126
полутабинок, полутабынок 127
полутабѣнок 127
полутобинок 127
пониток 127
попелиць 137
попруга 89
порохов(н)ий (-овой) рог 76
пороховница 75
порт 127
портище 127
портки 40
портупей 77
портупея 77
посконь 125
послица 89
постоли, постолы 40
потebenки, потebenкы 93
потник 89
потреби 40
потребки 40

потребности 40
потребы 40
пофи, пофѣ 89
похви 76, 89
похвы 76
пояс 40
пражка 43
прибор 43, 77
приклад 43
прикладки 43
пристрога 90
притупей, притупея 77
протупей 77
пряжка 43
пувнал 77
пуйнал 77
пугвица, пугвица 43
пугвичка 43
пугла 127
пуглык 127
пуговица, пуговица 43
пуговка 43
пузамент 125
пузимент 125
пузомент 125
пузумент 125
пукель 127
пукля 127
пѣрнач 78
пѣстолет, пѣстолѣт 75
пѣстоль 75
пѣстря 124

Р

ремень, ремѣнь 78, 127
рецета 128
рибя кость 128
рись 137
риштунки 78
риштунок 78

рог 128
ронд 90
рондзик, рондзѣк 90
рондик 90
ронзык 90
рубаха 44
рубашка 44
рубин, рубѣн 128
руж(ж)є 79
руж(ж)ю, руж(ж)о 79
ружина 79
ружьє 79
рукавиць 44
рукавички 44

С

сабля 84
сагайдак 79
сайдак 79
сакви, саквы 80
сапаги, сапоги 44
саржа 128
сафѣян, сафѣян, сафѣян 128
сбруа 86
свѣта, свѣта, свѣта 44
себерки, себѣрки 137
седло 92
сємрага, сємряга 45
серебро 129
сєрмяга 45
сибирки, сибѣрки 137
смазний 46
смалец 139
сморжевая кость 129
сморжовый зуб 129
смуш 136
смушек, смушок 136
снурок 139
соболя 137
сокир(к)а, сокѣр(к)а 80

сорочка 46
спис 81
спона 47
спонка 47
сребро 129
сребло 129
среброглав, срѣброглав 129
срѣбро 129
сталь 129
стамед, стамет 140
стиоганий 47
стремена 91
стремєне 91
стремнє, стремнѣ 91
стримена 91
стримєне, стримєни 91
стримнє, стримнѣ 91
сукман 47
сукно 130
сукня 48
сума 81
сума патронная 81
сумка 81
сурма 81
сѣберки, сѣбирки, сѣбѣрки 137
сѣдло 92
сѣрак 129

Т

табин, табѣн 134
тасма 135
тафа 134
тафиця 134
тафта 134
тахта 134
ташка 81
тебенки, тебѣнки 93
тегель 48
тегеляй, тегеляй 48
телмак 82

темляк 82
терцинеля 135
терцинеल्ѧ 135
тесак 82
тесемка 135
тесма 135
тороки 94
торочки 48
тохтуй 82
тремба 83
тренба 83
треног, тренога 94
триног 94
трип 135
трок 94
тромба 83
тронба 83
тросць 82
труба 83
туркус 135
туфли 49
тясма 135
тясомка 135

У

убор 49
убор лошадейний (конский) 94
убран(н)є 49
убран(н)я 49
удила 94
узда 95
уздечка 95
умундированіє(-иє) 49
уси, усы 49
учкур 49
ушкали, ушколи 50

Ф

фанелѧ 135
ферезийка 50

ферезия, ферезія, ферезыя 50
финиф, финифт 135
флера 136
фліор 136
флора 136
фляжка 83
фляша, фляшка 83
футро 50, 136
фуфайка 50

Х

хатай 113
хафта, хафтка 20
хоз 137
холст 138
хращ, хрещ, хрящ 138
хутро 50, 136

Ц

цвелих, цвилых, цвѣлих 138
цина, цѣна 138

Ч

чакчиры 51
чалдар 95
чапрак 95
чекан 83
чекчиры 51
челтар 95
чепрак 95
черевики 51
черес 84
черкеска 51
чоботи, чоботы 52
чолки 53
чуга (донская) 53
чуга (турецкая) 53
чулки 53
чушки 84

Ш

шабелтас 84
шабля 84
шапка 53
шаравари, шаровари 56
шарф 57
шафир, шафър 138
шелк 139
шерсть 139
шестопер 85
шишак 85
шлафрок 57
шлик 55
шлифи, шлифы 57
шлык 55
шляпа 58
шляфрок 57
шмалц 139
шмаракгд 139
шмелц 139
шнур, шнурок 139
шнурочок 139
шовк, шолк 139
шоломок 25
шпага 85
шпонка 47
шпора 58
штамед 140
штамент 140
штамет 140
штани, штаны 58
штомед 140
штоф 140
штофец 140
штофик 140
шуба 59
шьшак 85

Щ

щиблети 59

Ю

юпка 59
юфта 141
юхта 141

Я

ялом, яломок 25
япанча 36
ярмак 60
ярмолук 60
ярмулка 25
ярмяк 60
ярчак 96
яспис 141
яхонт 141
ящур 141

Наукове видання

Славутич Євген Володимирович

**Військовий костюм
в Українській козацькій державі:
УНІФОРМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК**

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України
Г.В. Боряк

Літературний редактор *І.А. Прядко*

Оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Дизайн обкладинки *В.В. Славутич*

Предлагаемый униформологический словарь отражает оригинальную терминологию, связанную с костюмом украинского войска периода Гетманщины, которая функционировала в украинских говорах на территории Украинского казачьего государства с середины XVII до конца XVIII в. и зафиксирована в местных памятниках украинского литературного языка того времени.

Лексический материал Словаря сгруппирован в рамках четырех тематических разделов: «Одежда», «Оружие и военное снаряжение», «Конский убор», «Материалы для изготовления одежды и снаряжения». В статьях Словаря представлены развернутая семантическая характеристика терминологических единиц путём описательного объяснения, во многих случаях – с элементами энциклопедичности, и короткая этимологическая справка.

Рассчитан на историков, языковедов, специалистов смежных отраслей науки и всех, кто интересуется историей украинского военного костюма и историей украинского языка.

Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 9,94. Обл. вид. арк. 8,0.
Наклад 100 прим. Зам. 22. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.